

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

ગુજરાત વડી અદાલતમાં અમદાવાદ ખાતે
સ્પે. ક્રીમીનલ એપ્લીકેશન નંબર ૮૦૮૮ / ૨૦૧૭
મંજૂરી અને હસ્તાક્ષર માટે:
માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે.બી. પારડીવાલા સહી/-

=====

૧	શું સ્થાનિક અખબારોના પત્રકારોને ચુકાદો જોવાની મંજૂરી આપવામાં આવી શકે છે?	હા
૨	પત્રકારને રીફર કરવામાં આવશે કે નહીં?	હા
૩	શું માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ ચુકાદાની ખરી નકલ જોવા માંગે છે?	હા
૪	શું આ કેસમાં ભારતના બંધારણના અર્થઘટન અથવા તે હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈપણ આદેશ અંગે કાયદાના નોંધપાત્ર પ્રશ્નનો સમાવેશ થાય છે?	ના
૫.	શું તે સિવિલ જજને મોકલવાનું છે?	

=====

=

હરિશંકર ગયાપ્રસાદ જયસ્વાલ.... અરજદાર
વિરુદ્ધ
ગુજરાત રાજ્ય અને ૩.... પ્રતિવાદીઓ

=====

હાજરી: શ્રી એચ એન સેવક અરજદાર(ઓ) ક્રમાંક ૧ તરફથી સુશ્રી મોક્ષા ઠક્કર,

સરકારી વકીલ પ્રતિવાદી(ઓ) ક્રમાંક ૧ તરફથી

=====

=

કોરમ: માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે.બી. પારડીવાલા

તારીખ : ૦૮/૦૩/૨૦૧૮

મૌખિક ચુકાદો

૧. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની આ રિટ અરજી દ્વારા, રિટ અરજદાર, જે લોકપ્રિય રીતે બિજલ જોષી સામૂહિક બળાત્કાર કેસ તરીકે ઓળખાતા એક સનસનાટીભર્યા કેસનો પાકા કામના કેદી છે અને આજીવન કારાવાસની સજા ભોગવી રહ્યો છે, તેણે નીચે મુજબની રાહતો માગી છે:

“૨૬(એ) આપ લોર્ડશીપ્સ કૃપા કરીને મેન્ડેમસનો રિટ અથવા રિટ કે મેન્ડેમસના સ્વરૂપનો અન્ય કોઈ રિટ, દિશાનિર્દેશ અથવા આદેશ જારી કરો, જેમાં જેલ સત્તાધિકારીઓને અરજદારના પુત્રની સજાના રૂપાંતર અને જેલમાંથી પૂર્વ મુક્તિ માટેનો મામલો વિચારવા દિશાનિર્દેશ આપવામાં આવે, કારણ કે તેણે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ની જોગવાઈ મુજબ જેલમાં ૧૪ વર્ષ પૂર્ણ કર્યા છે અને હાલમાં માફી તથા ફરતો અને પેરોલના સમયગાળા જેવી અન્ય રાહતોનો સમાવેશ કરીને ૧૭મું વર્ષ ભોગવી રહ્યો છે;

(બી) લોર્ડશીપ્સ ન્યાયના હિતમાં પ્રતિવાદી સત્તાધિકારીઓને તા. ૨૭/૧૦/૨૦૧૭ની રજૂઆત ચાર અઠવાડિયાની અવધિમાં વિચારવા માટે નિર્દેશ આપવા કૃપા કરે.

(સી) ન્યાયના હિતમાં, ભારતની માનનીય અદાલતની બંધારણીય પીઠ દ્વારા નિર્ધારિત કાયદા અનુસાર, અરજદારના પુત્રની વાસ્તવિક સજાની અવધિમાં પેરોલ તેમજ ફ્લો રજાઓની અવધિની પ્રક્રિયા કરવા અને તેની ગણતરી કરવા માટે જેલ સત્તાવાળાઓને નિર્દેશ આપતો પરમાદેશનો રિટ અથવા અન્ય કોઈ યોગ્ય રિટ બહાર પાડવા લોર્ડશીપ્સ કૃપા કરે.

(ડી) લોર્ડશીપ્સ કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં, ન્યાયના હિતમાં, યોગ્ય, ન્યાયસંગત અને ઉચિત ગણાતી તેવી અન્ય અને વધુ રાહત (એસ) મંજૂર કરવા કૃપા કરે.”

૨. દોષિત કેદીએ પોતાના સોગંદનામામાં રજૂ કર્યા મુજબ, તેના પોતાના શબ્દોમાં રજૂ કરેલો કેસ નીચે ઉતારવામાં આવે છે:

“૨. અરજદાર દોષિત કેદી એટલે કે સુગમનો પિતા છે, જેણે માફી અને પેરોલ તથા ફ્લો જેવી અન્ય રાહતો સહિત ૧૭ વર્ષથી વધુનો કારાવાસ ભોગવ્યો છે, અને તે ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૩ –એની જોગવાઈ હેઠળ પોતાની ગેરકાયદેસર અટકાયતને પડકારતાં આ હાલની અરજી દાખલ કરે છે.

સત્તાધિકારીએ અરજદારનો કેસ સંહિતાની કલમ ૪૩૩ની જોગવાઈઓ હેઠળ સમયપૂર્વ મુક્તિ માટે વિચારવાનો રહે છે, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૩-એની જોગવાઈ હેઠળ નહીં.

૩. અરજદાર રજૂ કરે છે કે અરજદારના પુત્રને શાહીબાગ પોલીસ સ્ટેશનમાં નોંધાયેલ સીઆર નં.૧-૦૨ સન ૨૦૦૪ના સંબંધમાં ૪ જાન્યુઆરી ૨૦૦૪ના રોજ અટકાયત કરવામાં આવી હતી અને ત્યારબાદ સેશન્સ કેસ નં.૫૩ સન ૨૦૦૫ નોંધાયો હતો. ઉક્ત કેસમાં આરોપીને અમદાવાદની માનનીય સિટી સેશન્સ કોર્ટ નં.૧૩ દ્વારા ભારતીય દંડ સંહિતા, ૧૮૬૦ ની કલમ ૩૨૩ સાથે વાચનીય કલમ ૩૪ હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ બાબતે ૧ વર્ષની સખત કેદ તથા રૂ.૧,૦૦૦/- દંડની સજા ફટકારવામાં આવી હતી અને દંડ ન ભરવામાં આવે તો ૧૦ દિવસની સાદી કેદ ભોગવવાની સજા ફટકારવામાં આવી હતી; (૨) ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૨૮ સાથે વાચનીય કલમ ૩૪ હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ બાબતે ૧૦ વર્ષની સખત કેદ તથા રૂ.૧૦,૦૦૦/- દંડની સજા ફટકારવામાં આવી હતી અને દંડ ન ભરવામાં આવે તો ૩ મહિનાની સાદી કેદ ભોગવવાની સજા ફટકારવામાં આવી હતી; (૩) ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૪૨ સાથે વાચનીય કલમ ૩૪ હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ બાબતે ૧ વર્ષની સખત કેદ તથા રૂ.૧,૦૦૦/- દંડની સજા ફટકારવામાં આવી હતી અને દંડ ન ભરવામાં આવે તો ૧૦ દિવસની સાદી કેદ ભોગવવાની સજા ફટકારવામાં આવી હતી; (૪) ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૭૬(૨)(જી) સાથે વાચનીય કલમ

૩૪ હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ બાબતે આજીવન કેદ તથા રૂ.૧૫,૦૦૦/- દંડની સજા ફટકારવામાં આવી હતી અને દંડ ન ભરવામાં આવે તો ૩ મહિનાની સાદી કેદ ભોગવવાની સજા ફટકારવામાં આવી હતી.

૪. એમ રજૂ કરવામાં આવે છે કે અપીલમાં, આ માનનીય અદાલતે (કોરમ: માનનીય શ્રી જયંત પટેલ અને શ્રી મોહિન્દર પાલ ન્યાયાધીશો) ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૨૧૨૪/૨૦૦૮ માં, તા. ૨૭/૧૨/૨૦૧૨ ના ચુકાદા અને આદેશ દ્વારા દોષિત ઠરાવવાના આદેશની પુષ્ટિ કરી હતી.

૫. અરજદાર રજૂ કરે છે અને નિવેદન કરે છે કે, અહીંના અરજદારનો પુત્ર, નીચલી અદાલતમાં કાર્યવાહી લંબિત હોવા દરમિયાન જામીન પર મુક્ત કરવામાં આવ્યો ન હતો અને તેણે ઉક્ત કેસમાં કાચાકામના કેદી તરીકે સજાનો સમય ભોગવ્યો હતો. આદરપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવે છે કે, જૂન ૨૦, ૨૦૦૮ થી તે અમદાવાદ સેન્ટ્રલ જેલમાં દોષિત ઠરાવ્યા બાદની સજાનો સમય ભોગવી રહ્યો છે અને દોષિત ક્રમાંક ડી/૧૪૩૪૯ તરીકે રાખવામાં આવ્યો છે. આમ, તા. ૨૧મી નવેમ્બર, ૨૦૧૭ ની સ્થિતિએ અરજદારના પુત્રે માફી વિના વાસ્તવિક કારાવાસનો ૧૨ વર્ષ ૧૦ મહિના અને ૦૮ દિવસનો સમય તથા સેટ-ઓફ અવધિ (કાચાકામના કેદી તરીકેનો સમય) સહિત પહેલેથી જ ભોગવી લીધો છે. માફી સહિત આ અવધિ અંદાજે ૧૬ વર્ષથી વધુ થાય છે. ઉક્ત અવધિની ગણતરી જામીન પર રહેલા સમય અને કાયદાની અદાલતના સંબંધિત સત્તાધિકારીએ મંજૂર કરેલા અન્ય રાહતકાલને બાકાત રાખીને કરવામાં આવી છે.

૬. અરજદાર રજૂ કરે છે કે અરજદારના પુત્રને ૧૬.૦૮.૨૦૧૨ થી શરૂ થઈ ૧૦.૦૧.૨૦૧૩ સુધીની અવધિ માટે રેગ્યુલર જામીન પર મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. તે અવધિ દરમિયાન કેદીનું વર્તન અને આચરણ સારું તથા શાંતિપૂર્ણ હતું અને શાંતિભંગની કોઈ ઘટના બની નહોતી અને જામીનની અવધિ પૂર્ણ થયા પછી તેણે તાત્કાલિક જેલ સત્તાધિકારી સમક્ષ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું.

૭. અરજદાર જણાવે છે અને રજૂ કરે છે કે પેરોલ / ફર્લો રજાઓ પૂર્ણ થયા પછી, અરજદારનો પુત્ર સમયસર અને તત્કાળ જેલ સત્તાધિકારી સમક્ષ આત્મસમર્પણ કર્યું છે.

૮. અરજદાર વિનમ્રતાપૂર્વક રજૂ કરે છે કે રાજ્ય સરકારે અતિ તાજેતરમાં દોષિત કેદીની સમયપૂર્વ મુક્તિ માટે એવી નીતિ ઘડી છે જેમાં આજીવન કારાવાસની સજા પામેલા અને જેઓએ રકમી જાન્યુઆરી ૨૦૧૭ના રોજ અથવા તે પહેલાં, સેટ-ઓફ સહિત, ૧૨ (બાર) વર્ષનો વાસ્તવિક કારાવાસ ભોગવ્યો હોય એવા કેદીઓને બાકી રહેલા સમયગાળાની સંપૂર્ણ માફી આપવામાં આવે છે.

૯. અરજદાર જણાવે છે અને રજૂ કરે છે કે અરજદારના પુત્રનો કેસ ઉપરોક્ત સરકારી ઠરાવની દરેક શરતને પૂર્ણ કરે છે અને તેથી ઉક્ત સરકારી ઠરાવનો લાભ અરજદારને અપાવવા માટે સત્તાવાળાઓ સમક્ષ અરજી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ જેલ સત્તાવાળાઓ સમક્ષ રજૂ કરાયેલ અરજી બાબતે પૂછપરછ કરતાં, ન્યાયિક વિભાગ તરફથી તેને મૌખિક રીતે જાણ કરવામાં આવી કે તેનો કેસ

ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩-એ હેઠળ આવે છે અને તેને રાહત, પેરોલ તથા ફરલો રજાના સમયગાળાને બાદ કરતાં વાસ્તવિક ૧૪ વર્ષની કેદ ભોગવવી આવશ્યક છે, અને તેણે ઉક્ત સમયગાળો પૂર્ણ કર્યો ન હોવાથી તેના કેસને સમયપૂર્વ મુક્તિ અંગે વિચારણા માટે જેલ સલાહકાર મંડળ સમક્ષ મૂકી શકાય નહીં, અને સત્તાવાળાઓનો આવો અભિગમ ભૂલભર્યો તથા કાયદા વિરુદ્ધ છે.

૧૦. ઉપરોક્ત હકીકતી પરિસ્થિતિ અને ભોગવેલ દોષસિદ્ધિ અવધિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, અરજદાર હવે જણાવે છે અને રજૂ કરે છે કે અરજદારના પુત્રને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૭૬(૨)(જી) હેઠળ સજા ફટકારવામાં આવી છે, જે માટે કઠોર કેદની એવી અવધિ દંડનીય છે જે ૧૦ વર્ષથી ઓછી ન હોય, પરંતુ જે આજીવન કેદ સુધી વિસ્તરી શકે છે. આ આજીવન કેદ લઘુત્તમ સજા નથી, પરંતુ અરજદારને ફટકારવામાં આવેલી મહત્તમ સજા છે. તેથી, તેનો કેસ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળ આવરી લેવાય છે અને કલમ ૪૩૩-એ હેઠળ નહીં.

૧૧. અરજદાર જણાવે છે અને રજૂ કરે છે કે અરજદારના પુત્રને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૭૬(૨)(જી) હેઠળ ફટકારવામાં આવેલી મહત્તમ સજા એવી છે કે જેમાં ઓછામાં ઓછી ૧૦ વર્ષના સમયગાળા માટે કઠોર કેદની સજા થવાની હોય છે, જે આજીવન કારાવાસ સુધી વિસ્તરી શકે છે. આ આજીવન કારાવાસ લઘુત્તમ સજા નથી, પરંતુ અરજદારને ફટકારવામાં આવેલી મહત્તમ સજા છે.

૧૨. અરજદાર જણાવે છે અને રજૂ કરે છે કે માનનીય અદાલતના ધ્યાન પર લાવવું આવશ્યક છે કે અરજદારે ભોગવેલ અવધિ પેરોલ અને ફર્લો રજાનો સમય વાસ્તવમાં ભોગવેલ અવધિ તરીકે ગણવામાં આવવો જોઈએ અને તે સજાની અવધિ તરફ ગણતરીમાં લેવો જોઈએ, જેમ કે ભારતની માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે સુનીલ કુલચંદ શાહ વિ./સ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ના કેસમાં, જેનો નિર્ણય તારીખ ૧૬મી ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૦ ના રોજ બંધારણીય પીઠ દ્વારા આપવામાં આવ્યો હતો, તે મુજબ ઠરાવ્યું છે કે પેરોલનો સમય અટકાયતમાંથી અસ્થાયી મુક્તિ છે, જે સજા અથવા અટકાયતની અવધિને સ્થગિત કરતો નથી, પરંતુ અટકાયતમાંથી શરતી મુક્તિ આપે છે અને માત્ર સજા ભોગવવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરે છે.

૧૩. એવો જ દૃષ્ટિકોણ બીજા એક ચુકાદામાં “યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા – અપીલકર્તાઓ વિ. સાધા સિંહ” તથા બોમ્બે વડી અદાલતે દાદુ @ તુલસીદાસ માનફેર પટેલ વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર અને અન્યના કેસમાં અપનાવ્યો છે; પરંતુ જેલ સત્તાધિકારી એવો સમયગાળો વાસ્તવમાં ભોગવેલા સમયગાળામાં ગણતરીમાં લેતા નથી અને સત્તાધિકારીઓ તરફથી અપનાવવામાં આવેલો એવો અભિગમ ભૂલભર્યો તથા કાયદા વિરુદ્ધ છે. ચુકાદાનો સંબંધિત ભાગ નીચે મુજબ વાંચે છે:

બ્લેક્સ લો ડિક્શનરી – છઠ્ઠી આવૃત્તિ “જેલ, કારાગૃહ, અથવા અન્ય બંધનમાંથી સજાનો એક ભાગ વાસ્તવમાં ભોગવ્યા પછી મુક્તિ; કેદમાંથી શરતી

મુક્તિ, જેના દ્વારા પેરોલ પર મુક્ત થયેલ વ્યક્તિને, જો તે પેરોલના આદેશમાં નિર્ધારિત તમામ શરતો અને નિયમોનું સંતોષકારક પાલન કરે, તો સંસ્થાની સીમાઓની બહાર પોતાની સજાનો બાકીનો સમયગાળો પસાર કરવાનો હક મળે છે.

પરોલ પર મુક્તિ માત્ર એક તાત્કાલિક વ્યવસ્થા હોવાથી, જેના દ્વારા અટકાયતમાં રહેલ વ્યક્તિને કેટલીક પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા માટે નિશ્ચિત તાત્કાલિક અવધિ માટે મુક્ત કરવામાં આવે છે, તે અટકાયતની અવધિને વિસ્તૃત કરતી નથી અને તેથી, જો પરોલ મંજૂર કરવાના નિયમો, સૂચનાઓ અથવા શરતોમાં અન્યથા જોગવાઈ ન કરવામાં આવી હોય, તો તેને અટકાયતની કુલ અવધિમાં ગણવી આવશ્યક છે.

૧૪. અરજદાર રજૂ કરે છે કે અરજદારનો પુત્ર ૧૬ વર્ષથી વધુ સમયગાળા સુધી કારાવાસમાં રહ્યો છે અને તેથી તેની સજામાં ઘટાડો કરવા અંગે વિચારણા કરવા માટે તેનો કેસ યોગ્ય છે. અરજદાર જણાવે છે કે તેની માહિતી અને જાણ મુજબ, સલાહકાર મંડળ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૭ અથવા ઓક્ટોબર ૨૦૧૭માં પોતાની બેઠક યોજે તેવી શક્યતા છે. અરજદાર રજૂ કરે છે કે વર્તમાન અરજામાં તાત્કાલિક યોગ્ય દિશાનિર્દેશના અભાવે, જેલ સત્તાધિકારીઓ દ્વારા અરજદારનો કેસ અકાળ મુક્તિ માટે વિચારણા અર્થે રજૂ ન કરવામાં આવે તેવી શક્યતા છે. અરજદાર રજૂ કરે છે કે સલાહકાર મંડળ વ્યાજબી રીતે લાંબા સમયાંતરે પોતાની બેઠક યોજવા

જઈ રહ્યું છે અને વર્તમાન બેઠકમાં તેના દસ્તાવેજો વિચારણા માટે રજૂ ન થવાથી અરજદારને અનુચિત રીતે લાંબા સમય સુધી જેલમાં જ રહેવું પડશે.

૧૫. અરજદાર રજૂ કરે છે કે તાજેતરના વર્ષ ૨૦૧૭માં તારણજિતસિંહ @ રણજિતસિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ મહા & ઓર્સ, બોમ્બે પડી અદાલતના કેસમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે:

ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ ની જોગવાઈ મુજબ તેને ૧૪ વર્ષથી વધુ સમયગાળા માટે જેલમાં રાખી શકાય તેમ નહોતો અને આ સમયગાળામાં સજા – રાહતનો સમયગાળો પણ સમાવેશિત હતો. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે રાજ્ય અને સત્તાધિકારીએ એવો નિર્ણય લીધો ન હોવાથી, તેને આ અદાલતમાં દિશાનિર્દેશ માટે ફોજદારી રિટ અરજી નં. ૨૦૮ / ૨૦૦૦ દાખલ કરવાની જરૂર પડી હતી. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે, અરજદાર દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆત અંગે નિર્ણય લેવા માટે આ અદાલતે પ્રતિવાદીને દિશાનિર્દેશ આપ્યો હતો, જેમાં ઉપરોક્ત સ્વરૂપની દલીલ કરવામાં આવી હતી. આ અરજીનો નિકાલ પ્રતિવાદીને આવા સ્વરૂપના દિશાનિર્દેશ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો. ૦૧.૧૧.૨૦૦૦ ના રોજ પ્રતિવાદીએ અરજદારને જાણ કરી હતી કે, તેનો કેસ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ –એ જેવી સુધારેલ જોગવાઈ હેઠળ આવરી લેવાયેલો છે અને તેથી સજા –રાહતનો સમયગાળો ધ્યાનમાં લઈ શકાય નહીં, અને નવી જોગવાઈ મુજબ તેને જેલમાં રાખવો જરૂરી છે. એવી દલીલ કરવામાં

આવે છે કે, ત્યારબાદ તેણે પ્રતિવાદીના ઉપરોક્ત નિર્ણયને પડકારવા માટે ફોજદારી રિટ અરજી નં. ૪૬૦ / ૨૦૦૧ દાખલ કરી હતી. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે, આ અદાલતે રિટ અરજી મંજૂર કરી હતી અને ઠરાવ્યું હતું કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ ની, જે સુધારવામાં આવી નહોતી, તેવી જોગવાઈ આ કેસમાં લાગુ પડતી હતી. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે, પ્રતિવાદી/ રાજ્યના ખોટા નિર્ણયને કારણે તેને ૩ વર્ષ ૯ મહિના અને ૧૨ દિવસના સમયગાળા માટે જેલમાં રાખવામાં આવ્યો હતો, અને આ સમયગાળો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળ તેને જેલમાં રાખી શકાય તે સમયગાળાથી વધુ હતો. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે, આવા સમયગાળા માટેની ગેરકાયદેસર અટકાયતને કારણે, તે ઉપરોક્ત વળતર મેળવવાનો હકદાર છે..

૧૬. અરજદાર રજૂ કરે છે કે દોષિતને જેલમાં ૧૪ વર્ષનો વાસ પૂર્ણ થતાની સાથે જ જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવવાનો કોઈ સંપૂર્ણ અને અપ્રતિહત અધિકાર નથી. તેમ છતાં, સરકારની જાહેર કરાયેલ નીતિ તથા ભારતની માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા પ્રતિપાદિત કાનૂન અનુસાર, કોઈ ભેદભાવ વિના અને બાહ્ય વિચારણાઓના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યા વિના, તેની બાબતનો જેલ સત્તાધિકારી દ્વારા વિચાર કરવામાં આવે તેવો કાનૂની અધિકાર તેને પ્રાપ્ત છે.

૧૭. અરજદાર જણાવે છે અને રજૂ કરે છે કે જેલની અંદર અરજદારના પુત્રનું વર્તન સારું છે અને તેણે જેલની અંદર સુધારણા કાર્યક્રમના ભાગરૂપે યોજાતી શૈક્ષણિક તથા આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રીતે ભાગ લીધો છે, જેના

બદલામાં તેને વખાણપત્ર તેમજ જેલ સત્તાધિકારીઓ તરફથી સમયાંતરે વિશેષ સજામાં રાહત પ્રાપ્ત થઈ છે.

૧૮. અરજદાર જણાવે છે અને રજૂ કરે છે કે જ્યારે જ્યારે તેને પેરોલ અને ફર્લો રજાઓ પર મુક્ત કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે ત્યારે તેણે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે એવી કોઈપણ ગુનાહિત પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થયેલો હોવાનું જાણવા મળ્યું નથી, જે તે સમયગાળા દરમિયાન સમાજ માટે સાબિત કરી શકાય. અરજદાર રજૂ કરે છે કે જેલની અંદર તથા બહાર તેનું વર્તન સારું રહ્યું છે. તેથી, અરજદાર રજૂ કરે છે કે તેને વધુ વર્ષો સુધી જેલમાં બંધ રાખવાથી કોઈ ઉપયોગી કે ફળદાયી હેતુ સિદ્ધ થવાનો નથી. તેથી અરજદાર રજૂ કરે છે કે જો રાજ્ય સરકારને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ માં પ્રતિપાદિત કાયદા અનુસાર અરજદારની સજાના રૂપાંતરણ માટેનો કેસ વિચારવા દિશા અપાય, તો તે ન્યાયના હિતમાં રહેશે.

૧૯. અરજદાર જણાવે છે કે વર્તમાન અરજિ દાખલ કરતાં પહેલાં, અરજદારના પુત્રએ જેલ સત્તાવાળાઓ અને સરકાર સમક્ષ તા. ૨૭/૧૦/૨૦૧૭ના રોજ લેખિત રજૂઆત કરી હતી અને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩માં નિર્ધારિત કાયદા અનુસાર તેના કેસને અવધિપૂર્વ મુક્તિ માટે વિચારણા હેઠળ લેવા વિનંતી તથા આગ્રહ કર્યો હતો. દુર્ભાગ્યવશ, તે રજૂઆત સત્તાવાળાઓ દ્વારા વિચારવામાં આવી હોવાનું દેખાતું નથી, કારણ કે જેલ સત્તાવાળાઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ સુધારાત્મક અથવા કાયદેસરની કાર્યવાહી કરવામાં આવી નથી

અને અરજદારનો કેસ હજી પણ અવધિપૂર્વ મુક્તિ માટે વિચારણા હેઠળ લેવામાં આવી રહ્યો નથી.

૨૦. અરજદાર રજૂ કરે છે કે, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને અરજદારની સજાના રૂપાંતરણ બાબતે તેના કેસનો વિચાર કરવા પ્રતિવાદીઓને યોગ્ય દિશાનિર્દેશ જારી કરવાની પ્રાર્થના સાથે આ માનનીય અદાલતની રિટ અધિકારિતાનો આશ્રય લેવા સિવાય તેની પાસે અન્ય કોઈ વૈકલ્પિક ઉપાય ઉપલબ્ધ નથી.

૨૧. અરજદાર રાજ્ય રજૂ કરે છે અને નિવેદન કરે છે કે કેસ ક્રમાંક ૨૩૩/૧૦/૯૭૯૮(એફસી) રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગ, (કાનૂન વિભાગ), તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૩ દ્વારા તમામ રાજ્યો / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને આજીવન દંડિતોના સમયપૂર્વ મુક્તિને નિયંત્રિત કરતી વર્તમાન પ્રથા અને પ્રક્રિયાની સમીક્ષા કરવા અને તેને આયોગ દ્વારા જારી કરાયેલ માર્ગદર્શિકાઓને અનુરૂપ બનાવવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી. અનેક રાજ્યો / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિભાવના વિચારણા કર્યા પછી, આયોગે હવે તેની જારી કરાયેલ માર્ગદર્શિકાઓ અંગે નિર્ણય કર્યો છે અને નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

૩.૨ ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૩અ હેઠળ આવરી ન લેવાયેલા અને આજીવન કારાવાસની સજા ભોગવી રહેલા તમામ દોષિત પુરુષ કેદીઓને,

તેમણે માફકત સહિત ઓછામાં ઓછા ૧૪ વર્ષનો કારાવાસ ભોગવ્યો હોય ત્યારે, પરંતુ માત્ર ૧૦ વર્ષનો વાસ્તવિક કારાવાસ, અર્થાત્ માફકતો વિના, પૂર્ણ કર્યા બાદ જ, અકાળ મુક્તિ માટે વિચારણા પાત્ર થવાનો હક રહેશે.

૨૨. અરજદાર કહે છે અને રજૂ કરે છે કે સહ-આરોપીઓ પૈકી ચારેએ સ્પે. ક્રિ. એપ્. નં.-૭૧૬૬/૨૦૧૭, ૭૧૬૨/૨૦૧૭, ૮૬૨૧/૧૭ અને ૮૬૨૦/૧૭ દાખલ કરીને આ માનનીય અદાલતનો આશરો લીધો છે અને આ માનનીય અદાલતે રાજ્ય સરકારને તેમના કેસનો પૂર્વમુક્તિ માટે વિચાર કરવા નિર્દેશ આપવાનો પ્રસન્નતાપૂર્વક આદેશ કર્યો હતો.”

૩. શ્રી સેવક, રિટ અરજદાર તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે દોષિતને ૧લી જાન્યુઆરી ૨૦૦૪ના રોજ પ્રથમ માહિતી અહેવાલ, જે આઈ-સી.આર. નં. ૨ સન ૨૦૦૪ તરીકે નોંધાયો હતો, તેની સંદર્ભે ધરપકડ કરવામાં આવી હતી; જે અમદાવાદના શાહીબાગ પોલીસ સ્ટેશનમાં, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૩૨૩, ૩૨૮, ૩૪૨ અને ૩૭૬(૨)(જી) સાથે કલમ ૩૪ વાંચવામાં આવે તેવી તેમજ બોમ્બે પ્રતિબંધ અધિનિયમ, ૧૯૪૮ ની કલમો ૬૬(૧)(બી) અને ૮૫(૧)(૩) હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ માટે નોંધાયો હતો. દોષિત કેદીનો ઉપરોક્ત દર્શાવેલ ગુનાઓ માટે અન્ય સહ-આરોપીઓ સાથે એકત્રિત રીતે સેશન્સ કોર્ટ, અમદાવાદ શહેર સમક્ષ કેસ ચલાવવામાં આવ્યો હતો અને અંતે, ઉપરોક્ત દર્શાવેલ તમામ ગુનાઓ માટે તેને દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો હતો. નીચલી

અદાલતે હાલના આ દોષિતને આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારી હતી. એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે ૧૩મી ઓક્ટોબર ૨૦૧૭ના રોજ, ફ્લો, પેરોલ અને માફીનો સમયગાળો સહિત, દોષિતે ૧૨ વર્ષ ૯ મહિના અને ૪ દિવસની વાસ્તવિક સજા ભોગવી હોવાનું કહી શકાય. દોષિતે આશરે ૧૭ વર્ષની સજા ભોગવી હોવાનું કહી શકાય. પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે રાજ્ય સરકારને દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ની જોગવાઈઓ હેઠળ દોષિતના કેસમાં સજાનું રૂપાંતર વિચારવા માટે અથવા વિકલ્પરૂપે સજામાં માફી આપવા માટે નિર્દેશ આપવામાં આવે.

૪. વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી કે, સજાના પરિવર્તન અથવા સજામાં માફી અંગેની વિનંતિ જેટલી હદ સુધી સંબંધિત હોય, તેટલી હદ સુધી રાજ્ય સરકારને યોગ્ય રિટ, આદેશ અથવા નિર્દેશો જારી કરવામાં આવે.

૫. રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલ સુશ્રી મોક્ષા ઠક્કર, વિદ્વાન વધારાના સરકારી વકીલે આ રિટ અરજીનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો છે. વિદ્વાન એ.પી.પી.એ રજૂ કર્યું કે ભારતના સંવિધાનની કલમ ૨૨૬ હેઠળની પોતાની અસાધારણ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતાં, દંડમાં રાહત અથવા દંડના પરિવર્તન અંગે દોષિત દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલી અરજીના સંદર્ભમાં, આ અદાલત રાજ્ય સરકારને કોઈ રિટ જારી કરી શકતી નથી. દંડના પરિવર્તન અથવા દંડમાં રાહત માટેની આવી અરજી પર તેની નીતિ તેમજ અન્ય નિયમો અને વિનિયમો અનુસાર વિચાર કરવાનો વિવેકાધિકાર રાજ્ય સરકારનો છે. વિદ્વાન એ.પી.પી.એ રજૂ કર્યું કે, અત્રેનો

દોષિત સામૂહિક બળાત્કાર જેવા અત્યંત ગંભીર ગુનામાં દોષી ઠરાવવામાં આવ્યો હોવાથી, તે આજીવન કારાવાસની સજા ભોગવી રહ્યો છે.

૬. ઉપર ઉલ્લેખિત પરિસ્થિતિઓમાં, વિદ્વાન સરકારી વકીલે રજૂ કર્યું કે આ રિટ અરજીમાં કોઈ જ સાર નથી, તેથી તેને નામંજૂર કરવામાં આવે.

૭. પક્ષકારો તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલોને સાંભળ્યા બાદ અને નોંધપાત્ર દસ્તાવેજી સામગ્રી પર વિચારણા કર્યા બાદ, મારા વિચાર માટે ઊભો થતો એકમાત્ર પ્રશ્ન એ છે કે શું આ રિટ અરજદારને, આ રિટ અરજીમાં કરવામાં આવેલી પ્રાર્થના મુજબ, કોઈ રાહત મેળવવાનો અધિકાર છે કે નહીં.

૮. આ રિટ અરજીનો વિષય દંડનું લઘુકરણ છે કે દંડની માફી છે તે અંગે કંઈક ગૂંચવણ રહેલી હોવાથી, આ બન્ને વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ ભેદ મને સમજાવવો જરૂરી છે.

૯. સજાનું પરિવર્તન એ સજામાં ઘટાડો છે. સજાના પરિવર્તનમાં, વ્યક્તિને દોષસિદ્ધિમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ તેની સજાના સ્થાને ઓછી સજા મૂકવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મૃત્યુદંડને આજીવન કેદની સજામાં પરિવર્તિત કરી શકાય છે. સજાનું પરિવર્તન વિવિધ રાજ્યોમાં અમલમાં રહેલા કાયદાઓ અનુસાર મંજૂર કરવામાં આવી શકે છે. કાયદા દ્વારા સજાનું પરિવર્તન આપવાની મંજૂરી છે. રાજ્યના રાજ્યપાલને ક્ષમાદાન આપવાની વિશિષ્ટ સત્તા સોંપવામાં આવી છે અને તે વિધાનમંડળીય નિયંત્રણોને આધીન હોઈ શકે છે. વિધાનમંડળ સારા વર્તન માટે દોષિત ઠરાવાયેલા વ્યક્તિઓની

સજાના પરિવર્તન માટે જોગવાઈ કરી શકે છે. સજાના પરિવર્તનમાં સજા અથવા દંડમાં ફેરફાર થાય છે. તેથી તેમાં પેરોલનો સમાવેશ થતો નથી, કારણ કે પેરોલમાં સજામાં કોઈ ઘટાડો થતો નથી. ક્ષમાદાન અને સજાના પરિવર્તન વચ્ચેનો ભેદ એ છે કે ક્ષમાદાન એ કાયદાથી અધિકૃત સર્વભૌમ સત્તા દ્વારા દંડનું સંપૂર્ણ પરિહાર છે. પરંતુ સજાનું પરિવર્તન માત્ર વધુ કઠોર સજાના સ્થાને ઓછી સજા મૂકવાનું છે. વધુમાં, ક્ષમાદાન જે વ્યક્તિને આપવામાં આવે છે તેના દ્વારા સ્વીકારવામાં આવવું જરૂરી છે, જ્યારે દોષિતની સંમતિ વિના પણ સજાનું પરિવર્તન કરી શકાય છે.

૧૦. મને 'પાર્ડન', 'રેસ્પાઈટ' અને 'રિપ્રિવ' શબ્દો સમજાવવા દો. 'પાર્ડન' તે સજા અને દોષસિદ્ધિ બંનેને દૂર કરે છે અને દોષિત ઠરેલ વ્યક્તિને તમામ સજાઓ, દંડો અને અયોગ્યતાઓમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત કરે છે. 'રેસ્પાઈટ' તેનો અર્થ એવો થાય છે કે કોઈ વિશેષ હકીકતને કારણે, જેમ કે દોષિતની શારીરિક અશક્તતા અથવા મહિલા અપરાધીની ગર્ભાવસ્થા, મૂળ ફટકારવામાં આવેલી સજાના સ્થાને ઓછી સજા ફટકારવી. 'રિપ્રિવ' તેનો અર્થ એવો થાય છે કે સજાના અમલીકરણને (ખાસ કરીને મૃત્યુદંડના) તાત્કાલિક અવધિ માટે સ્થગિત રાખવું. તેનો હેતુ દોષિત ઠરેલ વ્યક્તિને રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ માફી અથવા સજારૂપાંતરણ માંગી શકે તે માટે સમય ઉપલબ્ધ કરાવવાનો છે.

૧૧. સજામાં માફી આપવી અને સજાનું રૂપાંતર કરવું એક જ વસ્તુ નથી. તે બન્ને એક જ છે એવું કહેવું સંપૂર્ણપણે ભ્રાંત છે. 'માફી' નો સામાન્ય શબ્દકોશીય અર્થ માફ કરવું, દાવાનો ત્યાગ, ક્ષમાદાન, ક્ષમા એવો થાય છે. બીજી તરફ, 'રૂપાંતર કરવું' નો અર્થ બદલવું અથવા ઓછી કઠોર સજા માટે બદલવું એવો થાય છે. અગાઉની દં.પ્ર.સં. ની કલમો ૪૦૧ અને ૪૦૨ ના પુનર્વિચાર પર વિચાર કરતી વખતે વિધિ આયોગે પોતાના ૪૧મા અહેવાલમાં આ બે શબ્દોને આ જ ચોક્કસ અર્થ આપ્યો હતો. અહેવાલમાં આયોગે આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

રિમિશન 'નો મૂળ અર્થ મહામુદ્રા હેઠળની માફી અને મુક્તિ એવો હતો, પરંતુ પછીથી તેનો અર્થ સજાના પરિમાણમાં ઘટાડો, ઉદાહરણ તરીકે, લાદવામાં આવેલ દંડની રકમ અથવા ફટકારવામાં આવેલ કેદની મુદતમાં ઘટાડો (તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કર્યા વિના) એવો થવા માંડ્યો. 'કમ્યુટેશન' નો અર્થ સંહિતાની કલમ ૪૦૨ (નવી સંહિતા ૪૩૩) માં દર્શાવ્યા મુજબ એક પ્રકારની સજાને ઓછા કઠોર પ્રકારની સજામાં પરિવર્તિત કરવો એવો થાય છે.

૧૨. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આવા કેસોમાં રાજ્ય સરકારને સજા માફ કરવાની અથવા સજાનું રૂપાંતર કરવાની દિશા આપવા અંગેની સત્તા એકસરખી નથી. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળ, યોગ્ય સરકાર માત્ર સજાનું રૂપાંતર કરી શકે છે, અર્થાત્ તેની કઠોરતા ઓછી કરીને તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરી શકે છે. તે મુક્તિનો આદેશ આપી શકતી નથી. સંહિતાની કલમ ૪૩૩-અનો હેતુ એ

છે કે તેવા દોષિતો માટે, જેઓ એવા ગુનામાં દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા હોય જેમાં મૃત્યુદંડ કાયદા મુજબ નિર્ધારિત સજાઓમાંથી એક હોય, અથવા જ્યાં કોઈ વ્યક્તિને ફરમાવાયેલ મૃત્યુદંડ કલમ ૪૩૩ હેઠળ આજીવન કેદમાં રૂપાંતરિત અથવા બદલાયેલ હોય, તેઓ માટે ઓછામાં ઓછા ૧૪ વર્ષની કેદ નિર્ધારિત કરવી. આ કલમની આરંભિક અપરિહાર્ય જોગવાઈથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આવી ન્યૂનતમ કેદ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨માં રહેલી કોઈપણ બાબત હોવા છતાં રહેશે; તેનો અર્થ એ છે કે તે કલમ હેઠળ સજા સ્થગિત કરવાની અથવા માફ કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ એવો કરી શકાતો નથી કે જેથી આવા ગુનામાં દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિની, અથવા જેના મૃત્યુદંડનું આજીવન કેદમાં રૂપાંતર અથવા પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું હોય તેવી વ્યક્તિની, કેદની અવધિ ૧૪ વર્ષથી ઓછી થાય. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩નો ખંડ (બી) યોગ્ય સરકારને આજીવન કેદની સજા, જે સામાન્ય રીતે દોષિતના અંતિમ શ્વાસ સુધી ચાલવાની હોય છે, તેને ઓછી અવધિની કેદમાં, પરંતુ ૧૪ વર્ષથી ઓછી નહીં, અથવા દંડમાં રૂપાંતર કરવાની સત્તા આપે છે. સરકારની આ સત્તાનો, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨માં કલ્પાયેલ સજા માફી અથવા ક્ષમાદાનની સત્તા સાથે કોઈ સંબંધ નથી.

૧૩. ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં, હું સર્વોચ્ચ અદાલતના સ્ટેટ (ગવર્નમેન્ટ ઓફ એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્હી) વિ. પ્રેમ રાજ, (૨૦૦૩)૭ એસ.સી.સી. ૧૨૧ ના

કેસના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી અને તેના પર આધાર રાખી શકું છું. સંબંધિત અવલોકનો નીચે ઉતારવામાં આવે છે :

"૭. સંહિતાની કલમ ૪૩૨, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૮૮૮ ની કલમ ૪૦૧ તથા કલમ ૪૦૨ ની ઉપકલમ (૩) ને અનુરૂપ છે અને લગભગ શબ્દશઃ તેનું પુનરુત્પાદન કરે છે (સંક્ષેપમાં જૂની સંહિતા). કલમ ૪૩૨ ની ઉપકલમો (૧) થી (૪), જૂની સંહિતાની કલમ ૪૦૧ ની ઉપકલમો (૧) થી (૪) નું શબ્દશઃ પુનરુત્પાદન કરે છે. ઉપકલમ (૫) જૂની કલમની ઉપકલમ (૬) નું શબ્દશઃ પુનરુત્પાદન કરે છે. તેવી જ રીતે, ઉપકલમ (૬) જૂની કલમની ઉપકલમ (૪-એ) નું પુનરુત્પાદન કરે છે. જૂની કલમ ૪૦૧ ની ઉપકલમ (૫) અગાઉ ૧૯૫૦ માં કાઢી નાખવામાં આવી હતી. ઉપકલમ (૭) જૂની સંહિતાની કલમ ૪૦૨ ની ઉપકલમ (૩) ને અનુરૂપ છે. મુખ્ય પરિણેદ અને કલમ (એ) કોઈપણ ફેરફાર વિના જૂની જોગવાઈનું શબ્દશઃ પુનરુત્પાદન કરે છે. કલમ (બી) થોડું ભિન્ન છે, પરંતુ તત્વમાં કોઈ ફેરફાર વિના. તે કલમ આ પ્રમાણે વાંચાય છે.

(બી) અન્ય કિસ્સાઓમાં, રાજ્ય સરકાર.

૮. ભારતના સંવિધાન, ૧૯૫૦ની કલમ ૭૨ (સંક્ષેપમાં સંવિધાન) રાષ્ટ્રપતિને માફી, દંડસ્થગિતી, દંડમાં રાહત અથવા દંડમાફી આપવાની, અથવા કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિની સજા સ્થગિત કરવાની, માફ કરવાની અથવા રૂપાંતરિત કરવાની સત્તા અર્પે છે. આ રીતે અર્પાયેલ સત્તા કોર્ટ માર્શલ

અથવા રાજ્યપાલને અર્પાયેલ સમાન સત્તાને અહિતકારક નથી. સંવિધાનની કલમ ૧૬૧ રાજ્યપાલને રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તા જે વિષય સુધી વિસ્તરે છે તે વિષયસંબંધી કોઈ કાયદા વિરુદ્ધના કોઈપણ ગુનાના સંદર્ભમાં સમાન સત્તાઓ અર્પે છે. સંવિધાનની કલમો ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળની સત્તા સંપૂર્ણ છે અને તેને સંહિતાની કલમ ૪૩૨, ૪૩૩ અથવા ૪૩૩-એ જેવી કોઈ વૈધાનિક જોગવાઈથી અથવા કોઈ જેલના નિયમો દ્વારા મર્યાદિત કરી શકાય નહીં. પરંતુ, જે તે પ્રકરણમાં, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલે મંત્રિપરીષદની સલાહ પર કાય કરવું આવશ્યક છે.

૯. માફી એ કૃપાનું એક કૃત્ય છે, જે કાયદાઓના અમલીકરણ માટે સોંપાયેલ સત્તા દ્વારા આપવામાં આવે છે, અને જેના દ્વારા જે વ્યક્તિને તે અપાય છે તેને તેણે કરેલા ગુનાના બદલામાં કાયદો જે સજા ફરમાવે છે તેમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે. તે ગુનામાં નિર્ધારિત સજા તથા ગુનેગારના દોષબોધ બંનેને અસર કરે છે; અન્ય શબ્દોમાં, સંપૂર્ણ માફી દોષને જ નષ્ટ કરી શકે છે. અદાલત અન્યથા આદેશ ન આપે ત્યાં સુધી તે નિર્દોષ છૂટકારો સમાન ગણાતી નથી. માફીને "એમ્નેસ્ટી" થી ભિન્ન માનવી જોઈએ, જેને "રાજકીય કેદીઓ માટે સામાન્ય માફી; વિસ્મૃતિનું કૃત્ય" તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. સામાન્ય પ્રચલિત અર્થમાં, "એમ્નેસ્ટી" શબ્દ ફક્ત ત્યાં જ યોગ્ય છે જ્યાં રાજકીય કેદીઓને મુક્ત કરવામાં આવે, અને ત્યાં નહીં જ્યાં જેઓએ જઘન્ય ગુનાઓ અને હત્યાઓ કરી હોય તેઓને માફી આપવામાં આવે.

૧૦. રિપ્રિવનો અર્થ સજાના અમલ પર રોક, એટલે કે મરણદંડની સજાના અમલને મુલતવી રાખવો એવો થાય છે. રિસ્પાઈટનો અર્થ એ થાય છે કે આરોપીને અગાઉ કોઈ દોષસિદ્ધિ ન હોવાના તથ્યને ધ્યાનમાં લઈને નિર્ધારિત દંડના બદલે ઓછી સજા ફટકારવી. તે સંહિતાની કલમ ૩૬૦ હેઠળ સારા વર્તનના આધારે પરવીક્ષાધીન મુક્તિ જેવું કંઈક છે. રિમિશનનો અર્થ સજાના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કર્યા વિના તેની માત્રામાં ઘટાડો કરવો એવો થાય છે. રિમિશનના કેસમાં, અપકર્મકર્તાની દોષિતતા પર કોઈ અસર થતી નથી, તેમજ અદાલતની સજા પર પણ કોઈ અસર થતી નથી, સિવાય કે સંબંધિત વ્યક્તિને સજાના સમગ્ર ગાળામાં કારાવાસ ભોગવવો પડતો નથી, પરંતુ તેને તેના એક ભાગની સજા ભોગવવાથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે. કમ્યુટેશનનો અર્થ સજાને ભિન્ન પ્રકારની હળવી સજામાં ફેરવવો એવો થાય છે (કલમ ૪૩૩-અ હેઠળ યોગ્ય સરકારને સજાને સ્થગિત રાખવા અથવા રિમિશન આપવા સત્તા અપાય છે). "યોગ્ય સરકાર" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવો થાય છે કે જ્યાં સજા અથવા આદેશ એવા વિષય સાથે સંબંધિત હોય કે જેના પર સંઘની કાર્યપાલક સત્તા વિસ્તરે છે ત્યાં કેન્દ્ર સરકાર, અને અન્ય કેસોમાં રાજ્ય સરકાર. સંહિતાની કલમ ૪૩૩-અ અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ સત્તાનો ઉપયોગ કરીને મરણદંડ પામેલા કેદીઓને મુક્ત કરવાથી ન્યાયની યથોચિત અને યોગ્ય પ્રક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ થતો નથી, કારણ કે દોષસિદ્ધિ અને સજાની માન્યતા, યુક્તતા અને શિષ્ટતાના પ્રશ્નો પર નિર્ણય આપવાની વડી અદાલતની સત્તા અસંસ્પર્શિત રહે છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ

વિચારણા પહેલાં, દરમિયાન અથવા પછી થઈ શકે છે. સજામાં ઘટાડો કરીને સંબંધિત સત્તાધિકારી તે કારણે ન્યાયિક સજામાં કોઈ ફેરફાર કરતો નથી. યોગ્ય સરકાર દ્વારા સજા રિમિટ કરવામાં આવી હોય, અથવા જેલના નિયમો હેઠળ કે સામાન્ય માફીના કોઈ આદેશ હેઠળ પ્રાપ્ત થયેલી કેટલીક રિમિશનને કારણે સંબંધિત વ્યક્તિને વહેલી મુક્તિ મળી હોય, તો તેથી ઉપજેલી અયોગ્યતાઓ, જો કોઈ હોય, તેના પર કોઈ અસર પડતી નથી. કલમ ૪૩૨ સરકારની સત્તાને સજાના અમલને સ્થગિત રાખવા અથવા દંડના સમગ્ર અથવા કોઈ ભાગના રિમિશન સુધી મર્યાદિત કરે છે. જેના આધારે સજા ફટકારવામાં આવી છે તેવી દોષસિદ્ધિ અસંસ્પર્શિત રહે છે; આ કલમ સરકારને અદાલતના ચુકાદાનું પુનર્વિશ્લેષણ કરવાની કોઈ સત્તા આપતી નથી. તે માત્ર સજા રિમિટ કરવાની સત્તા આપે છે. દંડના રિમિશનથી દોષસિદ્ધિની યોગ્યતા સ્વીકારવામાં આવે છે અને માત્ર દંડમાં ભાગરૂપે અથવા સંપૂર્ણ ઘટાડો થાય છે. કલમ ૪૩૨ માં વપરાયેલ "રિમિટ" શબ્દ કોઈ તકનીકી કાનૂની પરિભાષા નથી. "રિમિટ" શબ્દના કેટલાક અર્થો "માફ કરવું, અમલમાં ન લાવવું, ત્યાગ કરવો" એવા છે. સજાના રિમિશનનો અર્થ નિર્દોષ છૂટકારો થતો નથી અને પીડિત પક્ષને પોતાનું ન્યાયસંગત પ્રતિષ્ઠાપન કરવાની સંપૂર્ણ હકદારી રહે છે.

૧૧. કલમ ૪૨૮ અદાલત દ્વારા દોષિત ઠરાવવાની પરિકલ્પના કરે છે અને તે અદાલત દ્વારા સજાની જાહેરાત કરવામાં આવે તે સમયે કાર્યરત થાય છે, જ્યારે કલમ ૪૩૩ રાજ્ય સત્તાધિકારી દ્વારા સજાના રૂપાંતર સાથે સંબંધિત છે. કલમ

જડઝડની જોગવાઈઓમાંથી ઊભા થતા પરિણામો કલમ જરડને અસર કરતા નથી. કલમો જડર અને જડડ "સજાઓનું સ્થગન, પરિહાર અને રૂપાંતર" એવા મથાળા હેઠળ આવે છે. કલમ જડર(૧) હેઠળ, કોઈ પણ એવા વ્યક્તિના મામલામાં, જેને ગુના માટે સજા ફટકારવામાં આવી હોય, યોગ્ય સરકારને તેની સજાના અમલને સ્થગિત કરવાની અથવા તેને ફટકારવામાં આવેલી સંપૂર્ણ સજા અથવા તેના કોઈપણ ભાગનો પરિહાર કરવાની સત્તા છે, તે પણ શરત વિના અથવા એવી કોઈ શરત પર કે જેને સજા પામેલ વ્યક્તિ સ્વીકારે. ઉપકલમ (ર) હેઠળ એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે જ્યારે પણ સજાના સ્થગન અથવા પરિહાર માટે યોગ્ય સરકાર સમક્ષ અરજી કરવામાં આવે, ત્યારે યોગ્ય સરકાર તે અદાલતના અધ્યક્ષસ્થ ન્યાયાધીશને, જેના સમક્ષ અથવા જેના દ્વારા દોષિત ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તેની પુષ્ટિ કરવામાં આવી હોય, આ અરજી મંજૂર કરવી કે નામંજૂર કરવી તે વિષે પોતાનો અભિપ્રાય તથા તેવા અભિપ્રાયના કારણો જણાવવા માટે કહી શકે છે અને તેવા અભિપ્રાયના નિવેદન સાથે, અભિલેખ અથવા તેનો જે ભાગ ઉપલબ્ધ હોય તેની પ્રમાણિત નકલ પણ મોકલવા માટે કહી શકે છે. સંહિતાની કલમ જડડ રાજ્ય સરકારને સજાનું રૂપાંતર કરવાની સત્તા પ્રદાન કરે છે અને તેની ખંડ (બી) એવી જોગવાઈ કરે છે કે યોગ્ય સરકાર સજા પામેલ વ્યક્તિની સંમતિ વિના, આજીવન કેદની સજાનું ચોદ વર્ષથી વધુ ન હોય તેવી મુદતની કેદમાં અથવા દંડમાં રૂપાંતર કરી શકે છે. નોંધનીય છે કે આ જોગવાઈ ભારતીય દંડ સંહિતા, ૧૮૭૦ની કલમ ૫૫ની જોગવાઈ સમાન છે (સંક્ષેપમાં 'આઈ.પી.સી.'). મૃત્યુદંડની સજાનું રૂપાંતર

કરવાની સત્તા કલમ ૪૩૩ –એથી સ્વતંત્ર છે. કલમ ૪૩૩ –એ હેઠળનો પ્રતિબંધ ત્યારે જ કાર્યરત થાય છે જ્યારે કલમ ૪૩૩ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે. કલમ ૪૩૩ની ખંડ (સી) કોઈપણ એવી મુદત માટે, જેના માટે વ્યક્તિને સજા ફટકારી શકાત, સખત કેદની સજાને સાદી કેદમાં અથવા દંડમાં રૂપાંતર કરવાની બાબત સાથે સંબંધિત છે.

૧૨. “ક્ષમાદાન એ અનેક રાજાધિકારોમાંનું એક છે, જે સમયના આરંભથી જ જ્યાં ક્યાં સત્તાસર્વભૌમત્વ નિવાસ કરતું હોય ત્યાં તે સર્વભૌમ સત્તાધારીમાં નિહિત હોવાનું માન્ય કરવામાં આવ્યું છે.” ક્ષમાદાન આપવાની આ સર્વભૌમ સત્તા અમારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧માં, તેમજ સંહિતાની કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩માં પણ માન્ય કરવામાં આવી છે. સંહિતાની કલમ ૩૦૬ દ્વારા કલ્પિત કેટલીક શરતો હેઠળ સહઅપરાધીને ક્ષમાદાન આપવું એ આ જ સત્તાનો એક ફેરફાર છે. ક્ષમાદાનનો અનુદાન, ભલે તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ અથવા ૭૨ હેઠળ હોય કે કલમો ૩૦૬, ૪૩૨ અને ૪૩૩ હેઠળ હોય, તે સર્વભૌમ સત્તાના પ્રયોગ સમાન છે.

૧૩. સંહિતાની કલમ ૪૩૩ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સત્તાના પ્રયોગ સંબંધિત સમાન પ્રશ્ન દિલ્હી એડમિનિસ્ટ્રેશન (હાલ એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્હી) વિ. મદનલાલ (૨૦૦૨ (૬) સુપ્રીમ ૭૭)માં વિચારવામાં આવ્યો હતો. અમારામાંથી એક (દોરૈસ્વામી રાજુ, જે.) મારફતે બોલેલી ખંડપીઠે એવો મત વ્યક્ત કર્યો હતો કે કલમ ૪૩૩ હેઠળ સત્તાનો પ્રયોગ કાર્યપાલિકાનો વિવેકાધીન અધિકાર હતો.

વડી અદાલતને તેના પુનરીક્ષણ અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતાં, જ્યાં ગુનાહિત કૃત્ય માટે લઘુત્તમ સજા નક્કી કરવામાં આવેલી હોય ત્યાં લાદવામાં આવેલી સજાનું રૂપાંતર કરવાની કોઈ સત્તા અપાયેલી નહોતી. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ વિ. કેસર સિંહ (૧૯૯૬ (૫) એસ.સી.સી. ૪૯૫)માં આ અદાલતે નીચે મુજબ નોંધ્યું હતું (જોકે તે કલમ ૪૩૩ (બી) ના સંદર્ભમાં હતું) :

દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ નો અધિકારપ્રદાન યોગ્ય મામલામાં સરકારને દોષિત ઠરેલા વ્યક્તિની સજાનું રૂપાંતર કરવા અને અદાલતો દ્વારા ફરમાવેલ સજાની મુદત પૂર્ણ થાય તે પહેલાં જ તેના મુક્તિનો પૂર્વમુક્તિ આદેશ આપવા સક્ષમ બનાવે છે.તે ઉપરાંત; માનીએ કે વડી અદાલત એવો કોઈ નિર્દેશ આપી શકતી હોય, તો પણ તે માત્ર સરકાર દ્વારા પૂર્વમુક્તિ અંગેના મામલાની વિચારણા કરવા માટે જ નિર્દેશ આપી શકતી અને પ્રતિવાદીને સ્વયં પૂર્વમુક્તિ આપવાનો આદેશ આપી શકતી નહોતી. દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર સરકારમાં નિવિષ્ટ છે અને તે સરકાર દ્વારા નિયમો તથા સ્થાપિત સિદ્ધાંતો અનુસાર જ ઉપયોગમાં લેવો રહે છે. તેથી, વડી અદાલતનો આક્ષેપિત આદેશ કાયમ રાખી શકાય તેમ નથી અને તેથી તે રદ કરવામાં આવે છે.

૧૪. કલમ ૪૩૩ હેઠળ યોગ્ય સરકારને સોંપવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ, કાયદાના હેતુ માટે અનુરૂપ અને સંબંધિત કારણો, દંડમાં પરિવર્તન આવશ્યક બનાવતી શમનકારી પરિસ્થિતિઓ અને/અથવા દયાપ્રેરક તથ્યો તથા સમાજના

હિત અને જાહેર હિત જેવા પરિબલોને ધ્યાનમાં રાખીને, ચુકિતસંગત અને તર્કસંગત રીતે કરવો પડે છે. "દંડમાં પરિવર્તન"નો સાર અર્થ એ છે કે એક પ્રકારની સજાને ઓછા કઠોર પ્રકારની સજામાં ફેરવવી. દંડમાં પરિવર્તનની સત્તાઓ વિશેષરૂપે માત્ર યોગ્ય સરકારમાં જ નિહિત છે. કાયદા આયોગનો ૪૧મો અહેવાલ આવી સત્તાના ઉપયોગ વિષે માર્ગદર્શક પ્રકાશ ફેંકે છે. આ અહેવાલ જૂની સંહિતાની કલમો ૪૦૧ અને ૪૦૨ બાબતે હતો, જે આ મુજબ વાંચાય છે:

આ પ્રકરણની જોગવાઈઓ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યોના રાજ્યપાલોને અનુક્રમે બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને અનુચ્છેદ ૧૬૧ દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ સત્તાઓને અનુગામી છે. આ બંને અનુચ્છેદો પ્રથમ દંડની માફી, અમલમુક્તિ, મુલતવીકરણ અથવા ઘટાડો આપવા અંગેની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ત્યારબાદ, કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિની સજાને સ્થગિત કરવી, ઘટાડવી અથવા રૂપાંતરિત કરવી અંગેની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે. કલમ ૪૦૧માં સજાના સ્થગન અને ઘટાડા સંબંધિત વિગતવાર જોગવાઈઓ સમાવાયેલ છે, જ્યારે કલમ ૪૦૨ સજાના રૂપાંતર સાથે સંબંધિત છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ (૧) (સી) ને અનુસરીને, કલમ ૪૦૨અ રાજ્ય સરકારોને કલમો ૪૦૧ અને ૪૦૨ દ્વારા રાજ્યક્ષેત્રના ગુનાઓ બાબતે પ્રદાન કરાયેલ સત્તાઓ કેન્દ્રીય સરકાર દ્વારા પણ અમલમાં મૂકી શકાય તેવી બનાવે છે.

ઉલ્લેખનીય છે કે આ કલમો કોઈ પણ રીતે રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલોને માફી, દંડમાફી અને દંડસ્થગન આપવાની સત્તાને મર્યાદિત કરતી નથી, જે ઇંગ્લેન્ડમાં સર્વભૌમના કરુણાધિકાર સમકક્ષ છે.

અગાઉ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમ, બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ પ્રથમ તો દંડને માફી, રાહત, મુદતવધારો અથવા દંડમાં છૂટછાટ આપવાની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને ત્યારબાદ કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિ અંગે સજા સ્થગિત કરવાની, છૂટછાટ આપવાની અથવા તેને રૂપાંતરિત કરવાની સત્તાનો ઉલ્લેખ કરે છે. "રિપ્રિવ" નો અર્થ એ થાય છે કે સજાને અમુક સમય માટે પાછી ખેંચી લેવાય અથવા સ્થગિત રાખવામાં આવે, જેમાં તેનો સીધો પ્રભાવ માત્ર સજાને સ્થગિત કરવાનો હોય છે. તે તાત્કાલિક મુલતવીકરણથી વધુ કંઈ નથી અને ઇંગ્લેન્ડમાં મૃત્યુદંડને હળવી સજામાં રૂપાંતરિત કરવાની પ્રથમ કડી તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. "રિસ્પાઈટ" શબ્દનો અર્થ દંડના અમલમાં વિલંબ કરવો, ખાસ કરીને મૃત્યુદંડના કેસમાં, એવો થાય છે અને તેનો અર્થ ઘણાં અંશે "રિપ્રિવ" જેવો જ થાય છે. એવું જણાય છે કે દંડ અંગે રિસ્પાઈટ અથવા રિપ્રિવ આપવું, વ્યવહારિક રીતે, અદાલતે ફટકારેલી સજાના અમલને તાત્કાલિક અવધિ માટે સ્થગિત કરવા કરતાં ભિન્ન ઓળખી શકાય તેમ નથી. "રિમિશન" નો મૂળ અર્થ મહામુદ્રા હેઠળની માફી અને મુક્તિ એવો હતો, પરંતુ પાછળથી તેનો અર્થ સજાના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કર્યા વિના તેની માત્રામાં ઘટાડો કરવો એવો થયો (દા.ત. ફટકારવામાં આવેલા દંડની રકમ અથવા ફટકારવામાં આવેલી કેદની

મુદત). "કમ્યુટેશન" નો અર્થ એક પ્રકારની સજાને ઓછી કઠોર પ્રકારની સજામાં પરિવર્તિત કરવો એવો થાય છે, જેમ કે સંહિતાની કલમ ૪૦૨ માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

બંધારણે આ બંને સત્તાઓને એકસાથે સમાવી લીધી છે (અર્થાત ભારત સરકાર અધિનિયમની કલમ ૨૯૫(૧) અને (૨) હેઠળની સત્તાઓ,

૧૯૩૫) અને તેમને સમાન પાયા પર મૂક્યા. સ્પષ્ટપણે જે આંશિક આવરણ અસ્તિત્વમાં છે, તે હાનિકારક નથી. તેમ છતાં, સંહિતાની કલમ ૪૦૧ નો વ્યાપ વિસ્તૃત કરીને તેમાં સ્થગન અને શમન ઉપરાંત ક્ષમાદાન, દંડવિલંબ અને દંડરાહતને સ્પષ્ટ રીતે આવરી લેવા જેવી કોઈ જરૂર નથી.

અમારી સમક્ષ થયેલી ચર્ચા દરમિયાન સંહિતામાં ફોજદારી ન્યાય અધિનિયમ, ૧૯૪૮ ની કલમ ૬૯ ની જોગવાઈની તર્જ પર એક જોગવાઈ સમાવેશ કરવાની બાબત ઉઠાવવામાં આવી હતી. ઉદાહરણ તરીકે એવો સૂચન કરવામાં આવ્યો હતો કે જો કોઈ વ્યક્તિને અદાલતે નિશ્ચિત અવધિ માટે કારાવાસની સજા ફટકારી હોય અને તે સજાનો કોઈ ભાગ રાજ્ય સરકારે માફ કર્યો હોય અથવા સજાનું રૂપાંતર દંડની સજામાં કરવામાં આવ્યું હોય, તો દોષિત વ્યક્તિને અદાલતે ઓછી અવધિના કારાવાસની સજા ફટકારી હોય એમ, અથવા જે સ્થિતિ હોય તે મુજબ, માત્ર દંડની સજા ફટકારી હોય એમ માનવામાં આવવું જોઈએ. આ વ્યવહારિક રીતે મહત્વપૂર્ણ બની શકે, કારણ કે અનેક અધિનિયમોમાં ગુનામાં દોષિત

ઠરાવવામાં આવેલ અને નિર્ધારિત લઘુત્તમ અવધિના કારાવાસની સજા પામેલ વ્યક્તિના કેસમાં અનુસંગિક અયોગ્યતા માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેમ છતાં, અમે આ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યા છીએ કે જે ગુનાને લઈને કાયદો આવી અયોગ્યતા નિર્ધારિત કરે છે તેની ગંભીરતા અદાલતે ફટકારેલી સજાના આધારે નક્કી થવી જોઈએ અને સજા માફ કરતી અથવા તેનું રૂપાંતર કરતી વખતે રાજ્ય સરકાર જે દૃષ્ટિકોણ અપનાવે તેના આધારે નહીં. કોઈપણ સ્થિતિમાં, આ મૂળભૂત રીતે નીતિનો પ્રશ્ન છે અને જો આવી સુધારણા કોઈ વિશિષ્ટ વિશેષ કાયદાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઈચ્છનીય માનવામાં આવે, તો તે દૃષ્ટિએ તે વધુ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવી શકે.

બીજી એક સૂચના એવી હતી કે “સામાન્ય માફી” માટે જોગવાઈ હોવી જોઈએ, જેના દ્વારા દરેક કેસમાં માફી અને મુક્તિ અંગે અલગ-અલગ આદેશો પસાર કરવાની આવશ્યકતામાંથી યોગ્ય સરકારને રાહત મળે. અમારા મત મુજબ, આ હેતુ માટે સંહિતામાં સુધારો કરવો આવશ્યક નથી. એક વાર નિર્ધારિત પ્રકારના દોષિત કેદીઓની કેટલીક શ્રેણીઓને “સામાન્ય માફી” આપવાની નીતિ સરકાર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે, ત્યારબાદ તે

સરકારએ સામાન્ય આદેશ પસાર કરવો જોઈએ અને તે જેલ સત્તાધિકારીઓ દ્વારા વ્યક્તિગત કેસોમાં લાગુ કરવામાં આવે તે માટે છોડી દેવું જોઈએ.

કલમ ૪૦૨ ની ઉપકલમ (૧) યોગ્ય સરકારને દંડિત વ્યક્તિની સંમતિ વિના સજાનું રૂપાંતર કરવાની સત્તા આપે છે. જોકે, આ સામાન્ય જોગવાઈને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૪ અને કલમ ૫૫ સાથે વાંચવી જરૂરી છે, જેમાં મૃત્યુદંડ અને આજીવન કારાવાસની સજાના રૂપાંતર અંગે વિશેષ જોગવાઈ સમાયેલ છે. કલમ ૪૦૨(૩) માં “યોગ્ય સરકાર” ની વ્યાખ્યા, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૫અ માં સમાવિષ્ટ વ્યાખ્યા સાથે મૂળભૂત રીતે સમાન છે. સ્પષ્ટપણે, આ ક્ષિત્તિ દૂર કરીને કાયદાને એક જ સ્થાન પર દર્શાવવો ઇચ્છનીય રહેશે. કલમ ૪૦૨(૩) માં “યોગ્ય સરકાર” ની વર્તમાન વ્યાખ્યામાં રાજ્ય સરકારનો ઉલ્લેખ કંઈક અંશે અસ્પષ્ટ છે. નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૫અ ના ખંડ (બી) માં સજા રૂપાંતર કરવાનો આદેશ આપવા સક્ષમ ચોક્કસ રાજ્ય સરકારનો ઉલ્લેખ “જે રાજ્યની અંદર ગુનેગારને સજા ફટકારવામાં આવી હોય તે રાજ્યની સરકાર” તરીકે કરવામાં આવ્યો છે.

અતે, અમે એવું પ્રસ્તાવિત કરીએ છીએ કે આઈ.પી.સી.ની કલમો ૫૪, ૫૫ અને ૫૫એ કાઢી નાખવામાં આવે અને તેમનો સાર ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૦૨માં સમાવેશ કરવામાં આવે.

(૨) “કલમો ૪૪૧ થી ૪૪૪ – આ કલમો ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૪૦૧ અને ૪૦૨ તથા કલમો ૫૪, ૫૫ અને ૫૫અ ને અનુરૂપ છે. આયોગે ભલામણ કરી છે કે કેન્દ્રીય તપાસ બ્યુરો દ્વારા તપાસવામાં આવેલા કેસો અથવા કેન્દ્રીય સરકારની મિલ્કતના દુરુપયોગ, વિનાશ અથવા નુકસાન સંબંધિત કેસોમાં અને

કેન્દ્રીય સરકારના કર્મચારીઓએ તેમની અધિકૃત ફરજો બજાવતા સમયે કરેલા ગુનાઓ બાબતે, સજામાં માફી અથવા રૂપાંતર રાજ્ય સરકાર દ્વારા માત્ર કેન્દ્રીય સરકાર સાથે પરામર્શ કર્યા પછી જ મંજૂર કરવું જોઈએ. માત્ર કેન્દ્રીય સરકાર સાથે પરામર્શ કરવાના બદલે તેની 'સંમતિ' મેળવવાની આવશ્યકતા રાખવી વધુ યોગ્ય માનવામાં આવે છે. જ્યાં વ્યક્તિઓ સામે કેટલાક ગુનાઓ રાજ્ય ક્ષેત્રના કાયદાઓ હેઠળ અને કેટલાક સંઘ ક્ષેત્રના કાયદાઓ હેઠળ ચલાવવામાં આવ્યા હોય અને તેમને એકસાથે ચલાવવાની અલગ અલગ કારાવાસની સજાઓ ફરમાવવામાં આવી હોય, ત્યાં રાજ્ય સરકારો ક્યારેક કેન્દ્રીય સરકારને સંદર્ભ કર્યા વિના સમગ્ર સજા માફ કરી દે છે, જોકે કાયદેસર રીતે સંઘ ક્ષેત્રના ગુનાઓ સંબંધે માફીનો આદેશ કેન્દ્રીય સરકારને જ કરવો પડે છે. આ માટે એક જોગવાઈ ઉમેરવામાં આવી રહી છે, જેમાં સ્પષ્ટપણે આવશ્યક બનાવવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી કેન્દ્રીય સરકાર પણ સંઘ ક્ષેત્રના ગુના સંબંધિત સજાના ભાગને માફ ન કરે, ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિને મુક્ત કરી શકાશે નહીં". "

૧૪. હું પટના વડી અદાલતના વિભાગીય ખંડપીઠના નિર્ણયનો, તારાચંદ કાપરી @ તારાનંદ કાપરી @ કારો કાપ્રિ, સ્વ. બોનિયા કાપરીના પુત્ર વિ. બિહાર રાજ્ય અને અન્ય, ૨૦૧૬ ક્રિ.એલ.જે. ૧૯૯૮ના કેસમાં પણ, ઉલ્લેખ કરી શકું છું અને તેના પર આધાર મૂકી શકું છું. સંબંધિત નિરીક્ષણો નીચે ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે :

“૨. બીજો પ્રશ્ન, જે અવિભાજ્ય અને સમાન રીતે મૂળભૂત છે, એ છે: સજાનું રૂપાંતરણ શું છે અને સજાનું રૂપાંતરણ સજાની માફીથી કેવી રીતે ભિન્ન છે? આ પ્રશ્નમાંથી વધુ એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે અને તે પ્રશ્ન એ છે: શું ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને વડી અદાલત, ઉપરોક્ત મુજબ, આવા દોષિત વ્યક્તિએ, જેને આજીવન કેદની સજા ફટકારવામાં આવી હોય અને જેણે આવી સજા માટે નિર્ધારિત લઘુત્તમ અવધિ ભોગવી લીધી હોય, તેને લગતી સજાનું રૂપાંતરણ કરવા, માફી આપવા અથવા મુક્ત કરવા માટે રાજ્ય સરકારને નિર્દેશ આપી શકે? વિપરીત રીતે કહીએ તો, પ્રશ્ન એ છે: શું કોઈ દોષિત વ્યક્તિને, કોઈ દંડાત્મક અધિનિયમ દ્વારા નિર્ધારિત થયેલી કેદની સજાની લઘુત્તમ અવધિ પૂર્ણ થતા, કેદમાંથી પોતાની મુક્તિની માંગ કરવાનો અખંડ અધિકાર છે?”

૧૦. નોંધનીય છે કે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૪ પણ મૃત્યુદંડની સજાનું રૂપાંતર કરવાની જોગવાઈ કરે છે, કારણ કે તેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે, “દરેક એવા કેસમાં જેમાં મૃત્યુદંડની સજા ફરમાવવામાં આવી હોય, યોગ્ય સરકાર ગુનેગારની સંમતિ વિના, આ સંહિતા દ્વારા નિર્ધારિત અન્ય કોઈપણ સજામાં તે દંડનું રૂપાંતર કરી શકે છે.”

૧૧. તે જ રીતે, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૫ આજીવન કારાવાસની સજાના પરિવર્તન અંગે જોગવાઈ કરે છે, કારણ કે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે,

“જે દરેક કેસમાં આજીવન કારાવાસની સજા ફરમાવવામાં આવી હોય, તેવા દરેક કેસમાં યોગ્ય સરકાર ગુનેગારની સંમતિ વિના, તે સજાને કોઈપણ પ્રકારના કારાવાસની એવી મુદતની સજામાં પરિવર્તિત કરી શકે છે જે ચૌદ વર્ષથી વધુ ન હોય”.

૧૨. આથી, જ્યારે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૪ ભારતીય દંડ સંહિતામાં જોગવાઈમાં આવેલ અન્ય કોઈપણ દંડમાં મૃત્યુદંડની સજાના રૂપાંતરણ માટે જોગવાઈ કરે છે, ત્યારે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૫ આજીવન કારાવાસની સજાનું રૂપાંતરણ ચૌદ વર્ષથી વધુ ન હોય તેવી અવધિ માટેના કોઈપણ પ્રકારના કારાવાસના દંડમાં કરવા માટે જોગવાઈ કરે છે.

૧૩. તેમ છતાં, નોંધવા માટે અત્યંત મહત્વની બાબત એ છે કે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૪ માં અવતરિત મૃત્યુદંડની સજાને રૂપાંતરિત કરવાની સત્તા, અથવા ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૫ માં સમાવિષ્ટ આજીવન કેદની સજાને રૂપાંતરિત કરવાની સત્તા, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૩ ના ખંડ (બી) હેઠળ યોગ્ય સરકારને પ્રદાન કરવામાં આવેલી રૂપાંતરણ કરવાની સત્તાથી સ્વતંત્ર છે.

૧૪. છતાં, જે બાબત સમાન રીતે નોંધવા જેવી અગત્યની છે તે એ છે કે આજીવન કારાવાસની સજાનું રૂપાંતર કરવાની યોગ્ય સરકારની સત્તા પર ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ –એ એવો પ્રતિબંધ મૂકે છે કે અવધિબદ્ધ

કારાવાસની સજામાં રૂપાંતર ચૌદ વર્ષથી ઓછી અવધિ માટે કરી શકાતું નથી. આ ઉપરાંત, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩-એ રૂપાંતરની સત્તા પર જે પ્રતિબંધ મૂકે છે તે ફક્ત ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળની રૂપાંતરની સત્તાનો ઉપયોગ થયા પછી જ કાર્યરત થાય છે; તેનો અર્થ એ થાય છે કે જો આજીવન કારાવાસની સજાનું અવધિબદ્ધ કારાવાસની સજા તરીકે, અથવા દંડ તરીકે, રૂપાંતર કરવામાં આવે, તો દોષિતને કારાવાસની નિર્ધારિત લઘુત્તમ ૧૪ વર્ષની અવધિ ભોગવ્યા વગર મુક્ત કરી શકાશે નહીં. જોકે, જો આજીવન કારાવાસનું રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું ન હોય, તો આજીવન કારાવાસ, જેમ અમે દર્શાવીશું તેમ, દોષિતના અવસાન સુધી ચાલુ રહે છે.

૧૫. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩એનું સૂક્ષ્મ વાચન કરતાં એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે માત્ર દંડમાફી દ્વારા પણ આજીવન કારાવાસની સજાને ચૌદ વર્ષથી ઓછી મુદતના કારાવાસમાં ઘટાડવામાં આવી શકતી નથી.

૧૬. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩ માં આવેલ "યોગ્ય સરકાર" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવા કેસોમાં કે જ્યાં સજા અથવા આદેશ એવો વિષય સંબંધિત હોય કે જેના સુધી સંઘની કાર્યપાલક સત્તા વિસ્તરે છે, ત્યાં કેન્દ્રીય સરકાર થાય છે; પરંતુ અન્ય તમામ કેસોમાં, જેના રાજ્યની અંદર ગુનેગારને સજા ફટકારવામાં આવી હોય, તે રાજ્યની સરકાર યોગ્ય સરકાર ગણાય છે.

૧૭. દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨ સરકારને સજા માફ કરવાની સત્તા આપે છે, તેમ છતાં હકીકત એ જ રહે છે કે દંડમાફી એ પૂર્વધારણા પર આધારિત છે કે દોષિત ઠેરવવું યોગ્ય છે અને તે માત્ર સજામાં અંશતઃ અથવા સંપૂર્ણ ઘટાડો કરે છે. સજાની દંડમાફીનો અર્થ નિર્દોષ છૂટકારો થતો નથી અને વ્યથિત પક્ષકારને પોતાના માટે એ સિદ્ધ કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે કે તેનું દોષિત ઠેરવવું કાયદામાં ટકી શકે તેમ નથી. (જુઓ સ્ટેટ (જી.ઓ.વી.ટી. ઓફ એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્હી) વિ. પ્રેમ રાજ, (૨૦૦૩) ૭ એસ.સી.સી. ૧૨૧ માં અહેવાલિત).

૧૮. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, શમન એટલે સજાના સ્વરૂપમાં કોઈ ફેરફાર કર્યા વિના તેની અવધિમાં ઘટાડો કરવો. શમનના કિસ્સામાં, ગુનેગારનો દોષભાવ પ્રભાવિત થતો નથી અને શમનથી અદાલતની સજામાં પણ કોઈ ફેરફાર થતો નથી, સિવાય કે દોષિત વ્યક્તિને સજાની સંપૂર્ણ અવધિ માટે કારાવાસ ભોગવવો પડતો નથી, પરંતુ તેને સજાના એક ભાગનો બાકી ભોગવવો કરવાથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે.

૧૯. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩નું સૂક્ષ્મ વાંચન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે યોગ્ય સરકાર મૃત્યુદંડની સજા અપાયેલ વ્યક્તિની સજાને ભારતીય દંડ સંહિતામાં જોગવાઈ કરવામાં આવેલ અન્ય કોઈપણ દંડમાં પરિવર્તિત કરી શકે છે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળ યોગ્ય સરકારને 'આજીવન

કારાવાસ 'ની સજાને ચૌદ વર્ષથી વધુ ન હોય તેવી 'નિશ્ચિત મુદતના કારાવાસ 'માં અથવા દંડમાં પરિવર્તિત કરવાની સત્તા પણ પ્રાપ્ત છે.

૨૦. આથી, સજાનું પરિવર્તન સજાની માફી સમાન નથી, કારણ કે સજાનું પરિવર્તન એટલે સજાને સજાના બીજા સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત કરવું અથવા બદલવું, જેમ કે ભારતીય દંડ સંહિતા મુજબ મૃત્યુદંડની સજાને આજીવન કારાવાસની સજામાં રૂપાંતરિત કરવું, અથવા આજીવન કારાવાસની સજાને અન્ય કોઈ મુદતના કારાવાસની સજામાં રૂપાંતરિત કરવું અથવા બદલવું.

૨૧. સર્વોચ્ચ અદાલતે, પ્રેમ રાજ (ઉપરોક્ત) માં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે દંડદેશનું લઘુકરણ, તત્પતઃ, એક પ્રકારના દંડદેશને ઓછા કઠોર પ્રકારના દંડદેશમાં પરિવર્તિત કરવાનું છે અને આ સત્તા વિશેષરૂપે યોગ્ય સરકારમાં અને અન્ય કિસ્સાઓમાં, જે રાજ્યની અંદર અપરાધીને દંડિત કરવામાં આવ્યો હોય અથવા ઉક્ત આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, તે રાજ્ય સરકારમાં નિવિષ્ટ છે.

૨૨. ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવેલ બાબતોના પ્રકાશમાં, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨ અથવા કલમ ૪૩૩ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને મૃત્યુદંડ પામેલા કેદીને મુક્ત કરવું, ન્યાયની યોગ્ય અને વિધિસર પ્રક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ સમાન ગણાતું નથી, કારણ કે દોષિત ઠરાવ અને સજાની વૈધતા, યોગ્યતા અને શુદ્ધતા અંગે નિર્ણય આપવાની વડી

અદાલતની સત્તા અપ્રભાવિત રહે છે. સજા ઘટાડવાથી સંબંધિત સરકાર તે દ્વારા ન્યાયિક સજામાં ફેરફાર કરતી નથી. યોગ્ય સરકાર દ્વારા સજામાં માફી આપવામાં આવી હોય અથવા કોઈ નિશ્ચિત માફીના કારણે (જે દોષિતે જેલ નિયમો હેઠળ અથવા સામાન્ય માફીના કોઈ આદેશ હેઠળ પ્રાપ્ત કરી હોય), તેનાથી તેની દોષિતતા કોઈ પણ રીતે ક્ષીણ થતી નથી, પરંતુ માત્ર તેની સજાના સમયગાળામાં ઘટાડો થાય છે. પરિણામે, અન્ય કોઈ કાયદાઓ હેઠળ, જેમ કે ચૂંટણી કાયદાઓ હેઠળ, જો કોઈ અયોગ્યતાઓ આવી દોષિત વ્યક્તિએ તેના દોષિત ઠરાવને કારણે ભોગવી હોય, તો એવી અયોગ્યતાઓ, યોગ્ય સરકાર દ્વારા આવી દોષિત વ્યક્તિની સજા માફ કરવામાં આવી હોય તોય, અપરિવર્તિત જ રહેશે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા કોઈ પણ સરકારને અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલ દોષિત ઠરાવ અથવા સજાના ચુકાદાનું પુનર્વિચાર કરવાની સત્તા આપતી નથી. (જુઓ, સ્ટેટ (ગવટ. ઓફ એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્હી વિ. પ્રેમ રાજ, (૨૦૦૩) ૭ એસ.સી.સી. ૧૨૧ માં અહેવાલિત)."

૧૫. હવે હું એ રીતે આગળ વધું છું જાણે રિટ અરજદારનો કેસ સજામાં માફી માટેનો હોય.

૧૬. બંને પક્ષ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી પરસ્પર વિરોધી દલીલો તરફ પ્રવેશ કરતા પહેલાં, મારે સૌપ્રથમ કાયદાની જોગવાઈઓનું અવલોકન કરવું જરૂરી છે.

૧૭. ફોજદારી પ્રક્રિયા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ દંડના સ્થગન અથવા માફી માટે જોગવાઈ કરે છે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨ નીચે મુજબ ઉતારવામાં આવે છે:

“૪૩૨. સજાઓને સ્થગિત કરવા અથવા માફ કરવાની સત્તા

(૧) જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને કોઈ ગુનામાં દંડની સજા ફટકારવામાં આવી હોય, ત્યારે યોગ્ય સરકાર કોઈપણ સમયે, શરતો વિના અથવા સજા પામેલ વ્યક્તિ સ્વીકારતી હોય તેવી કોઈપણ શરતો પર, તેની સજાના અમલીકરણને સ્થગિત કરી શકે છે અથવા તેને ફટકારવામાં આવેલી સજાનો સંપૂર્ણ ભાગ અથવા તેનો કોઈ ભાગ માફ કરી શકે છે.

(૨) જ્યારે પણ દંડના સ્થગન અથવા માફી માટે યોગ્ય સરકાર સમક્ષ અરજી કરવામાં આવે, ત્યારે યોગ્ય સરકાર તે અદાલતના અધ્યક્ષસ્થ ન્યાયાધીશને, જેના સમક્ષ અથવા જેના દ્વારા દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું હતું અથવા તેની પુષ્ટિ કરવામાં આવી હતી, અરજી મંજૂર કરવી કે નામંજૂર કરવી જોઈએ તે અંગે તેમનો અભિપ્રાય, તેવા અભિપ્રાયના કારણો સહિત, જણાવવા અને તે અભિપ્રાયના નિવેદન સાથે નીચલી અદાલતના નોંધપોથીની પ્રમાણિત નકલ અથવા તેના જેટલા ભાગનો નોંધપોથી અસ્તિત્વમાં હોય તે મોકલવા માટે કહેી શકે છે.

(૩) જો જે કોઈ શરતના આધારે સજા સ્થગિત કરવામાં આવી હોય અથવા માફ કરવામાં આવી હોય, તે યોગ્ય સરકારના મત મુજબ પૂર્ણ કરવામાં આવી ન હોય, તો યોગ્ય સરકાર તે સ્થગન અથવા માફ રદ કરી શકે છે, અને ત્યારબાદ જેના હિતમાં સજા સ્થગિત કરવામાં આવી હોય અથવા માફ કરવામાં આવી હોય તે વ્યક્તિ, જો મુક્ત અવસ્થામાં હોય, તો કોઈપણ પોલીસ અધિકારી દ્વારા, પોરંટ વિના, ધરપકડ કરવામાં આવી શકે છે અને સજાનો બાકી રહેલો અવધિભાગ ભોગવવા માટે પરત મોકલી શકાય છે.

(૪) આ કલમ હેઠળ જે શરત પર સજા સ્થગિત કરવામાં આવે છે અથવા ઘટાડવામાં આવે છે, તે એવી હોઈ શકે છે કે જેનું પાલન તે વ્યક્તિએ કરવાનું હોય જેના હિતમાં સજા સ્થગિત કરવામાં આવી હોય અથવા ઘટાડવામાં આવી હોય, અથવા એવી શરત હોઈ શકે છે જે તેની ઈચ્છાથી સ્વતંત્ર હોય.

(૫) યોગ્ય સરકાર, સામાન્ય નિયમો અથવા વિશેષ આદેશો દ્વારા, દંડદેશોના સ્થગન અંગે અને અરજીઓ કઈ શરતો પર રજૂ થવી જોઈએ અને કઈ રીતે તેનું નિરાકરણ કરવું તે અંગે દિશાનિર્દેશ આપી શકે છે : પરંતુ શરતે કે અઢાર વર્ષથી વધુ ઉંમરના કોઈ પુરૂષ વ્યક્તિ પર ફરમાવાયેલા કોઈપણ દંડદેશના કિસ્સામાં (દંડની સજાના દંડદેશ સિવાય), દંડિત વ્યક્તિ દ્વારા અથવા તેની તરફથી અન્ય કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલી એવી કોઈ અરજી ત્યારે સુધી સ્વીકારવામાં આવશે નહીં, જ્યાં સુધી દંડિત વ્યક્તિ જેલમાં ન હોય, અને

(એ) જ્યાં આવી અરજી દંડિત વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યાં તે જેલના પ્રભાર અધિકારી મારફતે રજૂ કરવામાં આવે છે; અથવા

(બી) જ્યાં આવી અરજી અો અન્ય કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કરવામાં આવે, ત્યાં તેમાં એવી ઘોષણા સમાવાયેલ હોય કે જેને સજા ફટકારવામાં આવી છે તે વ્યક્તિ જેલમાં છે.

(ડ) ઉપરોક્ત ઉપકલમોની જોગવાઈઓ આ સંહિતાની કોઈપણ કલમ હેઠળ અથવા અન્ય કોઈપણ કાયદાની કોઈપણ કલમ હેઠળ ફોજદારી અદાલતે કરવામાં આવેલા એવા કોઈપણ આદેશ પર પણ લાગુ પડશે, જે કોઈપણ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે અથવા તેના પર કે તેની મિલકત પર કોઈપણ જવાબદારી લાદે છે.

(૭) આ કલમમાં અને કલમ ૪૩૩ માં, “યોગ્ય સરકાર” અભિવ્યક્તિનો અર્થ થાય છે,

(એ) એવા કેસોમાં જ્યાં દંડસજા એવા ગુનાને લગતી હોય કે, અથવા ઉપકલમ (ડ) માં ઉલ્લેખિત આદેશ એવો કોઈ કાયદા હેઠળ કરવામાં આવ્યો હોય, જે એવા વિષય સાથે સંબંધિત હોય જેના પર સંઘની કાર્યકારી સત્તા વિસ્તરે છે, ત્યાં કેન્દ્ર સરકાર;

(બી) અન્ય કેસોમાં, જે રાજ્યની અંદર ગુનેગારને સજા ફટકારવામાં આવી હોય અથવા ઉક્ત આદેશ પારિત કરવામાં આવ્યો હોય તે રાજ્યની સરકાર.”

૧૮. સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૪૩૩ નીચે મુજબ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

“૪૩૩. સજામાં રૂપાંતર કરવાની સત્તા યોગ્ય સરકાર, સજા પામેલ વ્યક્તિની સંમતિ વિના, રૂપાંતર કરી શકે છે

(એ) મૃત્યુદંડની સજા, ભારતીય દંડ સંહિતામાં જોગવેલી અન્ય કોઈપણ સજાના સ્થાને;

(બી) આજીવન કેદની, ચૌદ વર્ષથી વધુ ન હોય તેવી અવધિ માટેની કેદની, અથવા દંડની સજા;

(સી) કઠોર કારાવાસની સજાના સ્થાને, સાદા કારાવાસની એવી કોઈપણ મુદત માટે, જેણે માટે તે વ્યક્તિને સજા કરવામાં આવી શકી હોત, અથવા દંડ માટે;

(ડી) દંડ માટે, સાધારણ કારાવાસની સજા.”

૧૯. દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩એ નીચે મુજબ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

“૪૩૩એ. કેટલાક કેસોમાં સજામાં માફી અથવા રૂપાંતરણની સત્તાઓ પર પ્રતિબંધ

કલમ ૪૩૨ માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, જ્યાં એવા ગુનામાં, જેના માટે કાયદા દ્વારા મૃત્યુદંડ પણ એક દંડ તરીકે નિર્ધારિત છે, કોઈ વ્યક્તિ દોષિત ઠરતાં તેના પર આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવી હોય, અથવા જ્યાં કોઈ વ્યક્તિ પર ફટકારવામાં આવેલી મૃત્યુદંડની સજા કલમ ૪૩૩ હેઠળ આજીવન કારાવાસની સજામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવી હોય, તેવી વ્યક્તિએ ઓછામાં ઓછી ચૌદ વર્ષનો કારાવાસ ભોગવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી તેને જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે નહીં.”

૨૦. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨ યોગ્ય સરકારને સજાનું સ્થગન અને સજામાં માફી આપવાની સત્તા અંગે છે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ યોગ્ય સરકારને તેમાં નિર્દિષ્ટ રીતે સજાનું રૂપાંતર કરવાની સત્તા આપે છે. કલમ ૪૩૩-એ, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, જે ૧૯૭૮ ના સુધારા અધિનિયમ દ્વારા ઉમેરવામાં આવી હતી, તે એવા બે વર્ગના કેસોમાં, જ્યાં અદાલત ગુનેગારોને મૃત્યુદંડ આપી શકતી હતી પરંતુ આપ્યો ન હતો, અથવા જ્યાં અદાલતે આરોપીને મૃત્યુદંડ આપ્યો હતો પરંતુ તે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળ અપાયેલી આજીવન કેદમાં રૂપાંતરિત સજા સુધી જીવિત રહ્યો હતો, ત્યાં ફરજિયાત લઘુત્તમ તરીકે સંપૂર્ણ ૧૪ વર્ષ સુધી જેલમાં વાસ્તવિક અટકાયત ભોગવવાની બાહેધરી મૂકે છે. મારુ રામ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭ ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે આ વિષયક કાનૂનનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હતું અને એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે કલમ

૪૩૩-એ તેની અમલવારીમાં ભાવિપ્રભાવી છે. તેમાં વધુમાં એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે ડિસેમ્બર, ૧૯૭૮ પહેલાં (જ્યારે ૧૯૭૮ નો સુધારા અધિનિયમ અમલમાં આવ્યો હતો) સજા ફટકારનાર અદાલત દ્વારા દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ દરેક વ્યક્તિ, સજા ઘટાડાની યોજના અથવા અલ્પાવધિ સજા યોજનાઓમાંથી તેને મળતા લાભો મેળવવા હકદાર રહેશે, જાણે કે કલમ ૪૩૩-એ તેના માર્ગમાં અવરોધરૂપ ન હોય.

● સંહિતાની કલમ ૪૩૩એ:

૨૧. સંહિતાની કલમ ૪૩૩એ ની બંધારણીય માન્યતા વિષે વિચાર કરતી વખતે, સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે મારુ રામ (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં, તેની બંધારણીય માન્યતા જાળવી રાખતાં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૫૯. ઉપરછાંચી રીતે જોવામાં આવે તો, એક બંધારણીય અને બીજી કાયદેસરની એવી આ બે સત્તાઓ સહવિસ્તૃત જણાય છે, તે સ્પષ્ટ છે. પરંતુ બે બાબતો સરખી હોઈ શકે, પરંતુ એકસરખી હોતી નથી. એ જ તો ચોક્કસ ભેદ છે. અમે આ વાત સાથે સહમત થઈ શકતા નથી કે જે સત્તા સંહિતાની ઉત્પત્તિ છે તેને સંઘ અને રાજ્યોના સર્વોચ્ચ પદાધિકારીઓમાં બંધારણ દ્વારા નિહિત ઉચ્ચ વિશેષાધિકાર સમકક્ષ ગણાવી શકાય. તેનો સ્ત્રોત જુદો છે, તેનું તત્ત્વ જુદું છે, તેની શક્તિ જુદી છે, ભલે પ્રવાહ એક જ પટમાં વહેતો હોય. અમારી દૃષ્ટિએ આ બંને સત્તાઓ એકસરખીથી ઘણાં દૂર છે, અને સ્પષ્ટપણે, બંધારણીય સત્તા

‘અસ્પર્શ્ય’ અને ‘અગમ્ય’ છે તથા તે સામાન્ય વિધાન પ્રક્રિયાના ઉતાર-ચઢાવનો ભોગ બની શકતી નથી. તેથી, કલમ ૪૩૩-એને અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧નું પરોક્ષ ઉદ્ધંધન કરતી હોવાનું કહીને અમાન્ય ઠરાવી શકાય નહીં. સંહિતા જે આપે છે તે પાછું લઈ પણ શકે છે, અને તેથી, કલમ ૪૩૨ અને ૪૩૩(૩) પરનો પ્રતિબંધ સંસદની વિધાનસત્તાની અંદર આવે છે.

૬૦. તેમ છતાં, આપણે કલમ ૭૨ અને ૧૬૧ના બંધારણીય દરજ્જાને સ્મરણમાં રાખવો જરૂરી છે અને આ બાબતે સર્વસંમતિ છે કે કલમ ૪૩૩એ રાજ્યપાલ અથવા રાષ્ટ્રપતિની ક્ષમાદાનની સત્તાને અલ્પતમ પ્રમાણમાં પણ અસર કરતી નથી અને કરી શકતી નથી. આ તર્કનો આવશ્યક અનુસંગ એ છે કે કલમ ૪૩૩એ હોવા છતાં પણ, રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલ ઉપરોક્ત કલમો હેઠળ દંડમાં ઉપશમ અને મુક્તિ આપવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતા રહે છે.

૬૧. શું આપણે ફરી શૂન્યસ્થાને પાછા ફરીએ છીએ? શું સંસદે ઔપચારિક વિજય પરંતુ વાસ્તવિક પરાજય સાથે વિધાનકાર્યની નિષ્ફળ વ્યર્થતા આચરી છે? તેનો જવાબ ‘હા’ અને ‘ના’ છે. ‘હા’ કેમ? કારણ કે રાષ્ટ્રપતિ પ્રતીકાત્મક છે, જ્યારે કેન્દ્ર સરકાર વાસ્તવિક સત્તાધિકારી છે; જેમ રાજ્યપાલ ઔપચારિક વડા છે અને કાર્યપાલક સત્તાના એકમાત્ર ધારક છે, છતાં તેઓ પોતાની મંત્રિપરિષદની સલાહ વિના અને તે મુજબ સિવાય કાર્ય કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા નથી. તેનું પરિણામ એ છે કે રાજ્ય સરકાર, રાજ્યપાલને ગમે કે ન ગમે, અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ સલાહ આપી શકે છે અને તે મુજબ કાર્ય કરી શકે છે,

કારણ કે રાજ્યપાલ એવી સલાહથી બંધાયેલ છે. આથી દંડશિથિલીકરણ અને મુક્તિની કાર્યવાહી શાસકીય નિર્ણયના અનુસંધાને થઈ શકે છે અને આદેશ રાજ્યપાલની મંજૂરી વિના પણ બહાર પડી શકે છે, જોકે કાર્યવ્યવહારના નિયમો હેઠળ તથા બંધારણીય સૌજન્યના મુદ્દે, માફી, દંડશિથિલીકરણ અથવા મુક્તિને અધિકૃત કરવા રાજ્યપાલના હસ્તાક્ષર હોવા ફરજિયાત છે. રાષ્ટ્રપતિ અંગેની સ્થિતિ પણ મૂળતઃ એવી જ છે. રાષ્ટ્રપતિ કે રાજ્યપાલ પૈકી કોઈને પણ પોતાની સ્વદૃષ્ટિથી કોઈ વ્યક્તિને મુક્ત કરવાનો કે મુક્તિનો ઇનકાર કરવાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવાનો અધિકાર ખુલ્લો નથી. વેસ્ટમિનસ્ટર પ્રણાલીનું આ મૂળભૂત લક્ષણ છે કે મંત્રિમંડળ શાસન કરે છે અને રાણી રાજ કરે છે; અને આ સિદ્ધાંત અમારી પ્રણાલીમાં એટલો ઊંડો મૂળસ્થાપિત છે કે વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલ તરફથી કોઈ ગંભીર વિરોધ ઉપસ્થિત થયો નહોતો, કારણ કે મૂળ તત્ત્વો પર તેમની દૃઢ પકડને કારણે તેઓ આ પ્રસ્તાવનો વિરોધ કરી શક્યા નહોતા કે રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલ, પાઠ્ય પરિભાષામાં તેઓ ભલે કેટલા ઊંચા દર્શાવવામાં આવ્યા હોય, તદાપિ તેઓ માત્ર કાર્યાત્મક સૌમ્ય અભિવ્યક્તિઓ જ છે, જે સીમિત સત્તાક્ષેત્ર સિવાય તરત અને માત્ર મંત્રિપરિષદની સલાહ પર જ કાયમ કરે છે. આ વિષય હવે વિવાદની પરિધીની બહાર છે, કારણ કે આ અદાલતે શમશેર સિંહ કેસ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ એસ.સી. ૨૧૯૨) માં સત્તાવાર રીતે કાનૂન નિર્ધારિત કર્યું છે. તેથી, અમે અનુચ્છેદ ૩૬૭(૧) અને જનરલ ક્લોકિસ એક્ટ, ૧૮૮૭ ની કલમો ૩(૮) (બી) અને ૩(૬૦)(બી) નો ઉલ્લેખ કર્યા વિના પણ, આ વાત સાથે સંમત

છીએ કે અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળની સત્તાઓના ઉપયોગના મામલે, અમારી બંધારણીય રચનાના આ બે સર્વોચ્ચ ગણમાન્ય પદાધિકારીઓ પોતાના વ્યક્તિગત નિર્ણયથી નહીં, પરંતુ મંત્રીઓની સહાય અને સલાહ અનુસાર જ કાર્ય કરે છે અને કરવું જ પડે છે. જરૂર મા સુધારા પછી અનુચ્છેદ ૭૪ તમામ કલ્પનાઓને મૌન કરાવે છે અને અનુપાલન ફરજિયાત બનાવે છે. રાજ્યપાલ, પોતાના મંત્રિમંડળની સરખામણીએ, એક સાંકડી પરિસીમા સિવાય, જે અનુચ્છેદ ૧૬૧ ને આવરી લેતી નથી, રાષ્ટ્રપતિ કરતાં ઊંચા નથી. બંધારણીય નિષ્કર્ષ એ છે કે 'સરકાર' શબ્દ રાજ્ય સરકાર માટેનું સંક્ષિપ્ત પ્રયોગમાત્ર છે અને 'રાષ્ટ્રપતિ' કેન્દ્ર સરકાર માટેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે.

૬૨. ચર્ચાના આ તબક્કે અમારી વિચારણા માટે વધુ ગહન મહત્વનો એક મુદ્દો ઉદ્ભવે છે. માફી, દંડમાં રૂપાંતર અને મુક્તિ (કલમો ૭૨ અને ૧૬૧) ની સત્તા જેટલી વ્યાપક હોય તેટલી હોય, છતાં તે અંકુશવિહીન રીતે ચલાવી શકાતી નથી; કારણ કે કોઈ પણ કાનૂની સત્તા જોન ગિલ્પિનની ઘોડા પરની ઉદ્ભૂત દોડની માફક બેફામ બની શકતી નથી, પરંતુ તેને સમજદારીપૂર્વક એક સ્થિર માર્ગ પર જ ચાલવું પડે. અહીં, અમે વકીલશ્રીની રજૂઆતોના આધારરૂપ બીજા અસંવિધાનિક મૂળભૂત તત્ત્વ સુધી પહોંચીએ છીએ. તે એ છે કે સંવિધાનિક સત્તા સહિતની તમામ જાહેર સત્તાનો ઉપયોગ ક્યારેય મનસ્વી રીતે અથવા દુર્ભાવનાપૂર્વક થઈ શકતો નથી અને સામાન્ય રીતે, ન્યાયસંગત અને સમાન અમલીકરણ માટેની માર્ગદર્શિકાઓ સત્તાના માન્ય પ્રયોગની ખાતરીરૂપ હોય છે.

૭૦. વિદ્વાન સોલિસિટર-જનરલનું આ કહેવું યોગ્ય છે કે આ નિયમો સ્પષ્ટપણે પ્રિઝન્સ અધિનિયમ હેઠળ બનાવવામાં આવ્યા છે, બંધારણીય સત્તા હેઠળ નહીં. કલમ ૪૩૩-એના દબાણ હેઠળ પૂર્વવર્તી નિયમો અસમર્થ થાય છે. પરંતુ તેનાથી રાજ્યને આ જ સજા-રાહત યોજનાઓને કાર્યકારી નિયમો તરીકે સ્વીકારવામાં કોઈ રીતે અવરોધ ઊભો થતો નથી, કારણ કે તે અમને યથોચિત રીતે વાજબી જણાય છે. અંતે તો, સરકાર દરેક કેદીનો અતિસૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી અને વધુ પ્રગતિશીલ તથા નિષ્ણાત સલાહથી સંવર્ધિત યોજના વિકસિત થાય ત્યાં સુધી ગુણાંકની વર્તમાન પદ્ધતિ કાર્યકારી રહી શકે છે. કલમ ૪૩૩-એ આ પદ્ધતિને પ્રતિબંધિત કરી શકતી નથી, કારણ કે તે અનુચ્છેદ ૧૬૧ દ્વારા સંરક્ષિત છે. અમે દઢ સૂચન કરીએ છીએ કે, કોઈ વિચ્છેદ વિના, સજા-રાહતના એ જ નિયમો અને યોજનાઓને જાણે આત્માનું અનુચ્છેદ ૧૬૧માં સ્થાનાંતરણ થયેલ હોય તેમ સતત ચાલુ રાખવામાં આવે અને જેમને તેનો કલ્યાણકારી વ્યાપ આવરી લે છે તે સૌને તેનો લાભ અપાય — અલબત્ત, ખાસ કિસ્સાઓમાં, જ્યાં અન્ય સંબંધિત વિચારણાઓ આવશ્યક બની શકે, તે અલગ બાબત છે. કાર્યપાલિકાની ક્ષમાદાન સંબંધિત વ્યાપક સત્તાને સ્વનિર્મિત નિયમોથી પણ બંધાઈ શકાતી નથી. અંતમાં તેમણે પોતાના નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ સ્વરૂપ આપીને ચુકાદો પૂર્ણ કર્યો:

૭૨. અમે અમારા નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ ઘડતાં સમાપન કરીએ છીએ:

(૧) અમે કલમ ૪૩૩એ ની બંધારણીય માન્યતા પર કરવામાં આવેલા તમામ આક્ષેપોને નામંજૂર કરીએ છીએ. દંડશાસ્ત્રીય દષ્ટિએ, શક્ય છે કે આ કલમ દ્વારા નિર્ધારિત દીર્ઘ અવધિ અતિરિક્ત ગણાય. જો અમારી પસંદગી ચાલતી હોત, તો સુધારાત્મક હેતુ માટે ચોંદ વર્ષની અવધિ જરૂરી છે તે બાબતને અમે અસ્વીકાર કરી હોત. પરંતુ અમારું કાર્ય અર્થઘટન કરવાનું છે, કાનૂન ઘડવાનું નહીં; ગૂઢ અર્થ ઉકેલવાનો છે, સંહિતા બનાવવાની નથી.

(૨) અમે વિવિધ રાજ્યો દ્વારા બનાવવામાં આવેલ રિમિશન નિયમો અને અલ્પ-સજા સંબંધિત અધિનિયમો પર કલમ ૪૩૩એ ની વર્તમાન સર્વોચ્ચતાની પુષ્ટિ કરીએ છીએ.

(૩) અમે બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળ આપવામાં આવેલી તમામ સજામાફીઓ અને સજામાં કરાયેલ ઘટાડાને યથાવત્ રાખીએ છીએ, પરંતુ આજીવન કેદની સજાના કેસોમાં મુક્તિ માત્ર ત્યારે જ અમલમાં આવશે જ્યારે સરકાર તે અંગે સમૂહમાં અથવા વ્યક્તિગત રીતે યોગ્ય આદેશ કરશે.

(૪) અમે ઠરાવીએ છીએ કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧નું કલમ ૪૩૨ અને કલમ ૪૩૩ પ્રગટીકરણ નથી, પરંતુ તે એક અલગ, ચદ્ધપિ સમાન, સત્તા છે, અને કલમ ૪૩૩-અ, આ પૂર્વોક્ત જોગવાઈઓને સંપૂર્ણપણે અથવા અંશતઃ નિષ્પ્રભ કરીને, માફી, દંડપરિવર્તન તથા તે સમકક્ષ બાબતો સંબંધિત

સંવિધાનિક સત્તાના સંપૂર્ણ અમલનું ઉદ્ધંધન કરતી નથી અથવા તેમાં કશો ઘટાડો કરતી નથી.

(૫) અમે આ દલીલનો ઇનકાર કરીએ છીએ કે સંવિધાનની કલમ ૪૩૩એ, કલમ ૨૦(૧)નું ઉદ્ધંધન કરે છે.

(૬) અમે ગોડસે કેસ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૬૦૦)નું અનુસરણ કરીને એમ ઠરાવીએ છીએ કે આજીવન કેદ છેલ્લો શ્વાસ રહે ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે, અને જેટલી પણ મુક્તિ છૂટ મેળવવામાં આવી હોય તેની અવધિ કેટલીય હોય, કેદી માત્ર ત્યારે જ મુક્તિનો દાવો કરી શકે જ્યારે બાકી રહેલી સજા સરકાર દ્વારા માફ કરવામાં આવે.

(૭) અમે જાહેર કરીએ છીએ કે કલમ ૪૩૩એ, તેના બંને અંગોમાં (અર્થાત્, તેમાં નિર્દિષ્ટ આજીવન કારાવાસના બંને પ્રકારોમાં), અસરની દૃષ્ટિએ ભવિષ્યલક્ષી છે. સ્થિતિ અંગે કોઈ શંકા ન રહે તે માટે, અમે નિર્દેશ કરીએ છીએ કે ૧૪ વર્ષની વાસ્તવિક ફરજિયાત લઘુત્તમ કારાવાસની અવધિ તેવા વ્યક્તિઓ વિરુદ્ધ અમલમાં આવશે નહીં, જેઓના કેસો કલમ ૪૩૩એ અમલમાં આવી તે તારીખે, એટલે કે ૧૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૭૮ પહેલાં, નીચલી અદાલત દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. તે તારીખ પહેલાં પ્રથમ અદાલત દ્વારા જેમની દોષિત ઠરાવણી નોંધવામાં આવી હતી તેવા તમામ 'આજીવન કેદીઓ' કમાચેલ માફીઓના આધારે મુક્તિ માટે સરકાર સમક્ષ વિચારણા પામવાના હકદાર છે,

છતાં મુક્તિ ફક્ત ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે સરકાર તે અસરનો આદેશ કરે. આ હદ સુધી કાળપ્રયોગ સંબંધિત વિવાદમાં કેદીઓ વિજેતા ઠરે છે. એ જ તર્ક અનુસાર, ટૂંકી સજા સંબંધિત કાયદાકીય જોગવાઈ, જો કોઈ હોય, તો કેદીને તેના હેઠળ મુક્તિનો દાવો કરવાનો હક આપશે, જો તેની પ્રથમ અદાલત દ્વારા દોષિત ઠરાવણી કલમ ૪૩૩એ અમલમાં મૂકવામાં આવી તે પહેલાં થઈ હોય.

(૮) બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલ દ્વારા અથવા તેઓ પોતાના વિવેકથી નહીં, પરંતુ કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા કરી શકાય છે. યોગ્ય સરકારની સલાહ રાજ્યના વડાને બંધનકારક છે. દરેક વ્યક્તિગત કેસ માટે અલગ આદેશ જરૂરી નથી, પરંતુ કરવામાં આવેલ કોઈપણ સામાન્ય આદેશ એવો પૂરતો સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ કે જેથી કેસોના સમૂહની ઓળખ થઈ શકે અને સમગ્ર સમૂહ અંગે મનના પ્રયોગનું સૂચન થાય.

(૯) અનુચ્છેદ ૭૨/૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટેની વિચારણાઓ અસંખ્ય હોઈ શકે છે અને તે ઉપસ્થિત થવાના પ્રસંગો વિવિધરૂપ હોઈ શકે છે, અને તે યોગ્ય સરકાર પર છોડવામાં આવ્યા છે, પરંતુ કોઈ પણ વિચારણા કે પ્રસંગ સંપૂર્ણપણે અસંગત, અવિવેકી, ભેદભાવપૂર્ણ અથવા દુર્ભાવનાપૂર્ણ હોઈ શકતા નથી. માત્ર આવા દુર્લભ કિસ્સાઓમાં જ અદાલત આ સત્તાના ઉપયોગની તપાસ કરશે.

(૧૦) ભલે માફી સંબંધિત નિયમો અથવા ટૂંકી સજા અંગેની જોગવાઈઓ સ્વબળે ધારા ૪૩૩-એ સામે લાગુ પડતી ન હોય, તેમ છતાં જો કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય સરકાર પોતાની બંધારણીય સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે એ જ નિયમો અથવા યોજનાઓને માર્ગદર્શક તરીકે અપનાવે, તો તે ધારા ૪૩૩-એ પર અગ્રતા પ્રાપ્ત કરશે. અમારું માનવું છે કે પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવ, વર્તમાન સામાજિક પરિસ્થિતિઓ અને સ્વીકારાયેલ દંડશાસ્ત્રીય વિચારસરણીને અનુરૂપ નવા નિયમો બનાવવામાં આવે ત્યાં સુધી — જે અમારા મત મુજબ ‘ઈચ્છનીય પગલું’ છે — વર્તમાન માફી અને મુક્તિ યોજનાઓને અનુચ્છેદ ૭૨/૧૬૧ હેઠળ માર્ગદર્શિકા તરીકે ઉપયોગી રીતે અપનાવી શકાય અને મુક્તિ અંગેના આદેશો પસાર કરી શકાય. જો કેટલાક હઠીલા અને અત્યંત ફૂર અપરાધીઓના સંદર્ભમાં અનુચ્છેદ ૭૨/૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે ધારા ૪૩૩-એને જ માર્ગદર્શિકા તરીકે માનવામાં આવે, તો અમે તેના માટે સરકારને દોષારોપણ કરી શકતા નથી. અમારી આ નોંધો ખાલીપો ટાળવા માટે ભલામણરૂપ છે, પરંતુ વધુ સુસંગત યોજના દ્વારા તેનું સ્થાન લેવાય ત્યાં સુધી વર્તમાન માફી નિયમો ચાલુ રહેવા જોઈએ કે નહીં અને કેમ નહીં, તેનો નિર્ણય કરવો કેન્દ્ર અથવા રાજ્ય સરકારનો વિષય છે.

(૧૧) લાઈસન્સ હેઠળ મર્યાદિત મુક્તિ સક્ષમ બનાવતો યુ.પી. કેદીઓનો પ્રોબેશન પર મુક્તિ અધિનિયમ, ૧૯૩૮, વિધાનમંડળ દ્વારા માન્ય કરાયેલ ઢીલા અને ઉદાર પ્રકારના કેદ તરીકે અસરકારક રહેશે અને આવી લાઈસન્સપ્રાપ્ત

મુક્તિ ૧૪ વર્ષની અવધિ માટે ગણતરીમાં લેવામાં આવશે. અન્ય સમાન અધિનિયમો અને નિયમોને પણ સમાન અસરકારકતા પ્રાપ્ત થશે.

(૧૨) અમારા મત મુજબ, દંડાત્મક માનવતાવાદ અને પુનર્વસનના અભિપ્રેત હેતુને ધ્યાનમાં લેતાં, સુરક્ષાસંબંધી રક્ષણાત્મક ઉપાયો હેઠળ ઉદાર પરોલો તથા કેદીઓ માટે અન્ય માનવીયકરણકારી ઉપાયો યોગ્ય ઠરે છે, જેથી માનવ વ્યક્તિની ગૌરવ અને મહત્તા, જેલોના સમૂહને મનુષ્યસદૃશ પ્રાણીઓના પ્રાણી સંગ્રહાલયોમાં ફેરવી નાખવાથી, અપમાનિત ન થાય. માનવ અધિકારો અંગેની જાગૃતિએ સંસ્થાત્મક સુધારાને વ્યાપકપણે આવરી લેવી જોઈએ અને વિકલ્પોની શોધને પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

(૧૩) અમે કાનૂનને યોગ્ય રીતે ઘોષિત કર્યું છે, પરંતુ વ્યવહારમાં અમલમાં આવેલું કાનૂન માત્ર ઘોષણાથી જ પૂર્ણ થતું નથી અને લક્ષિત સમુદાય સુધી સંપ્રેષણની પાંખોની જરૂર પડે છે. તેથી, આ અદાલત તરફથી વધુમાં એવો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે હુકમનામાના અંતિમ આજ્ઞાત્મક ભાગનો અનુવાદ કરીને તે દરેક વોર્ડમાં દૃશ્યમાન રીતે મૂકવામાં આવે અને સમગ્ર ચુકાદો રાજ્યની ભાષામાં તૈયાર કરીને જેલના પુસ્તકાલયોમાં કેદીઓ માટે ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે.

(૧૪) કલમ ૪૩૩એ ચોદવર્ષની અવધિની અંદર પેરોલ અથવા અન્ય મુક્તિ પર પ્રતિબંધ મૂકતી નથી. તેથી, સ્વતંત્રતાના આંતરિક તાણ અને અંતરાલોને તીવ્ર

બનાવે તે રીતે આ કલમનું અર્થઘટન કરવું, ભાષા અને સ્વતંત્રતા બંને પર આઘાત કરવાનું થાય છે. માનનીય ન્યાયમૂર્તિ ફઝલ અલી સાહેબે, બહુમતીના ચુકાદા સાથે સહમત થતા, દંડશાસ્ત્રના સુધારાત્મક પાસાના સ્વરૂપ અને લક્ષણ અંગે નીચે મુજબના મંતવ્યો વ્યક્ત કર્યા:

૯૩. આથી, ઉપર દર્શાવેલ પરિસ્થિતિઓના વિચાર બાદ, આ નિષ્કર્ષ અનિવાર્ય બને છે કે સંસદે કલમ ૪૩૩એ ઘડીને, તેમાં અવલોકિત ગુનાઓના સંદર્ભમાં, હાલ માટે, આપણા દેશમાં પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને, દંડના સુધારાત્મક સ્વરૂપને નકારી કાઢ્યું છે. આ સુસ્થાપિત છે કે વિધાનમંડળ પોતાની પ્રજાની જરૂરિયાતો અને આવશ્યકતાઓને અદાલતો કરતાં ઘણી વધુ સારી રીતે સમજે છે, કારણ કે સંસદ પ્રજાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓથી બનેલી છે અને જો સંસદ પ્રજાના હિતાર્થે કોઈ કાયદો ઘડવાનો નિર્ણય કરે, તો એવો કાયદો અર્થપૂર્ણ રીતે અર્થઘટિત કરી અમલમાં મૂકવો જોઈએ, જેથી જે હેતુ માટે તે ઘડવામાં આવ્યો હોય તે હેતુ સિદ્ધ થાય.

૨૨. ભારતના બંધારણનો અનુચ્છેદ ૭૨ નીચે મુજબ ઉદ્ઘૂત કરવામાં આવે છે:

“૭૨. અમુક કેસોમાં રાષ્ટ્રપતિની માફી વગેરે આપવાની અને દંડદેશોના અમલને સ્થગિત રાખવાની, ઘટાડવાની અથવા રૂપાંતરિત કરવાની સત્તા

(૧) રાષ્ટ્રપતિને કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ કોઈપણ વ્યક્તિને માફી, દંડના અમલમાં મુલતવી, રાહત અથવા દંડમાં કપાત આપવાની અથવા દંડાદેશને સ્થગિત, માફ, અથવા રૂપાંતરિત કરવાની સત્તા રહેશે—(એ) તે તમામ કેસોમાં જ્યાં દંડ અથવા દંડાદેશ કોર્ટ માર્શલ દ્વારા આપવામાં આવ્યો હોય

(બી) તે તમામ કેસોમાં, જેમાં દંડ અથવા સજા એવા કોઈ કાયદા વિરુદ્ધ થયેલા ગુના માટે હોય છે, જે એવો વિષય સંબંધિત હોય કે જેના સુધી સંઘની કાર્યપાલક સત્તા વિસ્તરે છે;

(સી) તે તમામ કેસોમાં જ્યાં સજા મૃત્યુદંડની સજા હોય.

(૨) ખંડ (૧) ના ઉપખંડ (એ) માં રહેલું કંઈપણ, સંઘના સશસ્ત્ર દળોના કોઈ અધિકારીને કોર્ટ-માર્શલ દ્વારા ફરમાવવામાં આવેલી સજા સ્થગિત કરવા, માફ કરવા અથવા લઘુતર સજામાં ફેરવવા માટે કાયદા દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાને અસર કરશે નહીં.

(૩) કલોઝ (૧) ના ઉપખંડ (સી) માં આવેલ કોઈપણ બાબત, તે સમય માટે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા હેઠળ રાજ્યના રાજ્યપાલ દ્વારા પ્રયોગમાં મૂકી શકાય તેવી મૃત્યુદંડની સજાને સ્થગિત કરવાની, ઘટાડવાની અથવા રૂપાંતરિત કરવાની સત્તા પર કોઈ અસર કરશે નહીં.”

૨૩. કેહર સિંહ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, જેનો અહેવાલ ૧૯૮૯ એસ.સી.સી. (કિ) ૮૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૬૫૩) માં પ્રકાશિત થયો છે, તે કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતની સંવિધાન પીઠે, ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૭૨નું અર્થઘટન કરતાં, જે રાષ્ટ્રપતિને ક્ષમાદાન, મુલતવી રાખવા અથવા દંડમાં રાહત આપવાની સત્તા પ્રદાન કરે છે, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

૭. ભારતનું બંધારણ, આધુનિક બંધારણીય પ્રથાને અનુરૂપ, દેશના શાસન માટે મૂળભૂત એવા એક રચનાત્મક દસ્તાવેજરૂપ છે, જેના દ્વારા સ્વીકારેલી રાજકીય સિદ્ધાંત મુજબ ભારતના લોકોએ બંધારણમાં પ્રદાન કરાયેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે અમુક મુખ્ય અંગો, સંસ્થાઓ અને પદાધિકારીઓથી બનેલી એક બંધારણીય નીતિ નિર્ધારિત કરી છે. સર્વ સત્તા લોકોમાં નિહિત છે, અને બંધારણીય વ્યવસ્થા રચવા, જાળવવા અને ચલાવવા માટેની મનશાથી તે લોકો દ્વારા નિર્ધારિત સંસ્થાઓ અને પદાધિકારીઓને સોંપવામાં આવી છે. બંધારણની પ્રસ્તાવનાત્મક ઘોષણા આ મહત્વપૂર્ણ ઉક્તિથી આરંભે છે: અમે, ભારતના લોકો, ભારતને સર્વસત્તાધિકારી સમાજવાદી પંથનિરપેક્ષ લોકશાહી ગણરાજ્ય તરીકે રચવા માટે ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પબદ્ધ થઈને... આ દ્વારા આ બંધારણને સ્વીકારીએ છીએ, અધિનિયમિત કરીએ છીએ અને પોતાને અર્પણ કરીએ છીએ. કોઈપણ સસભ્ય સમાજ માટે તેના સભ્યોના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય કરતાં વધુ મહત્વના ગુણધર્મો હોઈ શકે નહીં. તે બાબત બંધારણની કલમ ૨૧ ને

અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલ સર્વોચ્ચ સ્થાનથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ બે જોડિયા ગુણધર્મો રાજકીય અને સામાજિક વ્યવસ્થાના અન્ય બધા ગુણધર્મો કરતાં મૂળભૂત પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, અને પરિણામે વિધાનમંડળ, કાર્યપાલિકા અને ન્યાયતંત્ર દૈનિક અસ્તિત્વના અન્ય ગુણધર્મોની સરખામણીએ તેમની બાબતમાં વધુ સંવેદનશીલ રહે છે. રાજ્યની કાર્યવાહી દ્વારા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યથી વંચિત કરવું અને જીવનથી વંચિત કરવાની ધમકી, બહુમતી સસભ્ય સમાજોમાં ગંભીરતાથી જોવામાં આવે છે અને સ્પષ્ટ બંધારણીય જોગવાઈ હેઠળ હોય કે વિધેયકીય અધિનિયમ દ્વારા હોય, ન્યાયિક અંગને ઉપાય ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે છે. પરંતુ માનવીય નિર્ણયશક્તિની ભૂલપાત્રતા, ભલે તે અનુભવના સમૃદ્ધ ભંડારથી સમર્થિત અને સર્વોત્તમ પ્રશિક્ષિત મનમાં હોય, તે નિર્વિવાદ હોવાથી, જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં, જીવનના સંભવિત ઈનકારની અથવા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના સંભવિત અથવા ચાલુ ઈનકારની માન્યતા તપાસવા માટે કોઈ ઉચ્ચ સત્તાધિકારીને વધુ સત્તા સોંપીને રક્ષણ વિસ્તારવું યોગ્ય માનવામાં આવ્યું છે. આ રીતે સોંપાયેલી સત્તા એવી સત્તા છે જે લોકોની છે અને રાજ્યના સર્વોચ્ચ પદાધિકારીમાં નિહિત કરવામાં આવી છે. ઇંગ્લેન્ડમાં, આ સત્તાને સામાન્ય રીતે હોમ સેક્રેટરી મારફતે સર્વભૌમ શાસક દ્વારા અમલમાં મુકાતી ક્ષમાદાનની રાજકીય વિશેષાધિકાર સત્તા તરીકે માનવામાં આવે છે. તે એવી સત્તા છે જે રાજ્યહિતના કારણોસર તેમજ ન્યાયિક ભૂલ સામે રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાને આધારે વિવિધ કારણો પર અમલમાં મૂકી શકાય છે. તે સર્વભૌમ શાસક તરફથી નીકળતી કૃપાક્રિયા છે. પરંતુ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં,

ગણરાજ્યની સ્થાપના પછી, પ્રેસિડન્ટ દ્વારા અપાતું ક્ષમાદાન ખાનગી કૃપાક્રિયા તરીકે નહીં પરંતુ બંધારણીય યોજનાના એક અંગ તરીકે માનવામાં આવ્યું છે. વિદ્વત્તા અને સ્પષ્ટતા માટે નોંધપાત્ર એવા એક અભિપ્રાયમાં, શ્રી ન્યાયમૂર્તિ હોલ્મ્સે, અદાલત તરફથી ડબ્લ્યુ.આઈ. બિડલ વિ. વૂડો પેરોવિચ મામલામાં, આ દષ્ટિકોણ પ્રતિપાદિત કર્યો હતો અને ત્યારબાદના અન્ય નિર્ણયો દ્વારા પણ તેની પુષ્ટિ કરવામાં આવી છે. ક્ષમાદાન આપવાની સત્તા બંધારણીય યોજનાનો એક અંગ છે, અને અમારા મનમાં કોઈ શંકા નથી કે ભારતીય ગણરાજ્યમાં પણ તેની સાથે એ જ રીતે વર્તવું જોઈએ. તે લોકોને દ્વારા બંધારણ મારફતે રાજ્યના વડામાં નિહિત કરવામાં આવી છે અને તેને ઉચ્ચ દરજ્જો પ્રાપ્ત છે. તે અત્યંત મહત્વની બંધારણીય જવાબદારી છે, જે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે પરિસ્થિતિ દ્વારા અનુમાનિત વિવેકબુદ્ધિ મુજબ અમલમાં મુકવાની હોય છે. આ બાબતનો ઈનકાર કરવામાં આવ્યો નથી, અને ખરેખર અરજદારો તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલો શ્રી રામ જેટમલાની અને શ્રી શાંતિ ભૂષણે દલીલ દરમિયાન વારંવાર તેની પુષ્ટિ કરી છે કે ક્ષમાદાનની સત્તા કાર્યપાલિકા દ્વારા પ્રેસિડન્ટને આપવામાં આવેલી સલાહ પર આધારિત છે, અને બંધારણની કલમ ૭૪(૧) ની જોગવાઈઓને આધિન રહી પ્રેસિડન્ટે તેવી સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવું જ પડે. અમે નિર્દેશ કરીએ કે આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે મારુ રામ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭) મામલામાં ઠરાવ્યું હતું કે કલમ ૭૨ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કેન્દ્રીય સરકારની સલાહ પર કરવો અને

પ્રેસિડન્ટે પોતાના સ્વવિચારથી નહીં, તેમજ સરકારની સલાહ રાજ્યના વડા પર બંધનકારક છે.

૧૦. અમારો મત એવો છે કે બંધારણની કલમ ૭૨ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે, ફોજદારી કેસના દસ્તાવેજ અભિલેખ પર રહેલા પુરાવાની તપાસ કરીને, આરોપીની દોષિતતા તથા તેના પર ફરમાવવામાં આવેલી સજા અંગે અદાલતે નોંધેલા નિષ્કર્ષથી ભિન્ન નિષ્કર્ષે પહોંચવું રાષ્ટ્રપતિ માટે ખુલ્લું છે. એવું કરતાં રાષ્ટ્રપતિ ન્યાયિક અભિલેખમાં કોઈ સુધારો કરતા નથી, ફેરફાર કરતા નથી કે તેને અતિક્રમિત કરતા નથી. ન્યાયિક અભિલેખ અખંડ અને અસ્પર્શિત રહે છે. રાષ્ટ્રપતિ એ સઘળે જ ભિન્ન સ્તરે કાર્ય કરે છે, જ્યાં અદાલતે કાર્ય કર્યું હતું તેનાથી સંપૂર્ણપણે જુદા સ્તરે. તેઓ બંધારણીય સત્તા હેઠળ કાર્ય કરે છે, જેનું સ્વરૂપ ન્યાયિક સત્તાથી સર્વથા ભિન્ન છે અને તેને તેની વિસ્તૃતિ તરીકે માનવી શકાય નહીં. અને આ સ્થિતિ એ હકીકત હોવા છતાં ચથાવત રહે છે કે રાષ્ટ્રપતિના કાર્યનો વાસ્તવિક પરિણામ આરોપી પરથી દોષિતતાનો કલંક દૂર કરવાનો અથવા તેના પર ફરમાવવામાં આવેલી સજામાં માફી આપવાનો હોઈ શકે છે. યુ.એસ. વિ. બેન્ઝમાં, સધરલેન્ડ, ન્યાયાધીશે નોંધ્યું હતું: ન્યાયિક સત્તા અને કાર્યપાલક સત્તા દ્વારા આપવામાં આવતી સજાઓ સહેલાઈથી ભિન્નપણે ઓળખી શકાય તેવી છે. ચુકાદો આપવો ન્યાયિક કાર્ય છે. ચુકાદાને અમલમાં મૂકવો કાર્યપાલક કાર્ય છે. દયા કે ક્ષમાના કાર્ય દ્વારા સજાને ટૂંકાવી દેવી એ કાર્યપાલક સત્તાનો ઉપયોગ છે, જે ચુકાદાના અમલીકરણને મર્યાદિત કરે છે,

પરંતુ ચુકાદા તરીકે તેમાં કોઈ ફેરફાર કરતી નથી. સુધારા દ્વારા સજામાં ઘટાડો કરવાથી ચુકાદાની જ શરતોમાં ફેરફાર થાય છે અને તે પ્રથમ તકે સજા ફરમાવવાની ક્રિયા જેટલું જ ન્યાયિક કૃત્ય છે. ક્ષમાદાનનો કાનૂની પ્રભાવ મૂળ સજાના ન્યાયિક અતિક્રમણથી સંપૂર્ણપણે ભિન્ન છે. નિર્ણયકારક બાબત સત્તાનું સ્વરૂપ છે. સરત ચંદ્ર રાભા વિ. ખાગેન્દ્રનાથ નાથ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૩૩૪) માં, વાનચૂ, ન્યાયાધીશે અદાલત તરફથી બોલતાં, આ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો હતો કે આસામના રાજ્યપાલ દ્વારા આપવામાં આવેલ રિમિશનનો આદેશ અપીલકર્તા પર ફરમાવવામાં આવેલી સજામાં એવી જ રીતે ઘટાડો કરે છે કે નહીં, જેવી રીતે અપીલી અથવા પુનરીક્ષણક્ષેત્રની ફોજદારી અદાલતનો આદેશ નીચલી અદાલતે ફરમાવેલી સજામાં ઘટાડો કરે છે; અને ક્ષમાદાન આપવાની સત્તા સંબંધિત કાનૂન પર ચર્ચા કર્યા પછી તેમણે કહ્યું હતું: તેથી, રિમિશનના આદેશનો પ્રભાવ એવો પડે છે કે કેદની સજાનો જે ભાગ ભોગવાયો નથી તે લુપ્ત થાય છે અને આ રીતે વ્યવહારમાં સજા પહેલેથી ભોગવાયેલ અવધિ સુધી ઘટી જાય છે, છતાં કાયદાની દ્રષ્ટિએ રિમિશનનો આદેશ માત્ર એટલું જ સૂચવે છે કે સજાનો બાકીનો ભાગ હવે ભોગવવાનો રહેતો નથી, અને અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલ દોષિત ઠેરવવાનો આદેશ તથા તેની દ્વારા ફરમાવવામાં આવેલી સજા અસ્પર્શિત રહે છે. આ દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો, આ કેસમાં આપવામાં આવેલ રિમિશનના આદેશનો એવો પ્રભાવ થયો હતો કે અપીલકર્તાને ત્રણ વર્ષની પૂર્ણ કેદની સજા ભોગવતા પહેલાં જ જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો અને તેણે વાસ્તવમાં માત્ર અંદાજે સોળ

મહિના જેટલી કેદ ભોગવી હતી, છતાં તેનાથી અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલ દોષિત ઠેરવવાના આદેશ અને સજાને કોઈ રીતે અસર પડી નહોતી, અને તે જેમની તેમ ચલાવત રહી; અને વધુમાં; જ્યાં નીચલી અદાલતે ફરમાવેલી સજામાં અપીલી અથવા પુનરીક્ષણક્ષેત્રની અદાલત દ્વારા ઘટાડો કરીને ફેરફાર કરવામાં આવે છે, ત્યાં અંતિમ સજા ફરીથી અદાલત જ ફરમાવે છે; પરંતુ જ્યાં અદાલત દ્વારા ફરમાવેલી સજાનો એક ભાગ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૦૧ હેઠળ માફ કરવામાં આવે છે, ત્યાં કાયદાની દ્રષ્ટિએ તેનો એવો પ્રભાવ થતો નથી કે અદાલત દ્વારા ફરમાવેલી સજામાં ઘટાડો થયો હોય, ભલે વાસ્તવમાં તેનું પરિણામ એવું આવે કે દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ વ્યક્તિ અદાલતે ફરમાવેલી સજા કરતાં ઓછી કેદ ભોગવે. રિમિશનનો આદેશ અદાલત દ્વારા ફરમાવેલી સજાના અમલને અસર કરે છે, પરંતુ સજાને સ્વરૂપે અસર કરતો નથી, અને રિમિશનના આદેશ હોવા છતાં સજા જેવી હતી તેવી જ રહે છે. સ્પષ્ટ છે કે કલમ ૭૨ હેઠળની સત્તા રાષ્ટ્રપતિને ફોજદારી કેસના પુરાવાના અભિલેખની તપાસ કરવાની અને તે કેસ આ સત્તાની પરિધિમાં આવતી રાહત આપવાને પાત્ર છે કે નહીં તે સ્વયં નક્કી કરવાની અધિકૃતિ આપે છે. અમારો મત છે કે રાષ્ટ્રપતિને કેસના ગુણદોષમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર છે, ભલે આ અદાલતે તેના પર વિચારણા કરીને તેને ન્યાયિક રીતે અંતિમ રીતે નિર્ધારિત કરી દીધો હોય.”

૨૪. ઉપરોક્ત ચુકાદા પછી, સ્વરન સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ. પી. એન્ડ અધર્સ, [(૧૯૯૮) ૪ એસસીસી ૭૫] : (એઆઈઆર ૧૯૯૮ એસસી ૨૦૨૬)

મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે જો આવી સત્તાનો ઉપયોગ મનસ્વી રીતે, દુર્ભાવનાપૂર્વક અથવા બંધારણીયતાના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતોની સંપૂર્ણ અવગણના કરીને કરવામાં આવ્યો હોય, તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ આદેશને કાયદાની મંજૂરી મળી શકતી નથી અને આવા કિસ્સાઓમાં ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ કરવો જ જોઈએ. તે કેસમાં તેમણે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

"૧૩.....જ્યારે રાજ્યપાલને ઉપર દર્શાવ્યા મુજબના મહત્વપૂર્ણ તથ્યોની જાણ કરવામાં આવી નહોતી, ત્યારે રાજ્યપાલ નિષ્પક્ષ અને ન્યાયસંગત રીતે સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની તકથી સ્પષ્ટપણે વંચિત રહ્યા હતા. વિપરીત રીતે, હાલ પડકારવામાં આવેલો આદેશ મનસ્વિતાની સીમાને સ્પર્શે છે. ઉપરોક્ત તથ્યો અને સામગ્રીની જાણ કરાવવામાં આવી હોત તો રાજ્યપાલે કયો આદેશ કર્યો હોત તે અંગે અત્યારે વિચાર કરવો અમારો વિષય નથી, કારણ કે ત્યારબાદ અદાલત તે આધારભૂત કારણોની યોગ્યતા અંગે પ્રવેશી શકતી નથી, જેણે રાજ્યપાલને ઉક્ત સત્તાના ઉપયોગમાં નિર્ણય લેવા પ્રેર્યા હતા".

૨૫. તેમ છતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતની બીજી એક પીઠે, સતપાલ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય [(૨૦૦૦) ૫ એસ.સી.સી. ૧૭૦] : (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૧૭૦૨) ના કેસમાં, કેહર સિંહના કેસ (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૬૫૩) માં સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉપરોક્ત ચુકાદાનું અનુસરણ કરતાં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

૬. રાજ્યપાલ દ્વારા ક્ષમાદાન મંજૂર કરનાર આદેશના સંદર્ભમાં ન્યાયિક સમીક્ષાના પરિમાણોને ધ્યાનમાં રાખીને, જ્યારે અમે હાથના કેસનું પરીક્ષણ કર્યું, ત્યારે આ નિષ્કર્ષ અનિવાર્ય બને છે કે રાજ્યપાલે અભિલેખ પરના સામગ્રી પર પોતાનું મન લાગુ કર્યું નહોતું અને માત્ર આ અદાલતે આપેલી દોષિત ઠરાવવાની સજા અને દંડને કેદી પાર કરી શકે તે માટે યાંત્રિક રીતે આદેશ પસાર કર્યો છે. ખરેખર નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે તા. ૨૫૧૧૯૯૯નો આદેશ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે હરિયાણાના રાજ્યપાલ હિસારની સેન્ટ્રલ જેલમાં બંધ કેદી સિરિયન્સ કુમાર જૈન પર પસાર કરાયેલા દંડના બાકી રહેલા અવધિભાગને માફ કરીને ક્ષમાદાન આપવા પ્રસન્ન છે. પરંતુ ઉક્ત તારીખે ઉક્ત કેદી હિસારની સેન્ટ્રલ જેલમાં બંધ નહોતો અને બીજી બાજુ, સર્વોચ્ચ અદાલતના આદેશનું પાલન થયાનું આભાસ ઊભો કરવા માટે ક્ષમાદાન તથા દંડમાફીનો આદેશ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, ઉક્ત સિરિયન્સ કુમાર જૈને તા. ૨૨૧૯૯૯ના રોજ હિસારના સેશન્સ જજની અદાલત સમક્ષ સમર્પણ કર્યું અને રાજ્યપાલના તા. ૨૫૧૧૯૯૯ના આદેશને ધ્યાનમાં રાખીને એ જ દિવસે તેને મુક્ત પણ કરવામાં આવ્યો. જો તા. ૨૫૧૧૯૯૯ના આદેશથી આરોપીને પહેલેથી જ ક્ષમાદાન આપવામાં આવ્યું હતું અને દંડમાં માફી પણ આપવામાં આવી હતી, તો પછી તેણે તા. ૨૨૧૯૯૯ના રોજ જિલ્લા ન્યાયાધીશ સમક્ષ જઈ સમર્પણ કરવાની કોઈ જરૂરિયાત નહોતી. તે સિવાય, આરોપીએ વાસ્તવમાં કુલ કેટલા સમયગાળાની સજા ભોગવી છે અને જો ભોગવી હોય તો કોઈ સજા ભોગવી છે કે નહીં, તે અંગે રાજ્યપાલને અવગત કરવામાં આવ્યો નહોતો. જ્યારે કોઈ આરોપી હત્યા જેવા જઘન્ય ગુનામાં દોષિત ઠરે છે

અને તેને આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવે છે, ત્યારે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ ક્ષમાદાન અને દંડમાફી આપવા સત્તા સોંપવામાં આવેલી સત્તાધિકારીને તે દોષિતે હકીકતમાં ભોગવેલ સજાનો સમયગાળો તેમજ સજા ભોગવતી વખતે તેનું વર્તન અને ચાલચલન વિશે અવગત કરાવવું આવશ્યક છે, કારણ કે સત્તાના ઉપયોગ માટે તે બધા સંબંધિત વિચારણાં છે. આવી તથ્યસભર સામગ્રીથી અવગત ન હોવું, આ અદાલતે સ્પરન સિંહ કેસ (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૨૦૨૬) માં ઠરાવ્યા મુજબ, ક્ષમાદાન આપવાનો આદેશ મનસ્વી અને અતાર્કિક બનાવવાની દિશામાં દોરી જાય છે.

૨૬. ભારતના સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૧૬૧ નીચે મુજબ ઉદ્ઘૂત કરવામાં આવે છે :

૧૬૧. કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં રાજ્યપાલને માફી વગેરે આપવા તથા સજાના અમલને સ્થગિત કરવા, સજામાં માફી આપવા અથવા સજામાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રાજ્યના રાજ્યપાલને દંડમાફી, દંડસ્થગિતી, દંડમાં રાહત અથવા દંડમુક્તિ આપવા અથવા રાજ્યની કાય પાલક સત્તા જે વિષય સુધી વિસ્તરે છે તેવા વિષય સંબંધિત કોઈપણ કાયદાના ભંગ બદલ દોષિત ઠરાવાયેલ કોઈપણ વ્યક્તિની સજાના અમલને સ્થગિત કરવાની, સજામાં માફી આપવા અથવા સજામાં ફેરફાર કરવાની સત્તા રહેશે.

૨૭. ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૧ સાથે સંબંધિત પ્રશ્નમાં, ધનંજય ચેટર્જી ઉપનામ ધના વિ. સ્ટેટ ઓફ ડબ્લ્યુ. બી., [(૨૦૦૪) ૯ એસ.સી.સી. ૭૫૧] : (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ એસ.સી. ૩૪૫૪) કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે, ઉપરોક્ત ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

"૧૦..... રાજ્યપાલને પોતાની સત્તાનો નિષ્પક્ષ અને ન્યાયસંગત રીતે ઉપયોગ કરવાની તકથી વંચિત રાખવામાં આવ્યા હતા. એ સત્ય છે કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ રાજ્ય સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલી સહાય અને સલાહના આધારે રાજ્યપાલે કરવો હોય છે. તેમ છતાં, જરૂરી તથ્યો રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવાના હતા. અમારી સૂચના અનુસરીને, સંબંધિત ફાઇલ આ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી હતી. અમે તે પણ પરખી છે અને અમને એવું લાગે છે કે ઉપશામક પરિબળો સહિતના તમામ જરૂરી તથ્યો રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા નહોતાં. અપીલકર્તાની દયાની અરજી તારીખ ૧૬૨ – ૧૯૯૪ના રોજ તમામ સંબંધિત તથ્યોના યોગ્ય વિચાર વિના ફગાવી દેવામાં આવી હતી.

૧૧. તેથી, અમે પ્રતિવાદી સત્તાધીશોને અપીલકર્તા દ્વારા ૨૨૧૯૯૪ના રોજ દાખલ કરાયેલ દયાચાચિકાને ફરીથી રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવા અને પ્રકરણમાં યોગ્ય નિર્ણય માટે સંબંધિત તમામ હકીકતો રાજ્યપાલના ધ્યાન પર લાવવા નિર્દેશ આપીએ છીએ."

૨૮. એપુરુ સુધાકર અને અન્ય વિ. એ.પી. સરકાર અને અન્ય, [(૨૦૦૬) ૮ એસ.સી.સી. ૧૬૧] : (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૩૩૮૫)] કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું છે:

“૩૪. તેથી, સ્થિતિ નિર્વિવાદ છે કે અનુચ્છેદ ૭૨ અથવા અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ, જે પ્રસંગોપાત લાગુ પડે તે મુજબ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલના આદેશની ન્યાયિક સમીક્ષા ઉપલબ્ધ છે અને તેમના આદેશોને નીચેના આધારોએ પડકારવામાં આવી શકે છે:

(એ) કે આદેશ મનના ઉપયોગ વિના પસાર કરવામાં આવ્યો છે; (બી) કે આદેશ દુર્ભાવનાપૂર્ણ છે; (સી) કે આદેશ બાહ્ય અથવા સંપૂર્ણપણે અસંગત વિચારણાઓના આધારે પસાર કરવામાં આવ્યો છે;

(ડી) કે સંબંધિત સામગ્રીને વિચારણાની બહાર રાખવામાં આવી છે; (ઈ) કે આદેશ મનસ્વીપણાના દોષથી પીડિત છે.”

● વિશેષાધિકારી સત્તા શું છે?

૨૯. ક્ષમાદાન એ અનેક વિશેષાધિકારો પૈકીનું એક છે, જેને સમયાતીત કાળથી જ્યાં જ્યાં સત્તાસ્વામિત્વ રહેલું હોય ત્યાં ત્યાં સર્વસત્તાધિકારીમાં નિહિત માનવામાં આવ્યું છે. સર્વસત્તાધિકારી કોઈ પરમસત્તાવાળો રાજા હોય કે લોકપ્રિય ગણરાજ્ય હોય કે બંધારણીય રાજા કે રાણી હોય, સત્તાસ્વામિત્વ હંમેશા સત્તાના

સ્ત્રોત સાથે સંકળાયેલ રહ્યું છે—જાહેર સેવકોની નિમણૂક અથવા બરતરફ કરવાની સત્તા, યુદ્ધ જાહેર કરવાની અને શાંતિ સ્થાપવાની સત્તા, કાયદા બનાવવાની સત્તા અને તમામ પ્રકારના વિવાદોનો ન્યાયનિર્ધાર કરવાની સત્તા. “રાજા” શબ્દનો અહીં અત્યંત વ્યાપક અર્થમાં ઉપયોગ કરતાં, રાજ્યના સત્તાસ્વામિત્વનું એવું પ્રતીક રહ્યું છે, જ્યાંથી સર્વ સત્તા, અધિકાર અને અધિકારક્ષેત્રો પ્રસ્ફૂટિત થાય છે. રાજાશાહી દેવપ્રદાન મૂળની છે એવી માન્યતા હોવાથી, પરમસત્તાવાળા રાજાને શાસન કરવાનો પોતાનો દેવપ્રદાન અધિકાર જાહેર કરવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં કોઈ મુશ્કેલી ન હતી, જેમાં શાસન કરવાનો, વહીવટ કરવાનો અને ન્યાય વિતરણ કરવાનો અધિકાર સમાવેશ પામે છે. આ ઐતિહાસિક સત્ય છે કે રાજાઓના દેવપ્રદાન અધિકારના આ દાવાએ ઇંગ્લેન્ડના સ્ટ્યુઅર્ટ રાજાઓને લોકોના પ્રવક્તા તરીકેની સંસદ સાથે સંઘર્ષમાં લાવ્યા. આપણે જાણીએ છીએ કે એક બાજુ સર્વ બાબતોમાં પરમસત્તાના અવતાર રૂપ રાજા અને બીજી બાજુ લોકસ્વાતંત્ર્યના રક્ષક રૂપ સંસદ વચ્ચેના આ સંઘર્ષના પરિણામે અંતે રાજાના સ્વરૂપમાં સરકારના બંધારણીય વડાનું ઉદ્ભવ થયું, જે સિદ્ધાંતતઃ તમામ સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ વ્યવહારમાં કાયદા સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવે છે, કારોબારી સત્તા સમૂહરૂપે “કેબિનેટ” કહેવાતા સરકારના સભ્યોમાં નિહિત રહે છે, અને ન્યાયિક સત્તા મહારાજાના નામે સરકાર દ્વારા નિમાયેલ ન્યાયતંત્રમાં નિહિત રહે છે. આ રીતે, સિદ્ધાંતતઃ હિઝ મેજેસ્ટી અથવા હર મેજેસ્ટી હજી પણ ઉચ્ચત્તમ અદાલતોના ન્યાયાધીશો, સરકારના સભ્યો અને જાહેર સેવકોની નિમણૂક કરે છે, જેઓ સર્વસત્તાધિકારીની

પ્રસન્નતાકાળ દરમિયાન પદ ધારણ કરે છે. ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાના પરિણામે સરકારી કાર્યોનું કાર્યપાલિકા, વિધાનપાલિકા અને ન્યાયતંત્ર એમ સ્પષ્ટ વિભાજન ઊભું થયું. આ રીતે “કાયદાનું શાસન” સ્થાપિત થયું, જે ગ્રેટ બ્રિટનની ગૌરવવસ્તુ રહ્યું છે અને જેને પ્રો. ડાયસી દ્વારા વિશેષરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. વ્યક્તિના શાસનથી વિરુદ્ધ અર્થ ધરાવતા કાયદાના શાસનમાં વ્યાપક અર્થક્ષેત્ર હેઠળ મનસ્વી સત્તાનો અભાવ, દેશના સામાન્ય કાયદાને આધીનતા અને કાયદાઓનું સમાન સંરક્ષણ—આ બધું આવરી લેવાય છે. ઉપરોક્ત ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાના પરિણામે રાજાની પરમ અને મનસ્વી સત્તા સરકારના ત્રણ ભિન્ન અંગોમાં વહેંચાઈ ગઈ. સરકારના આ ત્રણેય અંગોની સત્તા, અધિકાર અને અધિકારક્ષેત્રમાં ક્રમશઃ વૃદ્ધિ થઈ છે અને તેના અનુસંધાને રાજાની પરમ અને મનસ્વી સત્તામાં તદ્દન અનુરૂપ ઘટાડો થયો છે. તેથી કહી શકાય કે ઇંગ્લેન્ડમાં કાઉનના વિશેષાધિકારો, જે વ્યાપક અને વિવિધ પ્રકારના હતા, તેઓ સરકારના ત્રણેય અંગોની સત્તા, અધિકાર અને અધિકારક્ષેત્રમાં થયેલી સમાનાંતર વૃદ્ધિ સાથે ક્રમશઃ મર્યાદિત થતા ગયા છે, એટલું જ નહીં કે કાઉનના મોટા ભાગના વિશેષાધિકારો, ભલે સિદ્ધાંતતઃ તેમાં હજી પણ નિહિત ગણાતા રહે, હવે તેની તરફથી કાર્યપાલિકા, વિધાનપાલિકા અને ન્યાયતંત્ર દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાય છે. સરકારના ત્રણ અંગોમાં સર્વસત્તાધિકારીની પરમ સત્તાનો આ વિતરણ હવે સત્તાવિભાજનનો સ્વીકારાયેલ ધોરણ બની ગયું છે; અને વિશેષાધિકાર કાયદો જેટલો પરવાનગી આપે તેનાથી વધુ નથી. એટર્ની જનરલ વિ. ડી કીસર્સ રોયલ હોટેલ, લિમિટેડના પ્રસિદ્ધ નિર્ણયમાં, જેમાં રાજ્યરક્ષાના

સંબંધમાં વહીવટી હેતુઓ માટે પોતાના વિશેષાધિકારના બળે ક્રાઉનને ખાનગી મિલ્કતનો કબજો લેવાનો અધિકાર છે કે નહીં તે પ્રશ્ન સામેલ હતો, હાઉસ ઓફ લોર્સે ઠરાવ્યું હતું કે ઉપયોગ અને કબજાના બદલામાં વળતર ચૂકવ્યા વિના ઉપરોક્ત હેતુઓ માટે નાગરિકની મિલ્કતનો કબજો લેવા માટે ક્રાઉન પોતાના વિશેષાધિકારના બળે કે કોઈ કાયદા હેઠળ હકદાર નહોતું. એક વિદ્વાન લેખકે વિશેષાધિકારની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે તે ‘વિવેકાધીન અથવા મનસ્વી અધિકારનું અવશેષ છે, જે કોઈ નિર્ધારિત સમયે કાનૂની રીતે ક્રાઉનના હસ્તે બાકી રહે છે.’ તે કાર્યપાલિકાનું અંતિમ સાધન છે, અને જ્યારે એ જ ક્ષેત્રને ચોક્કસપણે આવરી લેતી કાયદેસરની જોગવાઈ અસ્તિત્વમાં હોય, ત્યારે રાજકીય વિશેષાધિકારના ઉપયોગ માટે હવે કોઈ સ્થાન રહેતું નથી. આવશ્યક અનુસૂચનથી તે દૂર થઈ જાય છે, કારણ કે આ બે અધિકારો સાથેસાથે અસ્તિત્વમાં રહી શકતા નથી. એક વિદ્વાન બંધારણીય લેખકે વિશેષાધિકારની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે તે ‘વિવેકાધીન અથવા મનસ્વી અધિકારનું અવશેષ છે, જે કોઈ નિર્ધારિત સમયે કાનૂની રીતે ક્રાઉનના હસ્તે બાકી રહે છે.’ ક્રાઉન સંસદના દરેક અધિનિયમમાં એક પક્ષ છે, તેથી એવું માનવું તર્કસંગત છે કે જ્યારે કોઈ અધિનિયમ એવી બાબત સાથે વ્યવહાર કરે છે, જે અધિનિયમ પહેલાં વિશેષાધિકારથી શક્ય હતી, અને તે જ કાર્ય કરવા માટે ક્રાઉનને વિશેષ સત્તા આપે છે, પરંતુ શરતોને આધીન રાખીને, ત્યારે ક્રાઉન તે બાબતે સંમતિ આપે છે અને તે અધિનિયમ દ્વારા વિશેષાધિકારમાં મર્યાદા મૂકવામાં આવે છે. આ રીતે વિશેષાધિકાર સામાન્ય કાયદા દ્વારા રચાય છે અને મર્યાદિત પણ થાય છે, અને

સર્વસત્તાધિકારી કાયદો જેટલા વિશેષાધિકારો મંજૂર કરે છે તે સિવાય અન્ય કોઈ વિશેષાધિકારનો દાવો કરી શકતો નથી, તેમજ મેન્ના કાર્ટા, અથવા કોઈ અન્ય અધિનિયમ, અથવા પ્રજાજનોની સ્વતંત્રતાઓને વિરોધી એવા વિશેષાધિકારોનો પણ દાવો કરી શકતો નથી. તેથી, કોઈ આક્ષેપિત વિશેષાધિકારનું અસ્તિત્વ કે તેનો વ્યાપ શું છે તેની તપાસ કરવાનો અધિકાર અદાલતોને છે.

● ભારતીય કાનૂન:

૩૦. સર્વોચ્ચ અદાલતને કે. એમ. નાનાવટી વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૧૨] ના કેસમાં ક્ષમાદાનના કાયદાના સિદ્ધાંત પર વિચાર કરવાનો અવસર મળ્યો હતો. ઉક્ત ચુકાદામાં બંધારણીય પીઠે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

૧૧. આમ, અમે રોયલ પ્રેરોગેટિવ ઓફ મર્સી'ની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યો છે, કારણ કે શ્રી સીર્વાઈએ અત્યંત ભારપૂર્વક રજૂઆત કરી છે કે રોયલ પ્રેરોગેટિવ ઓફ મર્સી વ્યાપક અને પરમ છે, અને તેનો ઉપયોગ કોઈપણ સમયે થઈ શકે છે. આ મુદ્દાના આ પાસા અંગે તેમણે અમારી સમક્ષ અત્યંત વિસ્તૃત દલીલો રજૂ કરી હતી અને અનેક અંગ્રેજી તથા અમેરિકન નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. જ્યાં સુધી તેમની દલીલ એવી હતી કે સજાને સ્થગિત કરવાની સત્તા ક્ષમાદાન આપવાની વિશાળ સત્તાનો એક ભાગ છે, ત્યાં સુધી પ્રસંગોપાત ઉક્ત વિશાળ સત્તાના વ્યાપ અને પરિમાણનો વિચાર કરવો

સંબંધિત બની શકે; પરંતુ, જેમ કે અમે હમણાં જ દર્શાવીશું, વર્તમાન અરજી દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ વિવાદ અત્યંત સંકુચિત પરિધિમાં આવેલો છે; અને તેથી ક્ષમાદાન આપવાની સત્તાના વ્યાપક અને પરમ સ્વરૂપ પર એકાગ્રતા તેમજ જે ન્યાયિક નિર્ણયો સીધા જ ઉક્ત પ્રશ્ન સાથે સંબંધિત છે, તેમના પર અતિભાર મૂકવાથી અમારા વર્તમાન હેતુ માટે બહુ સહાયરૂપ નહીં બને. હકીકતમાં, અમને આશંકા છે કે સંબંધિત ન્યાયિક નિર્ણયો ના પ્રકાશમાં ઉક્ત વિશાળ સત્તાના વ્યાપ અને અસર અંગે વિસ્તૃત ચર્ચામાં પ્રવેશ કરવાથી ગૂંચવણ ઊભી થવાની અને વર્તમાન કેસમાં વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થતા અત્યંત સંકુચિત મુદ્દાના મૂળભૂત લક્ષણોથી ધ્યાન ભટકવાની શક્યતા છે. એ કારણે અમે ઉક્ત વિષય પર ચર્ચામાં પ્રવેશ કરવાની અથવા તે વિષય હેઠળ ઉલ્લેખિત અનેક નિર્ણયોનો સંદર્ભ આપવાની દરખાસ્ત રાખતા નથી.

૩૧. તદનંતર, તેમણે ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની જૂની સંહિતામાં તેમજ બંધારણમાં સમાવિષ્ટ કાયદેસરની જોગવાઈઓની તપાસ કરી. નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે:

૧૨. હવે ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા સન ૧૮૯૮ માં અમલમાં મુકાઈ ત્યારથી ભારતમાં આ વિષય સંબંધિત જે કાનૂની સ્થિતિ પ્રચલિત છે, તેના તરફ આપણે વળીએ. સંહિતાની કલમ ૪૦૧ કાર્યપાલિકાને સજાના અમલીકરણને સ્થગિત કરવાની અથવા દંડને સંપૂર્ણ કે તેના કોઈ ભાગ સુધી, શરત વિના અથવા દંડિત

વ્યક્તિ સ્વીકારતી હોય તેવી શરતો ઉપર, માફ કરવાની સત્તા આપે છે. કલમ ૪૦૨ કાર્યપાલિકાને દંડિત વ્યક્તિની સંમતિ વિના મરણદંડને આજીવન કારાવાસમાં પરિવર્તિત કરવાની તથા અન્ય સજાઓને સ્વભાવમાં ઓછી કઠોર સજાઓમાં પરિવર્તિત કરવાની સત્તા આપે છે. વધુમાં, ગવર્નર-જનરલને હિઝ મેજેસ્ટીમાં નિહિત વિશેષાધિકારી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. કલમ ૪૦૧ ની ઉપકલમ (૫) એ પણ જોગવાઈ કરે છે કે તેમાં સમાયેલ કંઈપણ એવી રીતે ગણાશે નહીં કે જેથી હિઝ મેજેસ્ટીનો, અથવા જ્યારે તેવી સત્તા તેને સોંપવામાં આવી હોય ત્યારે ગવર્નર-જનરલનો, ક્ષમાદાન, સજા મુલતવી રાખવા, સજામાં રાહત આપવા અથવા દંડમાફી આપવા અંગેનો અધિકાર અસરગ્રસ્ત થાય. સંવિધાન અમલમાં આવ્યું ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ યથાવત રહી. ક્ષમાદાન સંબંધિત પૂર્વ રાજકીય વિશેષાધિકારને આવરી લેવા માટે સંવિધાનમાં બે જોગવાઈઓ સામેલ કરવામાં આવી, અને તે અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ છે. અનુચ્છેદ ૭૨ રાષ્ટ્રપતિને કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિને ક્ષમાદાન, સજા મુલતવી, સજામાં રાહત અથવા દંડમાફી આપવા અથવા સજાને સ્થગિત, માફ અથવા પરિવર્તિત કરવાની સત્તા અંગે છે. અનુચ્છેદ ૧૬૧ રાજ્યની કાર્યપાલિકાની સત્તા જે વિષય સુધી વિસ્તરે છે તેવા કોઈપણ કાયદા સંબંધિત ગુનાઓ બાબતે રાજ્યના રાજ્યપાલને સમાન સત્તા આપે છે. સંહિતાની કલમો ૪૦૧ અને ૪૦૨ અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ સાથે સુસંગત બને તે માટે આવશ્યક ફેરફારો સાથે યથાવત રાખવામાં આવી છે. તેમ છતાં, એથી જણાશે કે અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ માત્ર તેવા ક્ષમાદાન અને સજા મુલતવી બાબતો સાથે

જ સંબંધિત નથી જે રાજકીય વિશેષાધિકારમાં આવતી હતી, પરંતુ તેમાં સંહિતાની કલમો ૪૦૧ અને ૪૦૨ માં જે જોગવાઈ છે તેનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય સત્તા ઉપરાંત, સંહિતાની કલમો ૩૩૭ અને ૩૩૮ માં પણ કેટલીક શરતો હેઠળ સહઅપરાધીને ક્ષમાદાન પ્રસ્તાવિત કરવાની જોગવાઈ છે.

૩૨. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧નું અર્થઘટન કરતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું:

૧૩.....જ્યારે કે બંધારણની કલમ ૧૬૧માં બંધારણની કલમ ૭૨નો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, ત્યારે પણ કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલને માફી વગેરે આપવાની સત્તા અમુક હદ સુધી રાષ્ટ્રપતિની સમાન સત્તા સાથે આવરી જાય છે, ખાસ કરીને મૃત્યુદંડની સજાના કિસ્સામાં. કલમો ૭૨ અને ૧૬૧ બહુ સામાન્ય શબ્દોમાં છે. તેથી, એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે તેઓ કોઈ મર્યાદાઓને આધીન નથી અને આ બંને કલમો હેઠળ સત્તાના પ્રયોગનો સંબંધિત વિસ્તાર રાષ્ટ્રપતિ તથા રાજ્યના રાજ્યપાલ અંગે અલગથી દર્શાવવામાં આવ્યો છે. વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ બંને કલમો હેઠળ સત્તાનો પ્રયોગ બંધારણની કલમો ૧૪૨ અને ૧૪૫ની જોગવાઈઓથી અથવા કોઈ અન્ય કાયદાથી મર્યાદિત થતો નથી.

કલમ ૧૪૨(૧) નો આશરો લઈને તેમણે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું :

“૧૪. એવું જોવામાં આવશે કે તે બે ભાગોથી બનેલું છે. પ્રથમ ભાગ આ અદાલતને તેની અધિકારક્ષેત્રની ક્વાયત દરમિયાન તેની સમક્ષ બાકી રહેલા કોઈપણ વાદ અથવા બાબતમાં સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે જેવો હુકમનામું પસાર કરવો અથવા જેવો આદેશ કરવો જરૂરી હોય તેવી સત્તા આપે છે. બીજો ભાગ આ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલા આદેશના અમલીકરણ સાથે સંબંધિત છે. અનુચ્છેદ ૧૪૫ આ અદાલતને રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરીથી અદાલતની પ્રથા અને પ્રક્રિયાનું સામાન્ય રીતે નિયંત્રણ કરવા માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા આપે છે. સ્પષ્ટ છે કે અનુચ્છેદ ૧૪૫ હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમો, આ અદાલતને અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ તેની સમક્ષ બાકી રહેલા કોઈપણ વાદ અથવા બાબતમાં સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે જેવો હુકમનામું પસાર કરવો અથવા જેવો આદેશ કરવો જરૂરી હોય તેવી સત્તાના સહાયરૂપ છે.” અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ માફી આપવાની રાજ્યપાલની સત્તા અંગે વિચાર કરતા નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું છે:

“૨૧. તેમાં કોઈ સંદેહ રહી શકતો નથી કે સામાન્ય રીતે જેને “દયા અધિકારક્ષેત્ર” કહેવામાં આવે છે, તેના પ્રયોગમાં આ અદાલતમાં કેસ લંબિત હોય ત્યારે પણ કોઈપણ સમયે રાજ્યપાલને સંપૂર્ણ માફી આપવાનો અધિકાર ખુલ્લો છે. અદાલતે આરોપી વ્યક્તિને દોષિત ઠેરવ્યા પછી આપવામાં આવેલી આવી માફીનો પરિણામ એ થાય છે કે ફોજદારી ગુનાની દોષિત ઠરાવટ સાથે સંકળાયેલી તમામ સજા અથવા અયોગ્યતામાંથી તેને સંપૂર્ણપણે મુક્તિ મળી જાય છે. એવો અધિકાર મૂળત્વે કાર્યપાલિકાના વડામાં નિહિત છે, કારણ કે ન્યાયતંત્ર પાસે

આવું 'દયા અધિકારક્ષેત્ર' નથી. પરંતુ જ્યારે આ અદાલત સમક્ષ કેસ વિચારાધીન હોય તે અવધિ માટે સજાનું સ્થગન આ અદાલત પોતે પણ આપી શકતી હતી. જો એ જ અવધિ અંગે રાજ્યપાલ પાસે પણ સજા સ્થગિત કરવાની સત્તા હોય, તો તેનો અર્થ એવો થાય કે ન્યાયતંત્ર અને કાર્યપાલિકા બંને એક જ સમયે એક જ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત રહેશે, જેના પરિણામે અધિકારક્ષેત્રના સંઘર્ષની શક્યતા ઊભી થાય. એવો સંઘર્ષ બંધારણના રચયિતાઓએ આશયિત કર્યો હતો એમ ન હતું અને ન હોઈ શક્યો હોત. પરંતુ શ્રી સીરવાઈએ દલીલ કરી હતી કે બંધારણના શબ્દો, અર્થાત્ કલમ ૧૬૧, એવા નિષ્કર્ષને સમર્થન આપતા નથી કે આ સત્તા કોઈ રીતે મર્યાદિત અથવા બંધિત હતી. અમારા મતે આ દલીલમાં ભ્રમ છે, કારણ કે તે જે બાબત સિદ્ધ કરવી બાકી છે તે જ પૂર્વધારણા સ્વરૂપે માને છે, અર્થાત્ રાજ્યપાલની સત્તા સંપૂર્ણ હતી અને કોઈ રીતે બંધિત નહોતી. જ્યાં સુધી ન્યાયતંત્ર પાસે લંબિત કેસમાં કોઈ નિશ્ચિત આદેશ કરવાની સત્તા છે, ત્યાં સુધી કાર્યપાલિકાની સત્તા દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૦૧ અને ૪૨૬ તેમજ બંધારણની કલમો ૧૪૨ અને ૧૬૧ના શબ્દોને ધ્યાને લેતાં મર્યાદિત રહે છે. જો આ જોગવાઈઓને પરસ્પર સુસંગત બનાવવા માટે તેમની આવી જ યોગ્ય વ્યાખ્યા કરવી હોય, તો તે મુજબ એવો પરિણામ નીકળશે કે જે બાબત કલમ ૧૪૨ હેઠળ આવરી લેવામાં આવી છે તે કલમ ૧૬૧ હેઠળ આવરી લેવામાં આવતી નથી અને તે જ રીતે જે બાબત કલમ ૪૨૬ હેઠળ આવરી લેવામાં આવી છે તે કલમ ૪૦૧ હેઠળ આવરી લેવામાં આવતી નથી. આવી વ્યાખ્યાના આધારે, શ્રી સીરવાઈ તેમની આ દલીલમાં યોગ્ય ગણાશે કે માફી આપવાની સર્વસત્તાધારી

રાજ્યની વિશેષાધિકારરૂપ સત્તા અને લંબિત કેસનો ન્યાયિક રીતે નિવેડો કરવાની અદાલતોની સત્તા વચ્ચે કોઈ સંઘર્ષ નથી.

૨૪. અમારી સમક્ષ જોરશોરથી આ રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ક્ષમાદાન આપવાની સત્તા વ્યાપક અને નિરપેક્ષ છે અને તેનો ઉપયોગ કોઈપણ સમયે થઈ શકે છે, એનો અર્થ એ કે, જે ફોજદારી બાબતો ન્યાયવિચારાધીન હોય તેવી બાબતો સંદર્ભે પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે; અને દલીલ એવી છે કે સજાના અમલને સ્થગિત કરવાની સત્તા, ક્ષમાદાન આપવાની વિશાળ સત્તાનો એક ભાગ છે અને સ્વરૂપે સમાન હોવાથી તેનો પણ એ જ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે. આ દલીલ ભ્રામક છે; તે ક્ષમાદાન વગેરે આપવાની સામાન્ય સત્તા અને આ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ બાકી રહેલી ફોજદારી બાબતોમાં સજાના અમલને સ્થગિત કરવાની સત્તા વચ્ચેનો મૂળભૂત ભેદ અવગણે છે. પ્રથમ સત્તા અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલમાં નિહિત સંપૂર્ણપણે કાર્યપાલક સત્તા છે; તે આ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં નિહિત નથી; અને તેથી તે આવરી લેતું ક્ષેત્ર માત્ર ઉક્ત કાર્યપાલક સત્તાના ઉપયોગને જ આધીન છે; તેથી આવા પ્રસંગે કોઈ સત્તાસંઘર્ષનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવી શકતો નથી; સત્તાના સંઘર્ષનો અર્થ સ્પષ્ટપણે એ થાય છે કે બે સત્તાધિકારીઓમાં એક જ અથવા સમાન સત્તાનું અસ્તિત્વ હોય; બીજી તરફ, અનુવર્તી સત્તા આ સર્વોચ્ચ અદાલત અને રાજ્યપાલ બંનેમાં નિહિત છે, અને તેથી અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ આ સર્વોચ્ચ અદાલતને સોંપવામાં આવેલી ઉક્ત સત્તા આવરી લેતું ક્ષેત્ર અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલની કાર્યપાલક સત્તા દ્વારા

પણ આવરી લેવામાં આવી શકે છે, અને તેથી આ બે સત્તાઓ વચ્ચે સંભવિત સંઘર્ષનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. એટલા માટે જ અમે અગાઉ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે ક્ષમાદાન આપવાની વિશાળ સત્તાના સ્વરૂપ અને વ્યાપ ઉપર એકાગ્રતા કે અતિશય ભાર મૂકવાથી, સજાના અમલને સ્થગિત કરવાની જે સત્તા વિષે જ આ હાલની કાર્યવાહી દરમિયાન અમે સંબંધિત છીએ તેની આવશ્યક લાક્ષણિકતાઓ પરથી ધ્યાન ભટકવાની શક્યતા છે.” અંતે, તેમણે નીચે મુજબ નિષ્કર્ષ નોંધાવ્યો :

૨૫. આ પરિબળોના પરિણામરૂપે અમે આ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યા છીએ કે દંડની અમલવારીને સ્થગિત કરવાની મંજૂરી આપતો ગવર્નરનો આદેશ માત્ર ત્યાં સુધી જ કાર્યરત રહી શકતો હતો જ્યાં સુધી અપીલ માટે વિશેષ અનુમતિની અરજી દાખલ થવાથી મામલો આ અદાલતમાં ન્યાયવિચારાધીન બન્યો ન હતો. આવી અરજી દાખલ થયા બાદ આ અદાલત સમક્ષ કેસ ઉપસ્થિત થયો હતો અને તેનો કાયદા મુજબ આ અદાલત દ્વારા નિવેડો કરવામાં આવવાનો હતો. ત્યારબાદ, જ્યારે તે બાબતમાં અરજી કરવામાં આવે, ત્યારે આ અદાલત માટે જ આદેશ ૨૧ ના નિયમ ૫ ને લાગુ કરવો અથવા અરજદારને તે નિયમના અમલમાંથી મુક્તિ આપવી યોગ્ય રહેતું. અરજદારને જામીન મંજૂર કરવાના કે તેણે પોતાની સજાને આધીન થવા માટે આત્મસમર્પણ કરવું જોઈએ તે અંગે, અથવા કેસની તમામ પરિસ્થિતિઓમાં આ અદાલતને યોગ્ય જણાય તેવા અન્ય અથવા વધારાના આદેશો પસાર કરવાનું અધિકાર આ અદાલતને જ હતું. જે કહીવામાં આવ્યું છે તે

પરથી અનુસરે છે કે જે સમયગાળા દરમિયાન મામલો આ અદાલતમાં ન્યાયવિચારાધીન હતો તે દરમિયાન સજાની અમલવારી સ્થગિત કરવાની મંજૂરી આપવા ગવર્નર પાસે કોઈ સત્તા નહોતી.

● આજીવન સજાનો અર્થ:

૩૩. 'આજીવન સજા' શબ્દસમૂહને કયો અર્થ આપવાનો તે પ્રશ્ન અંગે, સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ મધ્ય પ્રદેશ વિ. રતન સિંહ એન્ડ અધર્સ, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસસી ૧૫૫૨ માં અહેવાલિત મામલામાં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

અતએવ, આ અદાલતના નિર્ણયમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેલ અધિનિયમ હેઠળ અથવા જેલ માર્ગદર્શિકા હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમો કેદીને ભોગવવાની કુલ અવધિ ઉપર કોઈ અસર કરતા નથી, પરંતુ તેઓ માત્ર પ્રશાસનિક સૂચનાઓરૂપ છે, જે મુજબ નિયમોને અનુસરીને કેદીને સમયાંતરે આપવામાં આવનાર વિવિધ સજામાફી વિશે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. અદાલતે વધુમાં સૂચવ્યું હતું કે સમગ્ર સજા અથવા તેના કોઈ ભાગની સજામાફીનો પ્રશ્ન ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૦૧ હેઠળ યોગ્ય સરકારના વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્રમાં આવે છે અને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૫૭ તેમજ કોઈપણ નિયમ અથવા સ્થાનિક અધિનિયમ ભારતીય દંડ સંહિતા હેઠળ અદાલતે આપેલી આજીવન કેદની સજાના પ્રભાવને નિષ્પ્રભાવી કરી શકતા નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો,

આ અદાલતે સ્પષ્ટપણે ઠરાવ્યું છે કે આજીવન સજા આરોપીના જીવનકાળ સુધી ચાલુ રહે છે, કારણ કે કેદીના મૃત્યુ માટે કોઈ નિશ્ચિત અવધિ નક્કી કરવી શક્ય નથી; તેથી નિયમો હેઠળ આપવામાં આવેલી કોઈપણ સજામાફી આજીવન દેશનિકાલની સજાના વિકલ્પ તરીકે માન્ય ગણાવી શકાતી નથી. આ પરિસ્થિતિઓમાં, તેથી, સ્પષ્ટ છે કે વડી અદાલતે એવો વિચાર કરવામાં ભૂલ કરી છે કે પ્રતિવાદી સજામાફી સહિત ૨૦ વર્ષની અવધિ પૂર્ણ થતાં હકના આધારે મુક્ત થવા પાત્ર હતો.

૩૪. રામરાજ ઉપનામ નળૂ ઉપનામ બિહુ વિ. છત્તીસગઢ રાજ્ય [(૨૦૧૦) ૧ એસસીસી ૫૭૩] માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૧૯. “આજીવન કેદ”થી શું અર્થઘટન થશે તે અંગેની ચર્ચા ફરી એકવાર મહંમદ. મુન્ના વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, [(૨૦૦૫) ૭ એસ.સી.સી. ૪૧૭], ના કેસમાં ઉપસી આવી, જેનો નિકાલ કાર્તિક બિસ્વાસ દ્વારા દાખલ કરાયેલ બીજી એક રિટ અરજી સાથે કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં ફરીથી આ બાબત પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવી હતી કે આજીવન કેદ ૧૪ વર્ષ કે ૨૦ વર્ષના કારાવાસને સમકક્ષ નથી. આજીવન કેદનો અર્થ દોષિત વ્યક્તિના બાકીના સમગ્ર સ્વાભાવિક જીવનકાળ માટેનો કારાવાસ થાય છે. આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે ભારતીય દંડ સંહિતા અથવા ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા પૈકી કોઈમાં પણ એવી જોગવાઈ નથી કે જેના આધારે યોગ્ય સરકાર દ્વારા ઔપચારિક સજામાં

છૂટ આપવામાં આવ્યા વિના આજીવન કેદને ૧૪ વર્ષ અથવા ૨૦ વર્ષ તરીકે ગણવામાં આવી શકે. સંહિતાની કલમ ૫૭ ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં, પશ્ચિમ બંગાળ સુધારાત્મક સેવાઓ અધિનિયમ, ૧૯૯૨, તથા પશ્ચિમ બંગાળ જેલ સંહિતા હેઠળ ૨૦ વર્ષની કેદ પૂર્ણ થતા કેદી મુક્ત થવાનો હકદાર હતો એવી દલીલ, ગોપાલ વિનાયક ગોડસે વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્રા [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૬૦૦] ના નિર્ણયને અનુસરીને નામંજૂર કરવામાં આવી હતી.

૨૦. વધુ તાજેતરના એક મામલામાં, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (૨) વિ. કર્ણાટક રાજ્ય [(૨૦૦૮) ૧૩ એસ.સી.સી. ૭૬૭], આ અદાલતને તે બાબત પર વિચારવા માટે આહ્વાન કરવામાં આવ્યું હતું કે, જ્યાં મૃત્યુદંડને આજીવન કેદની સજામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં "આજીવન કેદ" નો અર્થ શું ગણાય. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ અને ૨૦૧ હેઠળ દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા હતા અને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ હેઠળના ગુનામાં તેમને મૃત્યુદંડની સજા ફટકારવામાં આવી હતી. અપીલમાં વડી અદાલતે દોષારોપણને તથા બેંગલોર સિટી ના વિદ્વાન રખમા સિટી સેશન્સ જજ દ્વારા અપીલકર્તાને ફટકારવામાં આવેલ મૃત્યુદંડને સમર્થન આપ્યું હતું અને નીચલી અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલ સંદર્ભને દોષારોપણ અથવા સજામાં કોઈ ફેરફાર કર્યા વિના સ્વીકાર્યો હતો. ત્યારબાદ આ મામલો આ અદાલત સમક્ષ આવ્યો અને ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ સમક્ષ નિરાકરણ માટે ફરી રજૂ થયો. જ્યારે વિદ્વાન ન્યાયાધીશોમાંથી એકે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે અપીલકર્તા માત્ર

મૃત્યુદંડનો જ હકદાર છે, ત્યારે અન્ય ન્યાયાધીશોએ સ્પષ્ટ કર્યું કે મૃત્યુદંડને બદલે આજીવન કેદની સજા ન્યાયના હેતુઓને સિદ્ધ કરશે. પરંતુ માનનીય ન્યાયાધીશોએ એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું કે અપીલકર્તાને તેના જીવનના અંત સુધી જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે નહીં. ઉપરોક્ત રીતે અહીં પણ ઉદ્દેખિત થયેલા આ મુદ્દા સંબંધિત વિવિધ નિર્ણયોનું પરીક્ષણ કર્યા પછી, માનનીય ન્યાયાધીશોએ નીચલી અદાલત દ્વારા અપીલકર્તાને આપવામાં આવેલ અને વડી અદાલતે સમર્થિત કરેલ મૃત્યુદંડને બદલીને આજીવન કેદની સજા ફરમાવી, સાથે એવી દિશા આપી કે દોષિતને તેના જીવનના બાકીના સમયગાળા માટે જેલમાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે નહીં.

૨૧. ઉપરોક્ત તમામ નિર્ણયો પરથી અંતે જે નિષ્કર્ષ ઉપજે છે તે એ છે કે ઉપરોક્ત સંહિતાની કલમ જપના પરિધિમાં આજીવન કારાવાસનો અર્થ દોષિતના સમગ્ર સ્વાભાવિક જીવનકાળ માટેનો કારાવાસ એવો અર્થઘટન કરવો નહિ. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના (ઉપરોક્ત) કેસમાંનો નિર્ણય તે કેસની વિશિષ્ટ હકીકતોમાં આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં અત્યંત ફૂર હત્યાના કારણે અપીલકર્તાને નીચલી અદાલતે મૃત્યુદંડની સજા ફટકારી હતી અને વડી અદાલતે સંદર્ભ સ્વીકાર્યો હતો. તેમ છતાં, દોષારોપણ સાથે સહમત રહી અને તેને યથાવત્ રાખતાં, માનનીય ન્યાયાધીશોનું એવું મંતવ્ય હતું કે ગુનો કેટલો પણ જઘન્ય હોય, તો પણ તે "અતિ દુર્લભમાં દુર્લભ કેસો" ની વ્યાખ્યામાં આવતો નથી જેથી મૃત્યુદંડની સજા આપવી યોગ્ય ઠરે. તેમ છતાં, ગુનાની પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં લેતાં, લોર્ડશીપ્સનું એવું

મંતવ્ય હતું કે કેસની હકીકતોમાં, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩-એ હેઠળ કલ્પાયેલ મુજબ ૧૪ વર્ષની અવધિના ન્યૂનતમ કારાવાસ પછી સમયપૂર્વ મુક્તિ માટેની અરજદારની માંગ સ્વીકારી શકાય તેવી નહોતી, કારણ કે મૃત્યુદંડની સજા ઘટાડીને આજીવન કારાવાસમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવી હતી, જે તુલનાત્મક રીતે ઓછી સજા હતી.

૨૨. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૪૫ અને ૪૭ તથા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૩૨, ૪૩૩ અને ૪૩૩અનું સંયુક્ત વાચન કરતાં હવે સુસ્થાપિત છે કે આજીવન કારાવાસની સજા પામેલ દોષિતે ઓછામાં ઓછા ૧૪ વર્ષનો કારાવાસ ભોગવવો પડે. કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩ યોગ્ય સરકારને સજાના અમલને સ્થગિત કરવા, સજામાં માફી આપવા અથવા સજાનું રૂપાંતર કરવાની સત્તા આપે છે, જેમાં મરણદંડ અને આજીવન કારાવાસની સજાનો પણ સમાવેશ થાય છે; તેમ છતાં, ૧૯૭૮ના સુધારક અધિનિયમ દ્વારા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં કલમ ૪૩૩અનો સમાવેશ કરીને વિધાનમંડળે આવી સત્તાઓ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે, જે ૧૮મી ડિસેમ્બર, ૧૯૭૮થી અમલમાં આવ્યો હતો. કલમ ૪૩૩અમાં વપરાયેલ અગ્રલેખી જોગવાઈના બળે, તેવા ગુનામાં જ્યાં મરણદંડ કાયદા હેઠળ નિર્ધારિત સજાઓમાંથી એક હોય અથવા જ્યાં મરણદંડને આજીવન કારાવાસની સજામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં કારાવાસની લઘુત્તમ અવધિ ૧૪ વર્ષ તરીકે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે.

૨૩. ગોડસેના કેસ (ઉપરોક્ત) માં આપવામાં આવેલા નિર્ણય પછી આપેલા વિવિધ નિર્ણયોમાં, "આજીવન કેદ" નો અર્થ દોષિતના કુદરતી જીવનકાળ માટેની કેદ એવો વારંવાર ઠરાવવામાં આવ્યો છે, યદ્યપિ મેળવેલી માફીઓના કારણે કેદની વાસ્તવિક અવધિ ઘટેલી હોઈ શકે. પરંતુ કોઈપણ સ્થિતિમાં, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિને સોંપાયેલ સત્તાઓ અને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલને સોંપાયેલ સત્તાને સંભવિત અપવાદ તરીકે રાખતાં, મેળવેલી માફીઓ હોવા છતાં પણ આજીવન કેદની સજા ૧૪ વર્ષથી ઓછી કરવામાં આવી શકતી નથી. તે પછી ગુનાની ગંભીરતા અને તીવ્રતાને ધ્યાનમાં રાખીને કેદની વાસ્તવિક અવધિ નક્કી કરવી સંબંધિત સત્તાધિકારીઓના વિવેકાધિકાર પર છોડી દેવામાં આવે છે."

૩૫. સર્વોચ્ચ અદાલતે, સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ વિ. સંજય કુમાર [(૨૦૧૨) ૮ એસ.સી.સી. ૫૩૭] માં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

ઉપરોક્ત ચુકાદાઓથી આ બાબત સ્ફટિકસ્પષ્ટ થાય છે કે આ અદાલતે માત્ર મધ્યમ માર્ગ શોધ્યો છે, જ્યાં કોઈ વિશિષ્ટ મામલાની હકીકતો અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લઈને તે આ નિષ્કર્ષે પહોંચી છે કે તે 'અત્યંત વિરલમાં વિરલ પ્રકારનો મામલો' નહોતો, જેથી મૃત્યુદંડ આપવો જરૂરી બને; પરંતુ રાજ્યો દ્વારા નિર્ધારિત માર્ગદર્શિકાઓમાં ઉલ્લેખિત ૧૪ વર્ષ અથવા ૨૦ વર્ષની સજા સંપૂર્ણપણે અપર્યાપ્ત ઠરે. આજીવન કારાવાસ ૧૪ વર્ષ અથવા ૨૦ વર્ષના

કારાવાસને સમકક્ષ ગણાવી શકાય નહિ; વિપરીત રીતે, તેનો અર્થ હંમેશા આખું કુદરતી જીવન જ રહ્યો છે. આ અદાલતે હંમેશા સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આ રીતે અપાયેલી સજા ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલ, જે મામલામાં લાગુ પડે તે મુજબ, દયાધિકારની સત્તાઓના ઉપયોગમાં પસાર કરવામાં આવેલા કોઈપણ આદેશને આધીન રહેશે. ક્ષમા, દંડમુક્તિમાં રાહત અને દંડમાં છૂટછાટ વિશેષાધિકાર સત્તાના ઉપયોગમાં આપવામાં આવે છે. આવા આદેશોની ન્યાયિક સમીક્ષા માટે અત્યંત મર્યાદિત આધાર સિવાય કોઈ અવકાશ નથી; ઉદાહરણરૂપે, આદેશ પસાર કરતી વખતે મનનો ઉપયોગ ન કરવો; સંબંધિત સામગ્રીનો વિચાર ન કરવો; અથવા જો આદેશ મનસ્વીપણાથી પીડિત હોય. ક્ષમા આપવાની અને સજાનું રૂપાંતર કરવાની સત્તા સાથે તેનું નિષ્પક્ષ અને વાજબી રીતે પાલન કરવાની ફરજ પણ જોડાયેલી છે. કાર્યપાલક અથવા રાજકીય દબાણથી ન્યાયના વહીવટને તર્કવિરુદ્ધ બનાવવામાં આવી શકતો નથી. નિશ્ચિતપણે, ક્ષમાસત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે એકરૂપ ધોરણો અપનાવવું શક્ય ન પણ બને. તેથી, આવા આદેશો રાજ્યની સર્વભૌમ સત્તામાં હસ્તક્ષેપ કરતા નથી. વધુમાં, કોઈ કાનૂની અથવા બંધારણીય જોગવાઈના વિરુદ્ધ ન હોવાથી, એવા આદેશો, ભલે તેમને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ પસાર કરવામાં આવેલ ગણવામાં આવે, તેમ છતાં તેમને અનિરુદ્ધનીય તરીકે ઓળખાવા યોગ્ય નથી. ઉપરોક્ત આદેશો તે કેસોમાં ગુનાઓની ગંભીરતાને ધ્યાનમાં લઈને પસાર કરવામાં આવ્યા છે કે જેથી આરોપીને તે હેતુસર જારી કરાયેલ માર્ગદર્શિકાઓ,

એટલે કે જેલ મેન્યુઅલ વગેરે હેઠળ, અથવા દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ – એ હેઠળ પણ, સમયપૂર્વ મુક્તિ માટે વિચારણા પાત્ર ગણવામાં આવશે નહિ.

૩૬. દરેક સભ્ય દેશ એ સ્વીકાર્યું છે, અને તેથી જ યોગ્ય મામલાઓમાં કૃપા અને માનવતાના કૃત્ય રૂપે અમલમાં મુકવા માટે ક્ષમાદાનની સત્તાની જોગવાઈ કરી છે. આવી ક્ષમાશક્તિ, જે સરકારના કોઈ વિભાગ અથવા પદાધિકારી દ્વારા અમલમાં મૂકવાની હોય, તેના વિના કોઈ દેશ તેની રાજકીય નૈતિકતામાં, તેમજ દૈવી ગુણધર્મના તે તત્ત્વમાં, જેના નિર્ણયોમાં હંમેશા દયા સંમિશ્રિત હોય છે, અત્યંત અપૂર્ણ અને ખામીયુક્ત ગણાય. ઇંગ્લેન્ડમાં, આ સત્તાનો ઉપયોગ અતિપ્રાચીન કાળથી થતો આવ્યો છે, અને તેને હંમેશા સર્વભૌમ સત્તાનું આવશ્યક લક્ષણ માનવામાં આવ્યું છે. આ સત્તાને સર્વભૌમ દ્વારા, સામાન્ય રીતે હોમ સેક્રેટરી મારફતે, અમલમાં મુકાતી રાજકીય ક્ષમાદાન-વિશેષાધિકાર તરીકે માનવામાં આવે છે. આ એવી સત્તા છે, જેનો ઉપયોગ વિવિધ આધારોએ થઈ શકે છે, રાજ્યહિતના કારણોસર તેમજ ન્યાયિક ભૂલ સામે રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવાની ઈચ્છા માટે. તે સર્વભૌમ તરફથી પ્રસરી આવતું કૃપાકાર્ય છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં, આ સત્તા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિને પ્રદાન કરવામાં આવી છે, અને વિવિધ રાજ્યો તથા પ્રદેશોમાં તે અથવા તો બંધારણીય જોગવાઈ દ્વારા અથવા સજીવ અધિનિયમ દ્વારા આપવામાં આવી છે, અથવા કાયદા દ્વારા તેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે; અને આ સત્તા સામાન્ય રીતે ગવર્નર અથવા એવા મંડળને સોંપવામાં આવે છે, જેમાં ગવર્નર સભ્ય હોય. તેમ છતાં, કેટલીક

પરિસ્થિતિઓમાં ગવર્નરની સત્તા એટલી મર્યાદિત હોય છે કે મનસ્વી ઉપયોગ અશક્ય બની જાય. જોકે, ગણરાજ્યની સ્થાપના પછી, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા આપવામાં આવતું ક્ષમાદાન કોઈ ખાનગી કૃપાકાર્ય તરીકે નહીં પરંતુ બંધારણીય યોજનાના એક ભાગ તરીકે માનવામાં આવ્યું છે. તેથી, ક્ષમાદાન આપવાની સત્તા બંધારણીય યોજનાનો એક ભાગ છે. ભારતીય ગણરાજ્યમાં પણ તેને એ જ રીતે માનવામાં આવે છે. તે પ્રજાએ, બંધારણ મારફતે, રાજ્યના મથાળાને સોંપેલી છે, અને તેને ઉચ્ચ દરજ્જો પ્રાપ્ત છે. પ્રસંગ ઊભો થાય ત્યારે, પરિસ્થિતિ દ્વારા અભિપ્રેત વિવેકાનુસાર અમલમાં મુકવાની, તે અત્યંત મહત્વસભર બંધારણીય જવાબદારી છે.

૩૭. ક્ષમાદાન કોઈ સત્તા ધરાવતો વ્યક્તિ પોતાના ખાનગી અનુકંપાના કૃત્યરૂપે આપે તેવી બાબત નથી. તે બંધારણીય યોજનાનો એક ભાગ છે. જ્યારે તે આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે સર્વોચ્ચ સત્તાધિકારી દ્વારા કરવામાં આવેલો એવો નિર્ધાર હોય છે કે ચુકાદામાં જે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તે કરતાં ઓછી સજા અમલમાં મુકવાથી લોકકલ્યાણનું વધુ સારા રીતે સેવન થશે. ક્ષમાદાનની સત્તા જાહેર હિતના વિચારાધાર પર આધારિત છે, અને તેનો ઉપયોગ એ આધારે થવાનો છે કે લોકકલ્યાણ, જે દરેક દંડનો વૈધ હેતુ છે, તે સજાના અમલ જેટલું જ સજાના સ્થગનથી પણ સમ્યક રીતે પ્રોત્સાહિત થશે. તેનો ઉપયોગ એ હેતુસર પણ થઈ શકે છે કે અન્યાયનું સુધારણ કરીને ન્યાય કરવામાં આવે, જેમ કે ત્યારબાદ બહાર આવેલા તથ્યો સત્તાપ્રાપ્ત સત્તાધિકારીને આ બાબતે વિશ્વાસ

અપાવે કે કોઈ દોષિતતા નહોતી અથવા ફોજદારી કાયદાના પ્રવર્તન અથવા અમલીકરણમાં અન્ય ભૂલો થઈ હતી. કાર્યપાલક ક્ષમાશક્તિ ફોજદારી કાયદાના પ્રવર્તન અથવા અમલીકરણમાં અતિશય કઠોરતાથી રાહત આપવા માટે પણ અસ્તિત્વમાં છે.

૩૮. માફી આપવાના પીછેહઠનો હેતુ ઢિગુણો છે.

(૧) માફી ઢ્કારા કરવામાં આવતી દયાની કાર્યવાહી સરકારની કાર્યપાલક શાખા ઢ્કારા સમાજના હિતમાં તથા દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિના શિસ્ત, શિક્ષણ અને સુધારણા માટે અમલમાં મુકવામાં આવે છે.

(૨) ક્ષમાદાન એ આ સિઢ્ઢાંતના આધારે આપવામાં આવે છે કે દોષિત વ્યક્તિએ પોતાના વર્તનની ભૂલ સમજી લીધી છે, તેને વધુ સમય સુધી કેદમાં રાખવાથી સમાજને કોઈ લાભ થવાનો નથી અને તે ભવિષ્યમાં સીધાસાદા, કાયદાનું પાલન કરતા નાગરિક તરીકે પોતાનું વર્તન કરશે.

૩૯. પ્રતિબંધક સજાઓ લાદવાનો હેતુ ત્રિવિધ છે:

(૧) નિર્મમ ગુનેગારો સામે સમાજનું દીર્ઘ સમય સુધી રક્ષણ કરવા માટે;

(૨) અન્ય લોકોને, જેઓ યુદ્ધના સ્તરે કાયદાહીનતાના માર્ગે તેમનું અનુસરણ કરવા પ્રલોભિત થાય છે, શક્ય તેટલી સ્પષ્ટ રીતે આ સમજાવવા માટે કે જો તેઓને પકડી લાવવામાં આવશે અને દોષિત ઠેરવવામાં આવશે, તો નિવારક સજા અનુસરશે, અને

(૩) સુધારાત્મક પ્રકારની સજાના દષ્ટિકોણથી લાંબા ગાળાની કેદ ભોગવવા માટે મજબૂર કરાયેલા ગુનેગારોને નિર્વારિત કરવા માટે.

૪૦. દીર્ઘકાલીન અને અનિશ્ચિત અટકાયત માત્ર નિવારણના નામે જ નહીં પરંતુ ઉપચારના હેતુસર પણ ન્યાયસંગત ઠરે છે. એક અર્થમાં અપરાધીને એવા દર્દી તરીકે માનવામાં આવ્યો છે કે જેને ત્યારે જ મુક્ત કરવો જોઈએ જ્યારે સારવાર પ્રત્યેનો પ્રતિસાદ સુરક્ષિત ગણાવી શકાય. દીર્ઘકાલીન કારાવાસને આ ત્રણેય આવશ્યકતાઓ માટે યોગ્ય પ્રતિસાદ ગણાવી શકાય: તે દુષ્કૃત્યો કરનારાઓને લાંબા સમય સુધી સળિયાં પાછળ રાખશે; અને તે અન્ય લોકો સમક્ષ આ વાત સ્પષ્ટ કરશે કે આ પ્રકારની હરકત કરવી લાભદાયી નથી. કાયદાના શાસનને જાળવી રાખતી કોઈપણ પ્રણાલીમાં વિવિધ પ્રકારનાં ગુનાઓ માટે ન્યાયાધીશ જે મહત્તમ દંડ, એટલે કે સજાની ઉચ્ચતમ મર્યાદા, લાદી શકે છે, તે અનિવાર્ય છે. વાંધાઓ ત્યારે જ ઊભા થાય છે જ્યારે આ દંડો અતાર્કિક, અસંગત અને લોકોની ન્યાયભાવના સાથે અસંગત હોય.

૪૧. ભારતમાં સજામાં છૂટછાટ આપવાની સત્તા ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૩ માં નિહિત છે. તેથી, ઉક્ત સત્તા રાજ્ય સરકારને સોંપવામાં આવી છે. ઉક્ત સત્તા ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલને પણ સોંપવામાં આવી છે. કલમ ૪૩૩-એ એવા કેસોમાં, જ્યાં આરોપીને મૃત્યુદંડ અથવા આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવી હોય, ત્યાં સજામાં છૂટછાટ આપવાની રાજ્ય સરકારની સત્તા પર નિયંત્રણ મૂકે છે. ઉક્ત જોગવાઈ રાજ્યની છૂટછાટ મંજૂર કરવાની સત્તા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, એટલા અર્થમાં કે આ બે પ્રકારના કેસોમાં આરોપીએ સજાના ૧૪ વર્ષ પૂર્ણ ન કર્યા હોય ત્યાં સુધી રાજ્ય સરકાર છૂટછાટની સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી. આ સુસ્થાપિત કાનૂની સ્થિતિ છે કે આવી કાયદાકીય જોગવાઈ દ્વારા બંધારણીય સત્તાધિકારી દ્વારા બંધારણીય સત્તાના પ્રયોગને નિયંત્રિત કરી શકાય નહીં. તેથી, કલમ ૪૩૩-એ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલમાં નિહિત સત્તાને નિયંત્રિત કરી શકતી નથી. યદ્યપિ કલમ ૪૩૩-એમાં સમાવિષ્ટ કાયદાકીય સત્તા બંધારણ હેઠળ બંધારણીય સત્તાધિકારીને પ્રદાન કરાયેલ બંધારણીય સત્તાને નિયંત્રિત કરી શકતી નથી, તેમ છતાં, જ્યારે બંધારણીય સત્તાધિકારી આ બંધારણીય સત્તાનો પ્રયોગ કરે ત્યારે તેનો પ્રયોગ કાયદાના શાસનને કાર્યાન્વિત કરવા માટે થવો જોઈએ. અન્ય શબ્દોમાં, સામાન્ય નિયમરૂપે, આવી બંધારણીય સત્તાનો પ્રયોગ સંસદના આશયને નિષ્ફળ બનાવવાના હેતુથી થઈ શકતો નથી, અને સંસદ દેશના લોકોની ઈચ્છાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સંસદે જાહેર હિતને ધ્યાનમાં રાખીને તેમજ સંહિતાની કલમ ૪૩૩ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલી માફી અથવા

સજામાં છૂટછાટની સત્તાનો અનુક્રમે આવેલી સરકારો દ્વારા કેવી રીતે દુરુપયોગ અને ગેરવપરાશ થયો હતો તે ધ્યાનમાં લઈને કલમ ૪૩૩-એ ઘડેલી છે. તેથી, જ્યારે કોઈ બંધારણીય સત્તાધિકારી બંધારણીય સત્તાનો પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે તે સમાજ, સંકળાયેલ જાહેર હિત અને આવી વિધાનસભાકીય રચના પાછળના હેતુઓને અવગણી શકતો નથી. જો કાયદાકીય જોગવાઈમાં વ્યક્ત થયેલા આવા વિધાનસભાકીય આશય હોવા છતાં ઉક્ત સત્તાનો પ્રયોગ કરવો હોય, તો તે અતિ વિરલમાંથી અતિ વિરલ અથવા અપવાદરૂપ કેસોમાં જ થવો જોઈએ. તેથી, જે કારણોએ રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલને કાયદાકીય જોગવાઈઓના વિરુદ્ધ જઈ આવી છૂટછાટ અથવા માફી આપવાની સત્તાનો પ્રયોગ કરવા પ્રેર્યા હોય, તેવા કારણો આવી છૂટછાટ અથવા માફી મંજૂર કરનાર આદેશમાંથી સ્પષ્ટપણે દેખાતા હોવા જોઈએ. કાર્યપાલક ક્ષમાદાનનો પ્રયોગ કોઈ વિશેષાધિકારનો વિષય નથી. તે સત્તાવાર ફરજના નિર્વહનો વિષય છે. આ સત્તા રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલમાં માત્ર દોષિતના હિત માટે નહીં, પરંતુ તે લોકોના કલ્યાણ માટે નિહિત કરવામાં આવી છે, જે આ ફરજના નિર્વહની માંગ કરી શકે છે. તેથી, આ વિવેકાધિકારનો પ્રયોગ માત્ર જાહેર હિતના વિચારોથી જ થવો જોઈએ. આ સત્તાનો અયોગ્ય પ્રયોગ નિંદનીય છે. દરેક વિશેષ સત્તા કાયદાના શાસનને આધિન હોવી જ જોઈએ. રાજકીય સુવિધાના આધારે આ નિયમ સાથે સમજૂતી કરી શકાતી નથી. આવા વિચારોથી માર્ગદર્શન લેવું કાયદાના શાસનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને ખંડિત કરનાર હશે અને તે જોખમી દૃષ્ટાંત સ્થાપિત કરવાના સમાન થશે. તેથી, કાર્યપાલક ક્ષમાદાનની સત્તા માત્ર દોષિતના હિત માટે જ નથી, પરંતુ આવી

સત્તાનો પ્રયોગ કરતી વખતે, કેસ મુજબ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલે પોતાના નિર્ણયનો પીડિતોના કુટુંબ પર, સમગ્ર સમાજ પર અને ભવિષ્ય માટે તે કેવો દષ્ટાંત ઉભો કરે છે તેના પર શું અસર પડશે તે ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે.

૪૨. હવે ન્યાયિક રીતે માન્ય કરવામાં આવ્યું છે કે વિશેષાધિકાર સત્તાનો દુરુપયોગ થવાની શક્યતા અન્ય કોઈ પણ સત્તા જેટલી જ હોય છે. કાયદાને તેને નિયંત્રિત કરવા માટે ઉપાયો શોધવા પડે છે. વિશેષાધિકારને અનેક વખત ન્યાયિક નિર્ણય તેમજ કાયદાકીય જોગવાઈ દ્વારા મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. વિશેષાધિકારની કાનૂની મર્યાદાઓ નક્કી કરવી અદાલતનું કાર્ય છે. તેમાં પણ કાયદાકીય સત્તાઓને જે રીતે વાજબી અને યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકવાની આવશ્યકતા લાગુ પડે છે તેવી જ આવશ્યકતા શામેલ છે જોકે આ તફાવત સાથે કે તેનો આધાર સંસદની અનુમાનિત મનશા પર રાખી શકાય તેમ નથી. વિશેષાધિકાર એ જાહેર હિત માટે અમલમાં મૂકવાની વિવેકાધીન સત્તા છે. તેથી, કાર્યપાલિકા પાસે ન્યાસિત અન્ય કોઈ પણ વિવેકાધીન સત્તાની જેમ જ તેની અમલવારીની અદાલતો દ્વારા તપાસ કરી શકાય છે. પૂરતું સ્થિર થયેલું છે કે પરિસ્થિતિ મુજબ રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલ દ્વારા ક્ષમાદાન સત્તાનો ઉપયોગ અથવા અનઉપયોગ ન્યાયિક સમીક્ષાથી મુક્ત નથી. અમુક કેસોમાં મર્યાદિત ન્યાયિક સમીક્ષા ઉપલબ્ધ છે. કોઈ સંવિધાનિક અથવા કાયદાકીય પદાધિકારીનું કૃત્ય સત્તાના સંવિધાનિક અથવા કાયદાકીય પ્રદાનની હદમાં આવે છે કે નહીં, અથવા સત્તાના સંપૂર્ણ વ્યાપની ખોટી મૂલવણીના કારણે સ્વયં-પરિહારથી

દૂષિત થયું છે કે નહીં, તે નક્કી કરવાનો કાર્ય અદાલતનો વિષય છે. જો સંવિધાનની કલમ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ મનસ્વી રીતે, દુરાશયપૂર્વક અથવા સંવિધાનવાદના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતોની સંપૂર્ણ અવગણના કરીને કરવામાં આવે, તો તેનાથી ઉપજેલો આદેશ કાયદાની મંજૂરી મેળવી શકતો નથી અને આવા કેસોમાં ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ અનિવાર્ય બને છે.

૪૩. આ પણ સમાન રીતે સુસ્થાપિત છે કે માફી, દંડપરિવર્તન અને મુક્તિ આપવાની સત્તા જેટલી વ્યાપક હોય તેટલી હોવા છતાં, તે અનિયંત્રિત રીતે ચાલી શકતી નથી. બંધારણીય સત્તા સહિતની બધી જાહેર સત્તાઓ ક્યારેય મનસ્વી રીતે અથવા દુર્ભાવનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી નથી. સામાન્ય રીતે, ન્યાયસંગત અને સમાન અમલીકરણ માટેની માર્ગદર્શિકાઓ સત્તાના માન્ય પ્રયોગની ખાતરીરૂપ હોય છે. તમામ સત્તા લોકોની છે, અને બંધારણીય વ્યવસ્થાને કાર્યાન્વિત કરવા, જાળવી રાખવા અને ચલાવવા માટે તે લોકો દ્વારા નિર્દિષ્ટ સંસ્થાઓ અને પદાધિકારીઓને સોંપવામાં આવે છે. આ રીતે સોંપાયેલી સત્તા લોકોની જ સત્તા છે અને તે રાજ્યના સર્વોચ્ચ ગણમાન્ય પદાધિકારીમાં નિહિત કરવામાં આવી છે. તે લોકોએ બંધારણ દ્વારા રાજ્યપ્રમુખમાં નિહિત કરી છે અને તેને ઉચ્ચ દરજ્જો પ્રાપ્ત છે. તે અતિ મહત્વપૂર્ણ બંધારણીય જવાબદારી છે, જે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે પરિસ્થિતિ અનુરૂપ વિચારાધિકાર મુજબ ઉપયોગમાં લેવાયવાની છે. છેતરપિંડીથી પ્રાપ્ત થયેલી અથવા ભૂલથી આપવામાં આવેલી અથવા અયોગ્ય કારણોસર આપવામાં આવેલી માફી ન્યાયિક સમીક્ષાને

આહ્વાન કરશે. ન્યાયિક સમીક્ષા માટેનું બંધારણીય ઔચિત્ય અને કાયદાના શાસનનું રક્ષણ તમામ ક્ષેત્રોમાં અવિચલ રહે છે, પરંતુ તે ઔચિત્યને અમલમાં મૂકવાની પદ્ધતિ ભિન્ન રહે છે. દરેક પ્રકરણમાં, અદાલતોએ ખાતરી કરવી હોય છે કે સત્તાનો ઉપયોગ કાયદાના શાસન સાથે સુસંગત રીતે થાય, જે સારા શાસનનું મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે. દરેક પ્રકરણમાં, કાયદાનું શાસન ન્યાયિક સમીક્ષા માટેનું બંધારણીય ઔચિત્ય હોવું જોઈએ. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની માફીની અધિકારિતા સંહિતામાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ, એટલે કે કલમ ૪૩૩-એ, દ્વારા મર્યાદિત કરી શકાય નહીં. તેઓ નિશ્ચિતપણે સંહિતાની ઉક્ત જોગવાઈમાં પ્રતિબિંબિત સંસદના વિધાન આશયનો યોગ્ય માન રાખશે અને સંહિતાની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત રીતે આ અધિકારિતાનો ઉપયોગ કરશે. ઉક્ત બંધારણીય સત્તાનો ઉપયોગ કાયદાના શાસનને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે થવાનો છે, તેને રદ કરવા માટે નહીં.

૪૪. મારુ રામ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું છે:

૯૪. નિઃસંદેહ, ભારતના રાષ્ટ્રપતિને અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ અને રાજ્ય સરકારને અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ ક્ષમાદાન, દંડસ્થગન, દંડમાં છૂટછાટ વગેરે આપવા માટે સંપૂર્ણ અને નિર્બંધ સત્તાઓ છે. આ સત્તામાં કોઈપણ ધારાસભ્ય જોગવાઈ દ્વારા ન તો ફેરફાર કરી શકાય, ન તો સુધારો કરી શકાય, ન તો તેમાં હસ્તક્ષેપ કરી શકાય. પરંતુ, હકીકત એ જ રહે છે કે જેટલી ઊંચી સત્તા હોય, તેટલી વધુ

સાવધાનીથી તેનું પ્રયોગ થવો જોઈએ. ખાસ કરીને તેથી, કારણ કે વર્તમાન અધિનિયમ પોતે કેન્દ્ર સરકારના પ્રાયોજનથી સંસદ દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી, સ્પષ્ટ છે કે બંધારણના ઉપરોક્ત અનુચ્છેદો હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે, ન તો મંત્રિમંડળની સલાહ પર કાર્ય કરતા રાષ્ટ્રપતિ, ન તો રાજ્ય સરકાર, કલમ ૪૩૩એના હેતુ, ભાવના અને તત્ત્વદષ્ટિને અવગણવાની શક્યતા ધરાવે છે, જેથી વિધાનમંડળના આશય અને કાર્યપાલક સત્તા વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થાય. 'કાનૂની સિદ્ધાંત તરીકે તેમાં કોઈ શંકા રહી શકતી નથી કે જ્યાં કોઈ સત્તા અત્યંત ઉચ્ચ સત્તાધિકારીમાં વ્યસ્ત કરવામાં આવે છે, ત્યાં એવો અનુમાન કરવો જ પડે કે ઉક્ત સત્તાધિકારી વિષયના તમામ પાસાઓના નિષ્પક્ષ વિચારપશ્ચાત યોગ્ય અને સાવધાનીપૂર્વક કાર્ય કરશે.

૪૫. આ સંદર્ભમાં, જ્યારે હું સંહિતાની કલમ ૪૩૨ અને ૪૩૩ તથા ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ પર નજર કરું છું, ત્યારે માફી અથવા સજામાં છૂટછાટ આપવાની આ સત્તા તમામ પ્રકારની સજાઓ પર લાગુ પડે છે. ઉપરોક્ત જોગવાઈઓમાં આવી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે કોઈ મર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવી નથી. તેમ છતાં, સંહિતાની કલમ ૪૩૩-અ આ પ્રકારની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા અંગે, આજીવન કારાવાસની સજા અથવા મરણદંડની સજા સંબંધિત મામલાઓમાં, યોગ્ય સરકાર પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. સંસદે સંહિતાની કલમ ૪૩૨ અને ૪૩૩ હેઠળ યોગ્ય સરકારો દ્વારા આ સત્તાનો જે રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો તેની નોંધ લઈને, આવી સત્તાનો

દુરુપયોગ અટકાવવા માટે, કલમ ૪૩૩-અ હેઠળ જોગવાઈ મુજબ તેના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. એકવાર આ કલમ દેશના કાયદાનો ભાગ બની ગયા પછી, સરકાર ઉપરોક્ત જોગવાઈના વિરુદ્ધ જઈને સજાનું રૂપાંતર કરવાની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી. જો તેઓ એવું કરે, તો તે મનસ્વી અને ગેરકાયદેસર ગણાય. જે કાર્ય તેઓ કાયદા હેઠળ કરી શકતા નથી, તે જ કાર્ય તેઓ રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલને કરવા માટે સલાહ આપી, અને આ રીતે સંસદ દ્વારા તેમના પર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાને વટાવી શકતા નથી. જોકે રાજ્યપાલ અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે પોતાની વ્યક્તિગત સમજણના આધારે નહીં, પરંતુ મંત્રીઓની મદદ અને સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવાનું હોય છે, છતાં આ મંત્રીઓ દ્વારા આપવામાં આવતી સલાહ કાયદા અનુસાર હોવી જોઈએ. તમામ જાહેર સત્તા, જેમાં બંધારણીય સત્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે, ક્યારેય મનસ્વી રીતે અથવા દુર્ભાવનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવાઈ શકતી નથી. સામાન્ય રીતે, ન્યાયસંગત અને સમાન અમલ માટેના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો સત્તાના માન્ય પ્રયોગના રક્ષક હોય છે. એવો એક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત એ વિષયને શાસન કરતો કાયદો છે. સત્તાનો ઉપયોગ કાયદા અનુસાર થવો જોઈએ, કાયદાના વિરુદ્ધ નહીં. જો સરકાર/મંત્રીઓ રાજ્યપાલને એવા મામલાઓમાં સજાનું રૂપાંતર કરવાની સલાહ આપે છે, જે સંહિતાની કલમ ૪૩૩-અ હેઠળ આવતાં નથી, તો સંભવતઃ રાજ્યપાલ પાસે ઉક્ત મંત્રીઓ અને સરકારની મદદ અને સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવા અને તેમની સલાહને અમલમાં મૂકવા સિવાય બીજો કોઈ વિવેકાધિકાર રહેતો નથી. પરંતુ, કલમ ૪૩૩-અ હેઠળ આવરી

લેવાયેલા મામલામાં એ જ વાત કહી શકાય નહિ. જો મંત્રીઓ/સરકાર દ્વારા અપાયેલી સલાહ કાયદામાં સમાવિષ્ટ સંસદીય આદેશના વિરુદ્ધ હોય, જે જનઈચ્છાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, તો રાજ્યપાલ એવી સલાહને ચાંત્રિક રીતે અમલમાં મૂકી માફીની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે બંધાયેલો નથી. રાજ્યપાલે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ તેને સોંપવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં, આપવામાં આવેલી સલાહ તથા જો કોઈ હોય તો તે સામગ્રી, જેના આધારે એવી સલાહ આપવામાં આવી છે, તેના પર પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો ફરજિયાત છે. જો આવા મનન-વિચાર પછી તેને જણાય કે આપવામાં આવેલી સલાહ કાયદાના વિરુદ્ધ છે, કાયદાકીય જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અથવા સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદામાં પ્રતિબિંબિત પ્રજાની ઈચ્છાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તો તે બાબત સરકાર/મંત્રીઓના ધ્યાન પર લાવવી અને તેમને પોતાનો પગપેસારો પાછો ખેંચી કાયદા અનુસાર પોતાની સલાહને ઘડવાની તક આપવી તેની ફરજ છે. જો બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ ઉપયોગમાં લેવાયેલી સત્તાને એ અર્થમાં સમજવી હોય કે રાજ્યપાલ માટે સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવું અથવા પોતાની પસંદગી મુજબ કોઈને મુક્ત કરવાનો આદેશ આપવો અથવા મુક્તિ નકારવી ખુદી નથી, તો ગેરકાયદેસર હોય કે અબંધારણીય, સરકારના આદેશ પર પોતાની મુદ્દ મૂકવા સિવાય તેની પાસે કોઈ વિકલ્પ રહેતો નથી. પરંતુ, કાનૂની સ્થિતિ એવી નથી.

૪૬. સર્વોચ્ચ અદાલતે, મારુ રામના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭), સ્પષ્ટપણે ઠરાવ્યું છે કે રાજ્યપાલે પોતાના સ્વવિચાર પર નહીં, પરંતુ મંત્રીઓની સહાય અને સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવું જોઈએ. બંધારણીય નિષ્કર્ષ એ છે કે રાજ્યપાલ રાજ્ય સરકાર માટે માત્ર સંક્ષિપ્ત અભિવ્યક્તિ છે. રાજ્યપાલને ગમે કે ન ગમે, રાજ્ય સરકાર કલમ ૧૬૧ હેઠળ સલાહ આપી અને કાર્ય કરી શકે છે, અને રાજ્યપાલ તે સલાહથી બંધાયેલો હોય છે. તેથી સજામાં રૂપાંતર અને મુક્તિની કાર્યવાહી શાસકીય નિર્ણયના અનુસંધાને થઈ શકે છે. કલમ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે, મંત્રિમંડળની સલાહ પર કાર્ય કરનાર રાજ્યપાલ તથા રાજ્ય સરકાર, બંને, ધારા ૪૩૩એ પાછળ રહેલા હેતુ, ભાવના અને તત્ત્વચિંતનને અવગણી શકતા નથી, જેથી વિધાનમંડળના આશય અને કારોબારી સત્તા વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો ન થાય. કેહાર સિંહના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૬૫૩), સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે ક્ષમાદાનની સત્તા રાષ્ટ્રપતિને કારોબારી દ્વારા આપવામાં આવેલી સલાહ પર આધારિત છે, અને બંધારણના કલમ ૭૪(૧) ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને રાષ્ટ્રપતિએ આવી સલાહ અનુસાર જ કાર્ય કરવું પડે છે. સ્પષ્ટ છે કે કલમ ૭૨ હેઠળની સત્તા રાષ્ટ્રપતિને ફોજદારી કેસના પુરાવાના અભિલેખનું પરીક્ષણ કરવાની અને કેસ એ સત્તા અંતર્ગત રાહત આપવાનો હકદાર છે કે નહીં તે અંગે પોતે નિર્ધારિત કરવાની સક્ષમતા આપે છે. તેમનું મત હતું કે સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કેસનું ન્યાયિક નિરાકરણ આવી ચૂક્યું હોવા છતાં પણ રાષ્ટ્રપતિ કેસના ગુણદોષમાં પ્રવેશી શકે છે. સ્વરન સિંહના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૨૦૨૬), સર્વોચ્ચ

અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે, જ્યારે રાજ્યપાલ સમક્ષ ઉપર દર્શાવેલ જેવી મહત્વપૂર્ણ હકીકતો રજૂ કરવામાં આવી નહોતી, ત્યારે રાજ્યપાલને સત્તાનો ન્યાયસંગત અને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાની તકથી સ્પષ્ટપણે વંચિત રાખવામાં આવ્યો હતો. વિપરીત રીતે, વિવાદિત આદેશ મનસ્વિતાને આંબે છે. ફરીથી, સતપાલના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૧૭૦૨), સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્યપાલે અભિલેખ પર રહેલી સામગ્રી પર મનન કર્યું નહોતું અને માત્ર કેદીને અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા દોષારોપણ અને સજાને બાજુ પર કાઢી જવા દેવા માટે યાંત્રિક રીતે આદેશ પસાર કર્યો હતો. જ્યારે કોઈ આરોપી હત્યા જેવા જઘન્ય ગુનામાં દોષિત ઠરે અને તેને આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવે, ત્યારે બંધારણના કલમ ૧૬૧ હેઠળ ક્ષમાદાન અને સજામાં છૂટછાટ આપવાની સત્તા ધરાવતી સત્તાધિકારીને તે દોષિતે વાસ્તવમાં ભોગવેલી સજાનો સમયગાળો તેમજ સજા ભોગવતા દરમિયાન તેનું આચરણ અને વર્તન વિશે અવગત કરવું આવશ્યક છે; કારણ કે આ બધા પરિબલો સત્તાના ઉપયોગ માટે સંબંધિત વિચારણા ગણાય. ફરીથી, ધનંજય ચેટર્જીના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ એસ.સી. ૩૪૫૪), સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્યપાલને તેની સત્તાનો ન્યાયસંગત અને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાની તકથી વંચિત રાખવામાં આવ્યો હતો. એ સાચું છે કે બંધારણના કલમ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ રાજ્યપાલે રાજ્ય સરકાર દ્વારા આપવામાં આવેલી સહાય અને સલાહના આધારે કરવો હોય છે. તેમ છતાં, જરૂરી હકીકતો રાજ્યપાલ સમક્ષ મુકવામાં આવવી જોઈએ હતી. તેથી, તેમણે સત્તાધિકારીઓને દિશા આપી હતી

કે અપીલકર્તાએ ૨-૨-૧૯૯૪ના રોજ દાખલ કરેલી દયાની અરજી ફરી રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરે અને કેસમાં યોગ્ય નિર્ણય માટે તમામ સંબંધિત હકીકતો રાજ્યપાલની નોંધ પર લાવે. ફરીથી, એપુરુ સુધાકરના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૩૩૮૫), સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે ઉપર નોંધાયેલા કાનૂની સિદ્ધાંતોને હકીકતી પૃષ્ઠભૂમિમાં જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે અસંબંધિત અને બાહ્ય સામગ્રી નિર્ણય પ્રક્રિયામાં પ્રવેશી ગઈ હતી અને તેથી તે પ્રક્રિયા દૂષિત બની હતી. અરજીઓમાં વિવાદિત કરાયેલ સજા છૂટછાટ આપતો આદેશ સ્પષ્ટપણે અસ્થિર છે અને તે રદ કરવામાં આવે છે. જોકે, પ્રતિવાદી નં. ૧ માટે અરજીને પુનર્વિચારણા હેતુસર બાકી રહેલી અરજી તરીકે ગણવાની છૂટ રહેશે. રાજ્યના અધિકારીઓ દ્વારા રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરાયેલ સામગ્રીની નોંધ લેવા અને સંબંધિત પરિબળો નિર્ધારિત કરવા માટે અન્યથા જરૂરી અને સંબંધિત માનવામાં આવે તેવી પૂછપરછ કરવાની છૂટ પણ રાજ્યપાલને રહેશે.

૪૭. સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉપરોક્ત ચુકાદાઓમાંથી પૂરતું સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યપાલ, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે, સરકારની સહાય અને સલાહ પર તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, છતાં તેઓ યાંત્રિક રીતે માફી મંજૂર કરતો આદેશ આપી શકતા નથી. આવી સલાહ આપવામાં આવ્યા પછી, પોતાના મનનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ કરવાની અને ત્યારબાદ સત્તાનો ઉપયોગ ન્યાયસંગત તથા ચુકિતસંગત રીતે કરવાની તેમની ઉપર ફરજ છે. જો સલાહ કાયદાના વિરુદ્ધ હોય, જો સલાહ એવા તથ્યો પર આધારિત હોય

જે આવી સત્તાના ઉપયોગ માટે અસંગત હોય અને જે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાના ઉપયોગ માટે પૂરતો ન્યાયસંગત આધાર પૂરો પાડી શકતા ન હોય, તો આપવામાં આવેલી સલાહમાં રહેલી ગેરકાયદેસરતા અને અયોગ્યતા બાબતે સરકારના ધ્યાન પર તે બાબત લાવવાની તેમની ફરજ બને છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે, મંત્રીમંડળની સલાહ પર અથવા રાજ્ય સરકારની સલાહ પર કાર્ય કરનાર રાજ્યપાલ, કલમ ૪૩૩-એ પાછળ રહેલા હેતુ, ભાવના અને તત્ત્વચિંતનને અવગણીને વિધાનમંડળના આશય અને કાર્યપાલક સત્તા વચ્ચે વિરોધાભાસ સર્જી શકતા નથી. જ્યારે કોઈ સત્તા બહુ ઉચ્ચ સત્તાધિકારીમાં નિહિત કરવામાં આવે, ત્યારે એવું માનવું જ જોઈએ કે તે સત્તાધિકારી મામલાના તમામ પાસાઓના નિષ્પક્ષ વિચારવિમર્શ પછી યોગ્ય તથા સાવચેતીપૂર્વક કાર્ય કરશે. રાજ્યપાલના આદેશને તેની ગુણવત્તા અથવા તત્ત્વગત યોગ્યતાના આધારે ન્યાયિક પુનર્વિલોકનના આધિન રાખી શકાય નહીં, સિવાય કે મારુ રામના કેસ (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭) માં નિર્ધારિત કડક મર્યાદાઓની અંદર. કોઈ બંધારણીય અથવા કાયદેસર અધિકારીનું કૃત્ય બંધારણીય અથવા વિધાનસભાએ પ્રદાન કરેલી સત્તાની મર્યાદામાં આવે છે કે નહીં, અથવા સત્તાના સંપૂર્ણ વ્યાપના ખોટા મૂલવણીને કારણે સ્વનિષેધથી દૂષિત બને છે કે નહીં, તે નક્કી કરવાની ફરજ અદાલતની છે. તેથી, અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલની સત્તાનો વિસ્તાર સ્પષ્ટપણે ન્યાયિક ક્ષેત્રાધિકારમાં આવે છે અને અદાલતો દ્વારા ન્યાયિક પુનર્વિલોકન દ્વારા તેની તપાસ કરી શકાય છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં જ

અમારે કેસના તથ્યો પર નજર કરવી છે અને તે નિર્ધારિત કરવું છે કે ઉક્ત સત્તાનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે નહીં. [જુઓ: રામકૃષ્ણ એસ/ઓ હોન્નેગૌડા વિ. સચિવ, ગૃહ વિભાગ, વિધાન સૌધા (૨૦૧૨ સી.આર.એલ.જે. ૩૦૪૪) પરિચ્છેદ ૨૮ થી ૩૯ માટે].

૪૮. હવે મને ભારત સંઘ વિ. વી. શ્રીહરણ ઉપનામ મુરુગન અને અન્ય [રિટ પિટિશન (ફોજદારી) ક્રમાંક ૪૮ સન ૨૦૧૪] માં સર્વોચ્ચ અદાલતે તા. ૨૩મી જુલાઈ ૨૦૧૫ના રોજ પસાર કરેલા આદેશની તપાસ કરવી જોઈએ. ઉપર ઉલ્લેખિત સર્વોચ્ચ અદાલતના તા. ૨૩મી જુલાઈ ૨૦૧૫ના આદેશમાં શરૂઆતમાં ૪ તા. ૯મી જુલાઈ ૨૦૧૪ના એક આદેશનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તા. ૯મી જુલાઈ ૨૦૧૪નો આદેશ નીચે મુજબ ઉદ્ઘૂત કરવામાં આવે છે:

“વકીલની દલીલો સાંભળ્યા પછી અદાલતે નીચે મુજબનો કથો

આદેશ

રેફરલ આદેશના પરિચ્છેદ ૪૯ માં કરવામાં આવેલા અવલોકનોને ધ્યાનમાં રાખીને, અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે તમામ રાજ્ય સરકારોને નોટિસ જારી કરવામાં આવી શકે.

સર્વોચ્ચ અદાલતમાં તેમનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા તેમના સ્થાયી વકીલ મારફતે તમામ રાજ્ય સરકારોને નોટિસ જારી કરવામાં આવે.

નોટિસ ૧૮ જુલાઈ, ૨૦૧૪ના રોજ પરત ફરવા પાત્ર કરવામાં આવે છે.

આ મામલો ૨૨ જુલાઈ, ૨૦૧૪ ના રોજ સંવિધાન પીઠ સમક્ષ રજૂ કરો.

તે દરમિયાન, રાજ્ય સરકારોને આજીવન દંડિતોને દંડમાં રાહત આપવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે છે.”

૪૯. ઉપર ઉલ્લેખિત, સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા તા. ૨૩મી જુલાઈ ૨૦૧૫ના રોજ પસાર કરવામાં આવેલ આદેશ નીચે મુજબ ઉદ્ઘૂત કરવામાં આવે છે:

“૧. તા. ૯મી જુલાઈ, ૨૦૧૪ના આદેશ દ્વારા, અમે રાજ્ય સરકારોને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ની કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩ હેઠળ આજીવન દંડિત દોષિતોને સજામાં માફી અને રૂપાંતરણ કરવાની તેમની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રતિબંધિત કરી હતી. આ અદાલત દ્વારા પસાર કરાયેલા આદેશનો સંબંધિત પરિચ્છેદ નીચે મુજબ છે :

“આ દરમિયાન, રાજ્ય સરકારોને આજીવન દોષિતોને દંડમાફીની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે છે”.

૨. અમે તમામ રાજ્ય સરકારોને તેમના કાયમી વકીલ મારફતે નોટિસ જારી કરી હતી.

૩. સંબંધિત રાજ્ય સરકારો તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલશ્રીઓ દ્વારા રજૂ કરાયેલ દલીલો અમુક સમય સુધી સાંભળ્યા બાદ, અમારો વિચારપૂર્વકનો મત એવો છે કે અમારો તા. ૦૯.૦૭.૨૦૧૪ નો આદેશ સુધારવાની આવશ્યકતા છે.

૪. તદનુસાર, અમે તા. ૦૯.૦૭.૨૦૧૪ ના અમારા આદેશમાં ફેરફાર કરીએ છીએ, જેના દ્વારા અમે રાજ્ય સરકારોને આજીવન દોષિતોને સજામાં માફી અથવા રૂપાંતર કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતા રોક્યાં હતા. ઉક્ત તા. ૦૯.૦૭.૨૦૧૪ નો આદેશ માત્ર નીચેના કેસોમાં જ લાગુ પડશે :

૧) જ્યાં આજીવન કેદની સજા ફટકારવામાં આવી હોય અને તેમાં એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હોય કે

(એ) દોષિત વ્યક્તિ તેના જીવનના અંત સુધી કોઈ સજા માફી અથવા સજાપરિવર્તન વિના આજીવન કારાવાસની સજા ભોગવશે;

(બી) દોષિતને, જ્યારે સુધી તે ૨૦ વર્ષ અથવા ૨૫ વર્ષ અથવા તેવા જ નક્કી કરાયેલ અવધિ પૂર્ણ ન કરે, ત્યારે સુધી સજામાં માફી અથવા રૂપાંતર મંજૂર કરીને મુક્ત કરવામાં આવશે નહીં. ૨) જ્યાં સજામાં માફી અથવા રૂપાંતર માટે કોઈ અરજી કરવામાં આવી ન હોય, અથવા સંબંધિત રાજ્ય સરકારો/સત્તાધિકારીઓ દ્વારા સ્વપ્રેરિત રીતે વિચારણા કરવામાં આવી ન હોય.

૩) જ્યાં તપાસ કોઈ કેન્દ્રીય તપાસ એજન્સી જેવી કે સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન દ્વારા કરવામાં આવી નહોતી. ૪) જ્યાં આજીવન કેદની સજા કોઈ કેન્દ્રીય કાયદા હેઠળ અથવા ભારતીય દંડ સંહિતા, ૧૮૬૦ ની કલમ ૩૭૬ હેઠળ અથવા અન્ય કોઈ સમાન ગુનામાં હોય.

૫. તેમ છતાં, અમે સ્પષ્ટતા કરીએ છીએ કે ભારતના રાષ્ટ્રપતિને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ તેમની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા અને રાજ્યોના રાજ્યપાલોને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ તેમની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા, ઉપરોક્ત પરિચ્છેદ ૪ માં ઉલ્લેખિત કેસો જેટલા પ્રમાણમાં સંબંધિત હોય તે હદ સુધી, રોકવામાં આવેલ નથી.

૬. અમે આગળ વધુ સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે આ આદેશ વર્ષ ૨૦૧૪ ની રિટ અરજિ (કિ.) ક્રમાંક ૪૮ માંના પ્રતિવાદીઓ પર લાગુ પડશે નહીં.

૭. આ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે આ આદેશ, સંદર્ભ આદેશનો નિર્ણય કરતી વખતે અમારા દ્વારા પસાર કરવામાં આવી શકે એવા અંતિમ આદેશોને આધીન રહેશે.

૮. આજે અમારી દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલ આદેશની જાણ આ અદાલતની રજિસ્ટ્રી દ્વારા તમામ રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને કરવામાં આવશે.

૯. તદનુસાર, ફોજદારી વિવિધ અરજી ક્રમાંક ૨૧૪૨૧ સન ૨૦૧૪, ૭૫૧૦ સન ૨૦૧૫ અને ૧૧૧૭૯ સન ૨૦૧૫નો નિકાલ કરવામાં આવે છે.”

૫૦. આ સંદર્ભનો, અંતે, સર્વોચ્ચ અદાલતની બંધારણીય પીઠ દ્વારા નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું. આ ચુકાદો યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. વી. શ્રીહરણ એલિયાસ મુરુગન અને અન્ય [(૨૦૧૬) ૭ એસ.સી.સી. ૧] તરીકે અહેવાલિત છે. ન્યાયાધીશ ઇબ્રાહિમ કાલિકુદ્દા (ત્યારે જેમના માટે હિઝ લોર્ડશીપનો સંદર્ભ હતો), બંધારણીય પીઠ તરફથી નિર્ણય આપતાં, સંદર્ભિત પ્રશ્નોના જવાબ ક્રમશઃ નીચે મુજબ આપ્યા:

“પ્રશ્ન ૫૨.૧ દંડ સંહિતાની કલમ ૫૩ ને કલમ ૪૫ સાથે વાંચતાં આજીવન કારાવાસનો અર્થ કેદીના જીવનના બાકી સમગ્ર અવધિ સુધીનો કારાવાસ થાય છે કે કેમ, અથવા આજીવન કારાવાસ ભોગવી રહેલા દોષિતને સજા માફીનો દાવો કરવાનો અધિકાર છે કે કેમ, અને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસ.સી. ૩૦૪૦) ના પરિચ્છેદ ૯૧ થી ૯૩ માં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતો મુજબ, અતિ વિરલ એવા થોડાક કેસોમાં, જ્યાં મૃત્યુદંડના સ્થાને આજીવન કારાવાસ અથવા ચૌદ વર્ષથી વધુ મુદતનો કારાવાસ દંડરૂપે પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવવાનો હોય, ત્યાં સજાની વિશેષ શ્રેણી બનાવી શકાય અને તે શ્રેણીને સજા માફીની લાગુ પડતામાંથી બહાર રાખી શકાય કે કેમ?

જવાબ ૧૭૭. દંડ સંહિતાની કલમ ૫૩ ને કલમ ૪૫ સાથે વાંચતાં, આજીવન કેદનો અર્થ માત્ર દોષિતના જીવનના બાકીના સમયગાળા સુધીની કેદ એવો જ થાય છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અથવા અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ જોગવાઈ કરાયેલા દંડમાં છૂટ, દંડપરિવર્તન, દંડસ્થગન વગેરેનો દાવો કરવાનો અધિકાર હંમેશા ઉપલબ્ધ રહેશે, કારણ કે

અદાલત દ્વારા અસ્પર્શનીય બંધારણીય ઉપાયો.

૧૭૮. અમે એવો નિષ્કર્ષ ધારીએ છીએ કે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ શ્રદ્ધાનંદ (૨) વિ. કર્ણાટક રાજ્ય (૨૦૦૮) ૧૩ એસસીસી ૭૬૭ માં નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ અનુપાત, કે સજાની એક વિશેષ શ્રેણી તરીકે; મૃત્યુદંડના સ્થાને આજીવન કારાવાસની સજા અથવા ૧૪ વર્ષથી વધુ અવધિની સજા પ્રતિસ્થાપિત કરી શકાય અને તે શ્રેણીને દંડમુક્તિના અમલથી પર રાખી શકાય, તે સચોટ અને સુસ્થાપિત છે અને અમે ઉક્ત પ્રશ્નનો હકારાત્મક ઉત્તર આપીએ છીએ. પ્રશ્ન ક્રમાંક પર.૨ શું "યોગ્ય સરકાર" ને, આ સંહિતાની કલમો ૪૩૨/૪૩૩ હેઠળની દંડમુક્તિની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી છે, જ્યારે સમાનાંતર સત્તાનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ અથવા રાજ્યપાલ દ્વારા અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ અથવા આ કિસ્સામાં આ અદાલત દ્વારા તેના બંધારણીય અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ અનુચ્છેદ ૩૨ મુજબ કરવામાં આવ્યો હોય? ઉત્તર ૧૭૯. દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ, અગાઉ એવો વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય અને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ

અથવા રાજ્યપાલ દ્વારા અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, તોય પણ યોગ્ય સરકાર માટે ઉપલબ્ધ રહેશે. જ્યાં સુધી આ અદાલત દ્વારા બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ના અમલનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી એવું ઠરાવવામાં આવે છે કે કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ યોગ્ય સરકાર દ્વારા કાયદેસર રીતે કરવો જરૂરી છે અને આ અદાલતે ઉક્ત સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો નથી અને તે હંમેશા યોગ્ય સરકાર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવવાનું રહે છે. પ્રશ્ન ક્રમાંક ૫૨.૩, ૫૨.૪ અને ૫૨.૫

૫૨.૩ શું સંહિતાની કલમ ૪૩૨(૭) સંઘની કાર્યપાલક સત્તાને સ્પષ્ટપણે પ્રાધાન્ય આપે છે અને જ્યાં સંઘની સત્તા સમવ્યાપી હોય ત્યાં રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તાને બાકાત રાખે છે?

૫૨.૪ શું ભારતના બંધારણની સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૩ માં સૂચિબદ્ધ વિષયવસ્તુ અંગે દંડમાફીની સત્તાના ઉપયોગ માટે સંઘને કે રાજ્યને પ્રાધાન્ય છે?

૫૨.૫ શું સંહિતાની કલમ ૪૩૨(૭) હેઠળ કોઈ નિર્ધારિત કેસમાં બે યોગ્ય સરકારો હોઈ શકે? જવાબ ૧૮૦. યોગ્ય સરકારનો દરજ્જો સંઘ સરકારનો છે કે રાજ્ય સરકારનો, તે કલમ ૪૩૨(૬) માં નિર્ધારિત પ્રમાણે ફોજદારી અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલા દંડના આદેશ પર નિર્ભર રહેશે; અને સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કાયદા હેઠળ અથવા સ્વયં સંવિધાન હેઠળ કેન્દ્રને વિશિષ્ટ કારોબારી સત્તા પ્રદાન કરાઈ હોય, ત્યારે સંસદના ઉક્ત કાયદા અથવા

સંવિધાનની જોગવાઈઓથી આવરી લેવાયેલા દોષારોપણ અને દંડના પ્રસંગે, ભલે તે જ વિષય પર રાજ્ય વિધાનમંડળને પણ કાયદો બનાવવાની અને સમાન વ્યાપ ધરાવતી સત્તા પ્રાપ્ત હોય, તો પણ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૭૩(૧)(એ) ના ઉપબંધમાં સમાવિષ્ટ નિર્દેશને ધ્યાનમાં લેતાં યોગ્ય સરકાર સંઘ સરકાર જ રહેશે. જી.વી. રમણૈયા વિ. સ્યુપ્રટ. ઓફ સેન્ટ્રલ જેલ (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ એસ.સી. ૩૧) ના નિર્ણયમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત લાગુ પાડવો જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કેન્દ્રને પ્રદાન કરાયેલ વિશિષ્ટ કારોબારી સત્તાના બળે જે કેસો કલમ ૪૩૨(૭)(એ) ની સીમામાં આવે છે, તેવા કેસોમાં યોગ્ય સરકારના દરજ્જા સાથે પ્રાથમિકતા સંઘ સરકારને પ્રાપ્ત થશે. કલમ ૪૩૨(૭)(એ) હેઠળ આવતાં કેસોને બાદ કરતાં, બાકીના બધા કેસોમાં, જ્યાં ગુનેગારને સજા કરવામાં આવે છે અથવા દંડનો આદેશ સંબંધિત રાજ્યની પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રની અંદર આપવામાં આવે છે, ત્યાં રાજ્ય સરકાર યોગ્ય સરકાર ગણાશે. પ્રશ્ન પર.૬ શું કલમની યોજનામાં કલમ ૪૩૨(૧) હેઠળ માગણી વિના સ્વપ્રેરિત રીતે દંડમાફીની સત્તાનો ઉપયોગ માન્ય છે? જો હા, તો શું તે જ કલમની ઉપકલમ (૨) માં નિર્ધારિત પ્રક્રિયા ફરજિયાત છે કે નથી? જવાબ ૧૮૧. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨(૧) હેઠળ દંડમાફીની કોઈ સ્વપ્રેરિત સત્તા વાપરી શકાય તેવી નથી. તે માત્ર કલમ ૪૩૨(૨) મુજબ દોષિત વ્યક્તિ દ્વારા કરાયેલ અરજીના આધારે જ પ્રારંભિત થઈ શકે છે અને સ્થગન અથવા દંડમાફી અંગેનો અંતિમ આદેશ સંબંધિત અદાલતના પીઠાસીન અધિકારી દ્વારા આપવાના અભિપ્રાયના માર્ગદર્શન હેઠળ જ આપવામાં આવવો જોઈએ. પ્રશ્ન નં. પર.૭ શું

સંહિતાની કલમ ૪૩૫(૧) માં નિર્ધારિત “પરામર્શ” શબ્દનો અર્થ “સંમતિ” એવો થાય છે? જવાબ ૧૮૨. પરિષદ ૧૬૦(એ) થી (એન) માંથી નિષ્કર્ષિત સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં લેતાં, એ માનવું અનિવાર્ય છે કે કલમ ૪૩૫(૧) ની ઉપકલમો (એ) થી (સી) હેઠળ આવતી અને કેન્દ્ર સરકારના અધિકારક્ષેત્રમાં પડતી પરિસ્થિતિઓમાં કેન્દ્ર સરકારને હંમેશા પ્રાથમિકતા પ્રાપ્ત રહેશે અને પરિણામે “પરામર્શ” ની પ્રક્રિયાને વાસ્તવમાં “સંમતિ” ની આવશ્યકતા તરીકે જ માનવામાં આવશે.

૫૧. માનનીય ન્યાયાધીશ ઉદય ચુ. લલિતે, પોતાના અલગ, પરંતુ સહમતી દર્શાવતા ચુકાદા દ્વારા, સંદર્ભિત પ્રશ્નોના નીચે મુજબ જવાબ આપ્યા:

“૨૭૬. નોંધવા માટે નિર્ણાયક બાબત એ છે કે અધિનિયમ હેઠળની એવી વિશિષ્ટ સત્તાપ્રદાન વ્યવસ્થા, જેના દ્વારા કેદીને સમયપૂર્વ મુક્તિ અથવા દંડમાફીથી વંચિત રાખી શકાય.

૨૭૭. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (૨) વિ. કર્ણાટક રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસ.સી. ૩૦૪૦) નો નિર્ણય આ આધારે આગળ વધતો નથી કે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ જેવી સંબંધિત જોગવાઈનું અર્થઘટન કરતાં અદાલતને આવો દંડ લાદવાની સત્તા ઉપલબ્ધ છે. જો એવું હોય, તો આવી સત્તા પ્રથમ અદાલત એટલે કે સેશન્સ કોર્ટને પણ એવો દંડ ફટકારવા અને મામલાને કોઈપણ પ્રકારની માફી-રાહતની પરિધિ બહાર મૂકવા માટે ઉપલબ્ધ થવી

જોઈએ. કોઈ નિર્દિષ્ટ કેસમાં બાબત ઉચ્ચ અદાલત સમક્ષ જ ન જાય તેવી શક્યતા રહે અને એમ પણ શક્ય બને કે ઉચ્ચ અદાલત દ્વારા કોઈ વધુ મૂલવણી જ ન થાય. બીજી તરફ, જો એવું કહેવામાં આવે કે આવી સત્તા મૃત્યુદંડની પુષ્ટિ કરવાની સત્તામાંથી અનુસરતી ગણી શકાય, જે ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાના અધ્યાય ૨૮ હેઠળ વડી અદાલતને ઉપલબ્ધ છે, તો પણ વડી અદાલત મૃત્યુદંડ સંદર્ભ પર વિચાર કરતી વખતે માત્ર કાયદામાં ઉપલબ્ધ એવો જ દંડ આપી શકે. તો પછી શું આવી સત્તા સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪૨ સુધી અનુસરતી ગણી શકાય ?

૨૭૮. પ્રેમ ચંદ ગર્ગ અને અન્ય વિ. એક્સાઈઝ કમિશનર, યુ.પી. અને અન્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૯૯૬] માં, આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

"૨....આ અદાલતની સત્તાઓ નિઃસંદેહ અતિ વ્યાપક છે અને તેનો આશય ન્યાયના હિતમાં તેનો ઉપયોગ થવાનો છે અને તે હંમેશા એવો જ કરવામાં આવશે. પરંતુ તેથી એવું કહેવાઈ શકતું નથી કે આ અદાલત દ્વારા એવો આદેશ કરી શકાય જે સંવિધાનના ભાગ ૩ દ્વારા બાંધધરાયેલા મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત હોય. પક્ષકારો વચ્ચે સંપૂર્ણ ન્યાય થાય તે માટે આ અદાલત જે આદેશ કરી શકે, તે માત્ર સંવિધાન દ્વારા બાંધધરાયેલા મૂળભૂત અધિકારો સાથે સુસંગત જ હોવો જોઈએ એવું નથી, પરંતુ તે સંબંધિત વૈધાનિક કાયદાઓની મૂળભૂત જોગવાઈઓ સાથે પણ અસંગત હોઈ શકતો નથી...."(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

૨૭૯. સર્વોચ્ચ અદાલત બાર એસોસિયેશન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, ૧૯૯૮ (૪) એસ.સી.સી. ૪૦૯ માં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળની સત્તાઓના ઉપયોગ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે, નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

"૪૭. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ આ અદાલતને પ્રદાન થયેલી સર્વાંગી સત્તાઓ આ અદાલતમાં સ્વભાવતઃ નિહિત છે અને વિવિધ કાયદાઓ દ્વારા આ અદાલતને વિશેષરૂપે સોંપવામાં આવેલી સત્તાઓને પૂરક છે, જોકે તે કાયદાઓ દ્વારા મર્યાદિત નથી. પક્ષકારો વચ્ચે સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે આ સત્તાઓ કાયદાઓથી સ્વતંત્ર રીતે પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સત્તાઓનો વ્યાપ અતિ વિશાળ છે અને તે અનુપૂરક સત્તાઓના સ્વરૂપની છે. કાયદાઓથી ભિન્ન રીતે, અધિકારક્ષેત્રના અલગ અને સ્વતંત્ર આધારરૂપે આ સત્તા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે પોતાના આધાર પર સ્થિત છે અને તેનો ઉપયોગ કરવાનો આધાર વિવાદપ્રક્રિયામાં અન્યાય અટકાવવા અને પક્ષકારો વચ્ચે સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે ભિન્ન અને કદાચ વધુ વિશાળ પાયા પર મૂકી શકાય છે. તેથી, આ સર્વાંગી અધિકારક્ષેત્ર એવી અવશેષ શક્તિનું સ્ત્રોત છે, જેને આ અદાલત જ્યારે એવું કરવું ન્યાયસંગત અને સમતાસંગત હોય ત્યારે, અને ખાસ કરીને કાયદાની વિધિસર પ્રક્રિયાનું પાલન સુનિશ્ચિત કરવા, પક્ષકારો વચ્ચે પૂર્ણ ન્યાય કરવા તથા કાયદા મુજબ ન્યાયનું શાસન કરતા સમયે, જરૂરી પ્રમાણમાં આશ્રયરૂપે અપનાવી શકે છે. એ બાબતમાં કોઈ શંકા નથી કે આ બધી અન્ય સત્તાઓનું

અનિવાર્ય અનુસંગ છે અને અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદાઓથી મુક્ત રહીને ન્યાયના પ્રવાહમાં "અવરોધ કે અડચણ " અટકાવવા માટે અદાલતના હાથે એક મૂલ્યવાન સાધન તરીકે કાર્ય કરે છે. તેમ છતાં, એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ અદાલતને પ્રદાન થયેલી સત્તાઓ ઉપચારાત્મક સ્વરૂપની હોવાથી, અદાલત સમક્ષ બાકી રહેલી કાર્યવાહીનો નિર્ણય કરતી વખતે કોઈ વિવાદીપક્ષના મૂળભૂત હકોને અવગણવાની સત્તા તરીકે તેનો અર્થઘટન થઈ શકતું નથી. આ સત્તાનો ઉપયોગ, અદાલતના વિચારાધીન મામલા અથવા કારણને લાગુ પડતા મૂળભૂત કાયદાને "બદલી મૂકવા " માટે થઈ શકતો નથી. અનુચ્છેદ ૧૪૨, તેની વ્યાપકતા કેટલીય વિશાળ હોવા છતાં, કોઈ વિષયને લગતી સ્પષ્ટ વૈધાનિક જોગવાઈઓની અવગણના કરીને, જ્યાં અગાઉ કશું અસ્તિત્વમાં ન હતું ત્યાં નવું માળખું ઊભું કરવા, અને તેથી જે સીધે રીતે હાંસલ થઈ શકતું નથી તે પરોક્ષ રીતે હાંસલ કરવા માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય નહિ. તેથી, અદાલતના અવમાનના પ્રકરણની સુનાવણી કરતી વખતે, માત્ર એટલા આધાર પર કે અવમાનકર્તા પણ વકીલ છે, તેની વકીલાત કરવાની પરવાનગી સ્થગિત કરીને તેને દંડિત કરવું, જ્યારે આવી સત્તા અન્યથા કાયદેસર રીતે માત્ર બાર કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયાને ઉપલબ્ધ હોય, અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળના અધિકારક્ષેત્રના પ્રયોગમાં અનુમત્ય નથી. અનુચ્છેદ ૧૪૨નું અર્થઘટન તે અનુચ્છેદના કલ્યાણકારી હેતુઓથી કાર્યાત્મક રીતે માર્ગદર્શિત હોવું જોઈએ, એટલે કે, પક્ષકારો વચ્ચે સંપૂર્ણ ન્યાય કરવો. અન્યથા થઈ શકતું નથી. જેમ અગાઉ નોંધાયું છે, અદાલતના

અવમાનનાના એક કેસમાં, અવમાનકર્તા અને અદાલતને વિવાદ લડતા પક્ષકારો કહી શકાય નહિ. ” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

૨૮૦. વધુમાં, સિદ્ધાંતતઃ એવું કહેવું શક્ય છે કે એવા કેસોમાં પણ, જ્યાં અદાલત એવો નિષ્કર્ષ કરે કે ગુનો “અત્યંત દુર્લભમાંથી પણ અત્યંત દુર્લભ” શ્રેણીમાં આવે છે અને મૃત્યુદંડનો હકદાર છે, ત્યાં પણ આવા મૃત્યુદંડિત દોષિતોને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨/૪૩૩ હેઠળનો લાભ હજી પણ આપવામાં આવી શકે. વાસ્તવમાં, કલમ ૪૩૩એ આવી જ પરિસ્થિતિનું પરિકલ્પન કરે છે. બીજી તરફ, જો અદાલત એવો નિષ્કર્ષ કરે કે કેસ “અત્યંત દુર્લભમાંથી પણ અત્યંત દુર્લભ” શ્રેણીમાં આવતો નથી અને છતાં મામલો કોઈપણ પ્રકારની સજા-રાહતની બહાર મૂકી દે, તો પાછળની શ્રેણીના કેદીને તે લાભથી વંચિત રાખવામાં આવશે, જે લાભ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨/૪૩૩ હેઠળ મૃત્યુદંડિત દોષિતના સ્તરના કેદીને પણ સંભવિત રીતે આપવામાં આવી શકે. અદાલતના મત મુજબ જેને મૃત્યુદંડ યોગ્ય હતો તે આ રીતે લાભ મેળવી શકે, પરંતુ જેના કેસમાં “અત્યંત દુર્લભમાંથી પણ અત્યંત દુર્લભ”ના માપદંડ પૂર્ણ થતા ન હતા અને જેને મૃત્યુદંડ આપવામાં અદાલત સંકોચ અનુભવી રહી હતી, તે કોઈપણ સજા-રાહત વિના જીવનભર જેલમાં સડતો રહેશે. જો “મૃત્યુદંડની સંપૂર્ણ અપરિવર્તનીયતા” એ કારણસર અદાલત મૃત્યુદંડ ન ફટકારે, તો શું વિકલ્પરૂપે આદેશિત આજીવન કારાવાસ એવી રીતે નિર્દેશિત કરી શકાય કે આવા કેદી માટે કોઈપણ આધાર પર સજા-રાહત

મળવાની સંભાવનાઓ રદ થઈ જાય? અમારા મત મુજબ, એવો આદેશ આપી શકાય નહિ.

૨૮૧. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (૨) વિ. કર્ણાટક રાજ્ય [(૨૦૦૮) ૧૩ એસીસી ૭૬૭] માં વ્યક્ત કરવામાં આવેલી ચિંતા સાથે અમે સંપૂર્ણપણે સહમત છીએ કે કેટલીક વખત સજામાં રાહત અત્યંત અસંગત રીતે મંજૂર કરવામાં આવે છે, પરંતુ અમારા મત મુજબ માત્ર એ કારણસર ન્યાયાધીશને મૃત્યુદંડને સમર્થન આપવા તરફ પ્રેરિત કરવું જોઈએ નહીં અને કરી શકાય નહીં. જો પ્રશ્નાધીન ગુનો "અત્યંત દુર્લભમાંથી દુર્લભ" શ્રેણીમાં આવે, તો તેનું પરિણામ અનિવાર્ય હોઈ શકે. પરંતુ તે બાબતને સંપૂર્ણપણે સજામાં રાહતની બહાર મૂકે તેવી સજાનું નવું સ્વરૂપ રચવા માટે ન્યાયસંગત કારણ બની શકશે નહીં. સંસદે વાસ્તવિક કેદની ફરજિયાત લઘુત્તમ મર્યાદા ૧૪ વર્ષ નક્કી કરી હોય, તેથી કાયદા મુજબ કેદી કાયદા હેઠળ સજામાં રાહત માટે અરજી કરવાનો હકદાર રહેશે. જો તેનો કેસ સ્થાપિત થાય, તો યોગ્ય વિચારણા કરીને યોગ્ય આદેશો પસાર કરવાનું કાર્ય કાર્યપાલિકાનું છે. આવા આદેશોમાં અન્ય બાબતો ઉપરાંત, ગુનાની ગંભીરતા જ નહીં પરંતુ અન્ય પરિસ્થિતિઓનો પણ વિચાર કરવામાં આવશે, જેમાં એ બાબત પણ સામેલ રહેશે કે કેદી હવે અસંવેદનશીલતામાંથી બહાર આવ્યો છે કે નહીં અને સમાજમાં ફરી સમાવી લેવા યોગ્ય બન્યો છે કે નહીં. કાર્યપાલિકાને આવી વિચારણા કરવામાંથી રોકવું યોગ્ય નહીં ગણાય. આવું કરતાં અને બાબતને સજામાં રાહતની બહાર મૂકતાં, અદાલત હકીકતમાં સજાનું નવું સ્વરૂપ રચી રહી

હશે. તેનો અર્થ એવો થશે કે કલમ ૩૨એ જેવી જોગવાઈનો નમૂનો વિધાનસભા સમક્ષ ઉપલબ્ધ હતો અને માલીમથ સમિતિની ભલામણ હોવા છતાં કાયદામાં આવી કોઈ સજા લાવવામાં આવી નહોતી, છતાં અદાલત આવી સજા રચશે અને તેને વ્યક્તિગત કેસમાં અમલમાં મૂકાશે. અમારા મત મુજબ, તે માન્ય ગણાશે નહીં.

૨૮૨. પ્રવાસી ભલાઈ સંગઠન વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય, ૨૦૧૪(૧૧) એસ.સી.સી. ૪૭૭ માં, અદાલત કાયદાકીય વિધાનને ફરીથી લખી, પુનઃરચના કરી અથવા નવું સ્વરૂપ આપી શકતી નથી તે બાબત પર ભાર મૂકતાં, નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

૨૦. આ રીતે, સ્પષ્ટ થાય છે કે વિધાનમંડળે આવી પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલા લેખકો સામે ફરિયાદ ચલાવવા માટે પહેલેથી જ પૂરતો અને અસરકારક ઉપાય ઉપલબ્ધ કરાવ્યો હતો. ઉપરોક્ત હોવા છતાં, અરજદારે એવી રાહતો માંગી હતી જે વિધાન કરવા સમકક્ષ હતી. આ અદાલતે સતત એવું ઠરાવ્યું છે કે આપણું સંવિધાન સત્તાના વિભાજન માટે સ્પષ્ટ જોગવાઈ કરે છે અને અદાલત માત્ર વિધાનમંડળ પાસેથી પ્રાપ્ત થતો કાયદો જ લાગુ કરે છે. પરિણામે, એન્જલો-સેક્સન કાનૂની પરંપરાએ એ બાબત પર આગ્રહ રાખ્યો છે કે ન્યાયાધીશોએ અનુમાનિત પરિણામો, ન્યાયસંગતતાના વિચાર અથવા જાહેર નીતિના પ્રશ્નોને અવગણીને માત્ર કાયદાને જ પ્રતિબિંબિત કરવો જોઈએ અને ન્યાયાધીશને

કાયદાનું વિધાન કરવાની સત્તા સરળતાથી આપવામાં આવેલ નથી. "જો કાયદો હોય, તો ન્યાયાધીશો નિશ્ચિતપણે તેનો અમલ કરાવી શકે, પરંતુ ન્યાયાધીશો કાયદો બનાવી શકતા નથી અને તેનો અમલ કરાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરી શકતા નથી." અદાલત કાયદાને ફરીથી લખી શકતી નથી, તેનું પુનઃઘડતર કરી શકતી નથી અથવા તેને નવી રીતે ગોઠવી શકતી નથી, અને તેનું અત્યંત યોગ્ય કારણ એ છે કે તેને વિધાન કરવાની સત્તા જ નથી. વિધાન કરવાની સત્તા અદાલતોને સોંપવામાં આવી નથી. તેમ છતાં, છેલ્લા સમયગાળામાં ભારતમાં ઉચ્ચ અદાલતોની ન્યાયિક સક્રિયતાએ વારંવાર જાહેર ચિંતાનો વિષય ઉભો કર્યો છે.

૨૮૩. તે જ રીતે સુશિલ કુમાર શર્મા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, (૨૦૦૫) ૬ એસ.સી.સી. ૨૮૧ માં નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે જો કાયદાની જોગવાઈનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે અને તેનો અપમાનજનક ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો જો જરૂરી માનવામાં આવે, તો તેમાં સુધારો, ફેરફાર અથવા રદ કરવા માટે તે વિધાનમંડળનો વિષય છે.

૨૮૪. ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૨/૪૩૩ હેઠળની સત્તા અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળ પ્રયોગમાં મૂકી શકાય તેવી સત્તા, મારુ રામ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭) માં પ્રતિપાદિત મુજબ, એ જ પટમાં વહેતી ધારાઓ સમાન છે. બન્નેનો

હેતુ હિતકારી ઉદ્દેશ હાંસલ કરવાનો છે. કેહર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૬૫૩) માં નોંધ્યા મુજબ, ક્ષમાદાન અધિકારક્ષેત્રમાં એ તપાસવું અનુમત્ય છે કે શું પ્રકરણ રાહત આપવાનું પાત્ર છે અને શું, કારોબારી સત્તાના પ્રયોગથી, જે ચુકાદાના અમલીકરણને સંકોચે છે, સજાની અવધિ ટૂંકી કરવી યોગ્ય છે. ક્ષમાદાન અધિકારક્ષેત્રનો પ્રયોગ સામાન્ય રીતે પ્રકરણની અનિવાર્ય પરિસ્થિતિઓ અને તે સમયની હકીકતી સ્થિતિને ધ્યાને લઈને કરવામાં આવે છે, જ્યારે આવી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય. સજાને માફીથી પર રાખતો કોઈપણ આદેશ, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૨/૪૩૩ હેઠળ એ જ હેતુ સિદ્ધ કરવા રચાયેલ કાયદેસર સત્તાના પ્રયોગને પ્રતિબંધિત કરશે. અમારી દૃષ્ટિએ, અદાલતો કોઈ કેદીને સજામાં માફી અંગે વિચારણા થવાના લાભથી વંચિત કરી શકતી નથી અને એમ કરવું પણ જોઈએ નહીં. આવું કરતાં, તે કેદીને બહાર આવવાની નાનામાં નાની આશાની કિરણ વિના જેલમાં અંતિમ શ્વાસ સુધી જીવવા માટે દોષિત ઠેરવવામાં આવશે. આ કડવી હકીકત વ્યક્તિના સુધાર માટે અનુકૂળ બનશે નહીં અને હકીકતમાં તેને સુરંગના અંતે પ્રકાશની ઝાંખી સમાન આશા પણ ન હોય એવા ઘોર અંધકારમય ખાડામાં ધકેલી દેશે.

૨૮૫. પ્રેમ ચંદ ગર્ગ વિ. એક્સાઈઝ કમિશનર (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૯૯૬) માં જણાવ્યા મુજબ, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને કરવામાં આવતો આદેશ માત્ર બંધારણ દ્વારા ખાતરી

આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારો સાથે સુસંગત હોવો જ જોઈએ એવું નથી, પરંતુ તે સંબંધિત કાયદાકીય અધિનિયમોની તત્વાત્મક જોગવાઈઓ સાથે પણ અસંગત હોઈ શકતો નથી. એ.આર. અંતુલય વિ. આર.એસ. નાયક (૧૯૮૮) ૨ એસ.સી.સી. ૬૦૨ માં, એવી દિશા-નિર્દેશ પાછી ખેંચવામાં આવી હતી, જેના દ્વારા અરજદારને અપીલના કાયદાકીય હકથી વંચિત કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી વધુ બળપૂર્વક એવું કહેવાય કે, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૨/૪૩૩ હેઠળ સત્તાધિકારી સમક્ષ જવાનો કાયદાકીય હક, જે સત્તાધિકારી કેહર સિંહ (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૬૫૩) (ઉપરોક્ત) અને એપુરુ સુધાકર વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૩૩૮૫) માં નિર્ધારિત મુજબ દોષિત ઠરાવની અસર દૂર કરી શકે છે, તે અદાલતના આદેશોથી નકારવામાં આવી શકતો નથી.

૨૮૬. ગોપાલ વિનાયક ગોડસે વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૬૦૦) માં પ્રતિપાદિત આજીવન કારાવાસ સંબંધિત મુદ્દાનો કાયદો સ્પષ્ટ છે કે આજીવન કારાવાસનો અર્થ વ્યક્તિના જીવનના અંત સુધીનો કારાવાસ થાય છે અને દંડના સ્વભાવથી જ તેની અવધિ અનિશ્ચિત રહે છે. કોઈ નિશ્ચિત અવધિનો દંડ, જેને લઘુત્તમ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો હોય અને જેના ભોગવ્યા વગર કોઈ દંડરાહત અંગે વિચારણા થઈ શકતી ન હોય, તે આજીવન કારાવાસના સ્વરૂપને અસર કરતો નથી; પરંતુ એવો નિર્દેશ નિર્ધારિત કરાયેલ તેવી અવધિ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં દંડરાહત આપવાની સત્તાના ઉપયોગને

પ્રતિબંધિત અને મર્યાદિત કરે છે. સારૂપે, એવો કોઈપણ નિર્દેશ દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા ની કલમ ૪૩૩એ હેઠળ નિર્ધારિત કરાયેલ કાનૂની અવધિને વધારશે અથવા વિસ્તૃત કરશે. કલમ ૪૩૩એમાં નિર્ધારિત અવધિ સાથે અસંગત એવા ફરજિયાત લઘુત્તમ ગાળાની કોઈપણ એવી શરત, અમારા મત મુજબ, અદાલતની સત્તાની હદમાં આવતી નથી. રેફરલ આદેશના પરિછેદ ૫૨.૧ માં આવેલ પ્રશ્નના ઉપપ્રશ્ન (બી) બાબતે અમારો જવાબ, ઉપપ્રશ્ન (બી): શું સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (૨) ૬ (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસ.સી. ૩૦૪૦) ના પરિછેદો ૯૧ થી ૯૩ માં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંતો અનુસાર, અતિ અલ્પ સંખ્યાના એવા કેસોમાં, જ્યાં મૃત્યુદંડના સ્થાને આજીવન કારાવાસ અથવા ચૌદ વર્ષથી વધુ મુદતના કારાવાસની સજા પ્રતિસ્થાપિત થતી હોય, સજાની એક વિશેષ શ્રેણી નિર્મિત કરી શકાય અને તે શ્રેણીને દંડરાહતના અમલથી પર રાખી શકાય? જવાબ.

૨૮૭. અમારા મત મુજબ, મૃત્યુદંડના સ્થાને દંડની કોઈ વિશેષ શ્રેણી નિર્ધારિત કરી અને તે શ્રેણીને દંડમાફીની અમલવારીની પરિધિથી બહાર રાખવી અદાલત માટે ખુદ્દું ન ગણાય, તેમજ ક્રિ. પી. સી. ની કલમ ૪૩૩અ હેઠળ નિર્ધારિત કરાયેલ અવધિ સાથે અસંગત એવી વાસ્તવિક કારાવાસની કોઈ અનિવાર્ય અવધિ નિર્ધારિત કરવી પણ અનુમત્ય ન ગણાય.

૨૮૮. સંદર્ભ તે મુજબ ઉત્તરિત કરવામાં આવે છે.

ડબ્લ્યુ. પી. (ફોજ.) ક્રમાંક ૧૮૫, ૧૫૦, ૬૬ સન ૨૦૧૪ના અને ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૨૧૫ સન ૨૦૧૧ની

૨૮૯. આ રિટ અરજીઓ અને ફોજદારી અપીલનો નિકાલ રિટ અરજી (ફોજદારી) ક્રમાંક ૪૮ ઓફ ૨૦૧૪ માં આપેલ નિર્ણયના અનુસંધાને કરવામાં આવે છે.

૨૯૦. રેફરલ આદેશમાં સંદર્ભિત પ્રશ્નો અંગેના અમારા નિષ્કર્ષો, રેફરલ આદેશના પરિષ્કેદ પર.૧ માંના પ્રશ્નના ઉપપ્રશ્ન (બી) અંગેના નિષ્કર્ષોને બાદ કરતાં, માનનીય કલિકુલ્લા જે.ના મસૂદા ચુકાદામાં દર્શાવેલ નિષ્કર્ષો સાથે સુસંગત છે. રેફરલ આદેશના પરા પર.૧ માંના પ્રશ્નના ઉપપ્રશ્ન (બી) અંગેનો અમારો અભિપ્રાય માનનીય કલિકુલ્લા જે.ના અભિપ્રાય સાથે સહમત નથી, તેથી અમારો અભિપ્રાય રજૂ કરતાં અમે અન્ય પ્રશ્નોનો પણ વિચાર કર્યો છે.”

પર. આમ, આ વિષય પર ઉપર નોંધાયેલ બંધારણીય પીઠના નિર્ણયમાંથી જે નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય તે નીચે મુજબ સંક્ષેપમાં રજૂ કરવામાં આવે છે:

[૧] દંડ સંહિતાની કલમ ૫૩ ને કલમ ૪૫ સાથે વાંચતાં, આજીવન કેદનો અર્થ દોષિત વ્યક્તિના જીવનના બાકીના સમગ્ર સમયગાળા માટેની કેદ થાય છે.

[૨] સાંવિધાનિક ઉપચારો હેઠળ જોગવાઈ કરવામાં આવેલ માફી, દંડમાં પરિવર્તન, સજા મુલતવી રાખવા વગેરેનો દાવો કરવાનો અધિકાર અદાલત દ્વારા સ્પર્શી શકાય નહીં.

[૩] ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩ હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ, જો અગાઉ એવો વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય અને તેનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ અથવા રાજ્યપાલ દ્વારા અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ કરવામાં આવ્યો હોય, તો પણ યોગ્ય સરકારને ઉપલબ્ધ રહે છે.

[૪] જ્યાં સુધી સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ના પ્રયોગનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ યોગ્ય સરકાર દ્વારા કાયદેસર રીતે કરવાનો હોય છે અને ઉક્ત સત્તાનો ઉપયોગ અદાલતે કરવાનો નથી તેમજ તે હંમેશા યોગ્ય સરકાર દ્વારા નક્કી કરવા માટે છોડવામાં આવેલો છે.

[૫] યોગ્ય સરકાર તરીકે સંઘ સરકાર હશે કે રાજ્ય સરકાર, તે ફોજદારી અદાલતે આપેલા સજાના આદેશ પર નિર્ભર રહેશે, જેમ કે કલમ ૪૩૨(૬) માં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે, અને સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદા હેઠળ અથવા બંધારણ દ્વારા જ કેન્દ્રને વિશિષ્ટ કાર્યપાલક સત્તા સોંપવામાં આવી હોય તેવી સ્થિતિમાં, ત્યારે તે સંસદીય કાયદા અથવા બંધારણની જોગવાઈઓ દ્વારા આવરી લેવાતા દોષસિદ્ધિ અને સજાના પ્રસંગે, ભલે રાજ્યની વિધાનસભાને પણ

એ જ વિષય પર અને સમપરિમાણીય કાયદો બનાવવા સત્તા પ્રાપ્ત હોય, તથાપિ યોગ્ય સરકાર સંઘ સરકાર જ ગણાશે, કારણ કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૩(૧) (એ) ના પરંતુક હેઠળ સમાવિષ્ટ નિર્દેશને ધ્યાનમાં લેવાનું રહેશે.

[૬] ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨(૧) હેઠળ સજા માફીનો સ્વપ્રેરિત અધિકાર પ્રયોગમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. તે ફક્ત કલમ ૪૩૨(૨) હેઠળ જોગવાઈ મુજબ દોષિત ઠરાવવામાં આવેલી વ્યક્તિની અરજી પર જ પ્રારંભ કરી શકાય છે અને સજા સ્થગિત કરવાનો અથવા સજા માફીનો અંતિમ આદેશ સંબંધિત અદાલતના પીઠાસીન અધિકારી દ્વારા આપવામાં આવનાર અભિપ્રાયના માર્ગદર્શન હેઠળ હોવો જોઈએ.

[૭] ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૩૨ / ૪૩૩ હેઠળની સત્તા અને બંધારણના અનુચ્છેદો ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળ વાપરી શકાય તેવી સત્તા, એક જ પ્રવાહપથમાં વહેતા પ્રવાહો સમાન છે. બંનેનો હેતુ કલ્યાણકારી ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો છે. કોઈપણ એવો આદેશ, જેના દ્વારા દંડને ક્ષમાદાનથી પરે મૂકવામાં આવે, તે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૩૨/૪૩૩ હેઠળ એ જ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે રચાયેલી વૈધાનિક સત્તાના ઉપયોગને પ્રતિબંધિત કરવા સમાન ગણાશે.

[૮] અદાલતો કોઈ કેદીને સજામાં માફી માટે વિચારણા કરવામાં આવવાના લાભથી વંચિત રાખી શકતી નથી અને રાખવી પણ જોઈએ નહીં. આપું કરવાથી,

કેદીને બહાર આવવાની આશાનો એક કિરણ પણ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં અંતિમ શ્વાસ સુધી કેદમાં જ જીવવા માટે દોષિત ઠેરવવામાં આવશે.

૫૩. હવે હું કેદીઓને સજા માફી અને અવધિપૂર્વ મુક્તિ આપવાના સંબંધમાં ગુજરાત સરકારના ગૃહ વિભાગ દ્વારા તા. ૨૩મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૪ના રોજ બહાર પાડવામાં આવેલ સરકારી ઠરાવ પર વિચાર કરું. સમગ્ર ઠરાવ નીચે મુજબ ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે:

ગુજરાત સરકાર ગૃહ વિભાગ

ઠરાવ ક્રમાંક જે.એલ.કે./૮૨૨૦૧૨/૧૮૫૯/જે બ્લોક ક્રમાંક ૨, સરદાર

ભવન, સચિવાલય, ગાંધીનગર.

તારીખ: ૨૩મી જાન્યુઆરી, ૨૦૧૪.

ઠરાવ: રાજ્ય સરકારે કેદીઓની રાજ્ય માફી અને સમયપૂર્વ મુક્તિ હેતુસર અનુસરવાની નીતિ અને માર્ગદર્શિકાઓના વિચાર માટે અતિરિક્ત મુખ્ય સચિવ (ગૃહ) ની અધ્યક્ષતામાં એક સમિતિ રચી છે. કાનૂની વિભાગના સચિવ અને વિધાન તથા સંસદીય બાબતો વિભાગના સચિવ પણ ઉક્ત સમિતિના સભ્યોમાંથી એક હતા. આ બાબતમાં બેઠકની કાર્યવાહી અને કાનૂની વિભાગના અભિપ્રાય ગુજરાત સરકારના વિચારાધીન રહ્યા હતા.

૨. સાવચેત વિચારણા બાદ, સરકાર કેદીઓની રાજ્ય માફી અને સમયપૂર્વ મુક્તિના કેસોની વિચારણા કરવા માટે નીચે મુજબની માર્ગદર્શિકાઓ] નીતિ જાહેર કરે છે.

(અ) કેદીઓની રાજ્ય દંડમાફી:

(૧) રાજ્યની દંડમાફી, ક્ષમાદાન અને દંડરૂપાંતરણની સત્તાઓ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ મહામહિમ રાજ્યપાલમાં નિહિત છે. માત્ર દોષિત ઠરાવાયેલા કેદીઓ જ રાજ્ય દંડમાફી માટે પાત્ર છે. તેથી, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની દંડમાફી કાયાકામના કેદીઓ પર લાગુ પડશે નહીં.

(૨) જ્યારે જ્યારે સજામાં માફીના આદેશો જારી કરવામાં આવે, ત્યારે કેદીઓની જન્મ તારીખ સંબંધિત જેલ સત્તાવાળાઓ દ્વારા મૂળ અને પ્રમાણભૂત દસ્તાવેજોના આધારે, જેમ કે મૂળ જન્મ પ્રમાણપત્ર / શાળા છોડ્યાનું પ્રમાણપત્ર / પાસપોર્ટ અથવા સરકાર દ્વારા માન્ય ગણાતા અન્ય દસ્તાવેજના આધારે, ચકાસવામાં આવશે. જેલ સત્તાવાળાઓ રાજ્યની વિવિધ જેલોમાંથી કેદીઓ પાસેથી ઉપરોક્ત દસ્તાવેજો મેળવશે. ગુજરાત રાજ્યના પોલીસ મહાનિદેશક, અદાલતમાં આરોપપત્ર દાખલ કરતી વખતે આરોપીની વાસ્તવિક જન્મ તારીખનું નોંધણીકરણ જન્મ તારીખ સંબંધિત પ્રમાણભૂત દસ્તાવેજના આધારે થાય તે માટે જરૂરી માર્ગદર્શિકા જારી કરશે.

(૩) અનુસૂચિ ૧ માં દર્શાવ્યા મુજબના ગુનાઓ માટે દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા કેદીઓના તેવા કિસ્સાઓ પર વિચારણા કરવામાં આવશે નહીં, જેમાં કેદીઓને સજા માફી મંજૂર કરવા માટેની યોગ્ય સત્તા કેન્દ્રીય સરકાર હોય.

(બી) કેદીઓની અકાળ મુક્તિ: સરકાર સારા અને માન્ય કારણોસર, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ હેઠળની પોતાની સત્તાઓના ઉપયોગમાં, સજાના અમલને સ્થગિત કરી શકે છે અથવા દોષિતને ફટકારવામાં આવેલી સજાનો સંપૂર્ણ કે કોઈપણ ભાગ માફ કરી શકે છે. તાજેતરમાં, માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતે ૨૦/૧૧/૨૦૧૨ તારીખના પોતાના ચુકાદામાં, ફોજદારી અપીલ(ઓ) નં. ૪૯૦૪૯૧ સન ૨૦૧૧ માં, નિરીક્ષણ કર્યું છે કે ઉક્ત કલમ મનસ્વી રીતે આ સત્તાનો ઉપયોગ ન થાય તે માટે કેટલીક અંતર્નિહિત પ્રક્રિયાત્મક અને વિષયવસ્તુ આધારિત નિયંત્રણો સાથે યોગ્ય સરકારને કાનૂની સત્તા પ્રદાન કરે છે. વધુમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઉક્ત ચુકાદામાં નીચે મુજબ નિરીક્ષણ કર્યું છે:

(૧) ફકરો ૬૩ ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ ની ઉપકલમ ૯૧) હેઠળ યોગ્ય સરકાર દ્વારા સત્તાનો ઉપયોગ સ્વપ્રેરિત રીતે થઈ શકતો નથી, કારણ કે આ ઉપકલમ માત્ર સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈ છે. યોગ્ય સરકારને, નિશ્ચિત શરતોની પૂર્ણતા અધિન રહીને, ન્યાયિક રીતે ઉચ્ચારવામાં આવેલી સજાને “અધિરોહી” કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. તે શરતો કાં તો જેલ માર્ગદર્શિકા માં અથવા તો વૈધાનિક નિયમોમાં મળી આવે છે. ફોજદારી કાર્યવાહી

સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ ની ઉપકલમ (૧) ને એ રીતે વાંચી શકાતી નથી કે જેથી યોગ્ય સરકારને જેલ માર્ગદર્શિકા અથવા વૈધાનિક નિયમો દ્વારા જે મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી ઉપર જઈને ન્યાયિક ઉચ્ચારને “વધુ અધિરોહી” કરવાની સત્તા મળે. આ કલમ હેઠળ “વધારાની” સજામાફીની મંજૂરી આપવાની પ્રક્રિયા કોઈ કેસમાં માત્ર દોષિત દ્વારા અથવા તેના તરફથી સજામાફી માટે અરજી કરવામાં આવે ત્યારે જ પ્રારંભ પામે છે. આવી અરજી કરવામાં આવે ત્યારે, યોગ્ય સરકારે તે અદાલતના અધ્યક્ષસ્થ ન્યાયાધીશનો અભિપ્રાય (કારણો સાથે) મેળવવો ફરજિયાત છે, જે અદાલતે દોષારોપણ કર્યું હતું અથવા તેની પુષ્ટિ કરી હતી, કે અરજી મંજૂર કરવી જોઈએ કે નામંજૂર કરવી જોઈએ. ત્યારબાદ, યોગ્ય સરકાર સજામાફીની અરજી અંગે નિર્ણય લઈ શકે છે અને કેટલીક શરતોને આધિન રહીને સજામાફી મંજૂર કરવાનો અથવા સજામાફી નામંજૂર કરવાનો આદેશ કરી શકે છે. અન્ય બાબતો સિવાય, આ વૈધાનિક પ્રક્રિયા ખૂબ જ વાજબી જણાય છે, કારણ કે સજામાફી મંજૂર કરવાની બાબતે મનન-વિચારનો ઉપયોગ થાય છે. તે “વિવેકાધીન” અથવા “ઉત્સવી” પ્રસંગોએ સમૂહમાં દોષિતોને મુક્ત કરવાની પ્રથાને પણ દૂર કરે છે, કારણ કે દરેક મુક્તિ માટે કેસટીઠ તપાસ આવશ્યક બને છે.

(૨) પરિચ્છેદ ૬૫ આજીવન દંડિતને દંડમાફીની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ માત્ર પ્રક્રિયાત્મક નિયંત્રણ જ મૂકે છે એવું નથી, પરંતુ તાત્વિક નિયંત્રણ પણ મૂકે છે. આ

નિયંત્રણ ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૩-એ દ્વારા છે, જેમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે જ્યારે મરણદંડપાત્ર ગુનામાં સજાની દંડમાફી મંજૂર કરવામાં આવે, ત્યારે દોષિતે ઓછામાં ઓછા ચૌદ વર્ષનો કારાવાસ ભોગવેલો હોવો જોઈએ.

(૩) પરિચ્છેદ ૭૪ આ બાબતે એક ભ્રમ છે કે આજીવન સજા ભોગવી રહેલા કેદીને ચૌદ વર્ષ અથવા વીસ વર્ષના કારાવાસની અવધિ પૂર્ણ થતાં મુક્ત થવાનો અપરિહાર્ય હક હોય છે. કેદીને એવો કોઈ હક નથી. આજીવન કારાવાસ ભોગવી રહેલો દોષિત વ્યક્તિ દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ હેઠળ યોગ્ય સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવતી કોઈપણ સજા-રાહતને આધીન રહીને, અને તે પણ ઉક્ત કલમમાં નિર્ધારિત પ્રક્રિયાત્મક નિયંત્રણો તથા દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૩-અ માં નિર્ધારિત તત્વાત્મક નિયંત્રણને આધીન રહીને, પોતાના જીવનના અંત સુધી અટકાયતમાં રહે તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

(૪) પેરા ૭૫ એક અર્થમાં, તેથી, દોષિત વ્યક્તિ માટે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ નો અમલ મર્યાદિત છે. નિશ્ચિત મુદતની કેદની સજા ભોગવી રહેલ દોષિત વ્યક્તિ યોગ્ય સરકાર દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદેસરના નિયમ હેઠળ અથવા જેલ માર્ગદર્શિકાના હેઠળ સજામાં માફીની અવધિ મેળવવા અથવા તેવી અવધિ એનાયત થવા હકદાર છે. ત્યારબાદ આ અવધિ તેને આપવામાં આવેલી સજાની મુદત સામે સમાયોજિત કરવામાં આવે

છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, જો તેણે કેદવાસની આવશ્યક અવધિ ભોગવી લીધી હોય, તો તેની મુક્તિ આપમેળે થાય છે અને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ નો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. આ કલમ માત્ર ત્યારે લાગુ પડશે જ્યારે દોષિત વ્યક્તિને તેની મુક્તિ માટે માફીની “વધારાની” અવધિ આપવાની હોય, અર્થાત્ જેલ માર્ગદર્શિકા અથવા કાયદેસરના નિયમો હેઠળ તેણે કમાઈ હોય અથવા તેને એનાયત કરવામાં આવી હોય તેનાથી વધારાની અવધિ.

(૫) પેરા – ૭૭. તેથી, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ નો અમલ માત્ર બે પરિસ્થિતિઓમાં જ થાય છે: (૧) જ્યાં દોષિતને “વધારાની” માફી અથવા તે જેને યોગ્ય સરકાર દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદેસર નિયમ હેઠળ અથવા જેલ મેન્યુઅલ હેઠળ મળવા પાત્ર છે અથવા તેને અપાયેલી છે તે અવધિ કરતાં વધુ અવધિ માટે માફી આપવામાં આવવાની હોય. (૨) જ્યાં દોષિતને આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવી હોય, જે પ્રક્રિયાત્મક અને તાત્વિક નિયંત્રણોને આધીન અનિશ્ચિત અવધિ માટે હોય છે. હાલ, યોગ્ય સરકાર દ્વારા માફી બાબતેની પ્રક્રિયા અને નિયંત્રણો જેલ મેન્યુઅલમાં આપવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતના માનનીય અવલોકનોનું પાલન કરવા માટે તેમાં કેટલાક ફેરફારો જરૂરી છે, અને જેલ મેન્યુઅલ સમિતિની રચના તેમજ સલાહકાર સમિતિ દ્વારા અનુસરવાની પ્રક્રિયામાં પણ ફેરફાર કરવો આવશ્યક છે. ઉપરોક્ત પેરા-૧ માં ઉલ્લેખિત સમિતિની કાર્યવાહી અને સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉપરોક્ત ચુકાદાને ધ્યાનમાં રાખીને, આ બાબતમાં અગાઉ કરવામાં આવેલી

તમામ જોગવાઈઓને અતિક્રમિત કરતાં, સુધારેલ જેલ સલાહકાર સમિતિની રચના કરવાનો અને ઉક્ત સલાહકાર સમિતિ દ્વારા અનુસરવાની સુધારેલ પ્રક્રિયા નીચે મુજબ નક્કી કરવામાં આવી છે. જેલ સલાહકાર સમિતિની રચના: નોંધ:

(૧) સર્વોચ્ચ અદાલતે ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૪૮૦૪૯૧/૨૦૧૧ માં અવલોકન કર્યું છે કે યોગ્ય સરકારે, દોષારોપણ કરવામાં આવ્યું હોય અથવા તેની પુષ્ટિ કરવામાં આવી હોય તે અદાલતના અધ્યક્ષ ન્યાયાધીશનો સંપર્ક કરીને, માફી માટેની અરજી મંજૂર કરવી કે નામંજૂર કરવી તે અંગે (કારણો સહિત) અભિપ્રાય મેળવવો આવશ્યક છે. તેથી, સેશન્સ જજ અથવા સમકક્ષ અદાલતનો કારણસભર અભિપ્રાય ફરજિયાત છે.

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ (માત્ર જિલ્લા વિસ્તારમાં) અથવા મુખ્ય મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટ		અધ્યક્ષ
જિલ્લા સેશન્સ જજ		સભ્ય
જિલ્લાના / શહેરના પોલીસ અધિક્ષક અથવા પોલીસ આયુક્ત		સભ્ય
જિલ્લા સામાજિક કલ્યાણ અધિકારી		સભ્ય

બે સ્થાનિક સભ્યો		સભ્ય
સંબંધિત જેલ અધિક્ષક		સભ્ય સચિવ

(૨) જો દોષિત ઠરાવવાનો નિર્ણય માનનીય વડી અદાલત / માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત (અપીલ અદાલત) દ્વારા કરવામાં આવ્યો હોય અથવા તેની પુષ્ટિ કરવામાં આવી હોય, તો અપીલ અદાલતનો અભિપ્રાય ફરજિયાત છે.

(૩) સરકાર જેલ સલાહકાર સમિતિમાં ત્રણ વર્ષ માટે બે સ્થાનિક સભ્યોની નિમણૂક કરશે.

જેલ સલાહકાર સમિતિ દ્વારા અનુસરવાની પ્રક્રિયા:

જેલ સલાહકાર સમિતિ નીચે દર્શાવેલ માર્ગદર્શિકાઓનું પાલન કરશે:

(૧) જેલ સલાહકાર સમિતિનું ગણપૂર્તિ સભ્યોના ઓછામાં ઓછા ૨/૩ ભાગ જેટલું રહેશે.

(૨) જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અધ્યક્ષ તરીકે હાજર રહેવું તેમજ જિલ્લા સેશન્સ જજ અથવા મુખ્ય મહાનગર મેજિસ્ટ્રેટ અધ્યક્ષ તરીકે હાજર રહેવું ફરજિયાત છે.

(૩) જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અથવા મુખ્ય મહાનગર મેજિસ્ટ્રેટ જેલ સલાહકાર સમિતિના અધ્યક્ષ રહેશે અને સંબંધિત જેલ અધિક્ષક જેલ સલાહકાર સમિતિના સભ્ય સચિવ રહેશે.

(૪) જેલ સલાહકાર સમિતિની બેઠક દર છ માસે બોલાવવામાં આવશે.

(૫) જેલ સલાહકાર સમિતિ આજીવન કારાવાસની સજા પામેલા કેદીઓના કેસોની વિચારણા માત્ર ચૌદ વર્ષની કારાવાસની સજા પૂર્ણ થયા પછી જ કરશે.

(૬) ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪૩૨ હેઠળ “વધારાની” મુક્તિ-રાહત મંજૂર કરવાની પ્રક્રિયા માત્ર દોષિત વ્યક્તિ દ્વારા અથવા તેના વતી મુક્તિ-રાહત માટેની અરજી કરવામાં આવે ત્યારે જ પ્રારંભ પામે છે. દોષિત વ્યક્તિ ૧૪ વર્ષ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં અરજી કરી શકે છે. આવી અરજી કરવામાં આવે ત્યારે, સંબંધિત જેલ અધિક્ષક માટે તે આવશ્યક છે કે જે અદાલતે દોષસિદ્ધિ કરી હોય અથવા તેની પુષ્ટિ કરી હોય તેવી અદાલતના અધ્યક્ષ ન્યાયાધીશ અથવા કોઈ સમકક્ષ અદાલત તથા અપીલી અદાલતોનો આ બાબતે કારણસર અભિપ્રાય મેળવવા માટે સંપર્ક કરે કે અરજી મંજૂર કરવી કે નામંજૂર કરવી. કેદીએ ચૌદ વર્ષનો કારાવાસ પૂર્ણ કરે તે પહેલાં, પરંતુ દોષિત વ્યક્તિ પાસેથી અરજી પ્રાપ્ત થયા પછી, આવો અભિપ્રાય મેળવવામાં આવી શકે છે. દોષિત વ્યક્તિ પાસેથી અરજી પ્રાપ્ત થયા પછી, પૂર્વથી જ સંબંધિત જિલ્લા

દંડાધિકારી તથા સંબંધિત પોલીસ સત્તાધિકારીઓનો પણ વિગતવાર કારણો સહિતનો અભિપ્રાય મેળવવો આવશ્યક છે.

(૭) જેલ સલાહકાર સમિતિ ગુનાની ગંભીરતા, જેલમાં વર્તન, સહ-આરોપીના દરજ્જા, કેદીના ફરાર રહેલા સમયગાળાને અને જેલમાં થયેલી સજાઓને તથા પેરોલ / ફર્લો દરમિયાન થયેલા અન્ય સંજોય ગુનાઓને તેમજ ફરાર રહેલા સમયગાળાને પણ ધ્યાનમાં લેશે.

(૮) લેક્સમન નસ્કર વિ./એસ. સ્ટેટ ઓફ બંગાળ, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૨૭૬૨ માં અહેવાલિત કેસમાં માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા જારી કરવામાં આવેલી નીચે મુજબની માર્ગદર્શિકાઓનો પણ જેલ સલાહકાર સમિતિ વિચાર કરશે,

(એ) શું ગુનો એવો વ્યક્તિગત અપરાધનો કૃત્ય છે કે જેનો વ્યાપક સમાજ પર કોઈ પ્રભાવ પડતો નથી?

(બી) શું આ દોષિતને વધુ સમય સુધી બંધમાં રાખવાનો હવે કોઈ ફળદાયી હેતુ રહેલો છે?

(સી) શું ભવિષ્યમાં ફરીથી ગુનો કરવાની કોઈ સંભાવના છે?

(ડી) શું દોષિતે ગુનો કરવાનો પોતાની સંભાવના ગુમાવી છે?

(ઈ) દોષિતના પરિવારની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ શું છે?

(૯) જેલ સત્તાધિકારી સમિતિ આ પણ વિચારશે કે રાજ્યને અથવા વ્યાપક અર્થમાં રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાને કોઈ ધમકી છે કે નહીં. આવા કેસોમાં, બંધારણીય અધિકારને ધ્યાનમાં રાખીને, જેલ સલાહકાર સમિતિ વિગતવાર કારણો સાથે નકારાત્મક અભિપ્રાય આપશે.

(૧૦) જેલ સલાહકાર સમિતિ ઉપરોક્ત રીતે ઉદ્દેખિત ન્યાયાધીશના અભિપ્રાયનો વિચાર કરશે. સમિતિ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અને પોલીસ સત્તાધિકારીઓના અભિપ્રાયનો પણ વિચાર કરશે. બંને સલાહકાર સમિતિના સભ્યો છે, તેથી બંનેએ પોતાના અગાઉના અભિપ્રાયને જાળવી રાખવો જોઈએ. જો જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તથા પોલીસ સત્તાધિકારીઓ પોતાનો અગાઉનો અભિપ્રાય બદલવા ઇચ્છે, તો સલાહકાર સમિતિની બેઠકમાં આવા કેસોમાં વિગતવાર કારણો / ચુકિતસહિત આધાર કાર્યવાહી નોંધમાં નોંધવા ફરજિયાત રહેશે.

(૧૧) જો સરકાર સમય પહેલાં મુક્તિ માટેનો પ્રસ્તાવ નામંજૂર કરે, તો આવા કિસ્સાઓમાં ઉપરોક્ત અહીં દર્શાવેલ તમામ પરિબલોને ધ્યાનમાં લઈને તે પ્રસ્તાવનું પુનર્વિચાર માત્ર એક વર્ષ બાદ જ કરવામાં આવશે.

(૧૨) ઉપરોક્ત ઉપરાંત, પરિશિષ્ટ-૧ માં દર્શાવ્યા મુજબના કેદીઓના વર્ગને જેલ સલાહકાર સમિતિ દ્વારા પૂર્વસમયે મુક્તિ માટે વિચારવામાં આવશે નહીં.

(૧૩) જેલ સલાહકાર સમિતિ ઉપર ઉલ્લેખિત દરેક મુદ્દાને ધ્યાનમાં લેશે અને વિગતવાર કારણો સાથે પોતાની ભલામણો આપશે. જેલોના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ જેલ સલાહકાર સમિતિની ભલામણો પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ, એનેક્સર-૨ મુજબ નિર્ધારિત ચેક લિસ્ટમાં જ કેદીઓની સમયપૂર્વ મુક્તિનો પ્રસ્તાવ સરકારને મોકલશે.

(સી) અન્ય રાજ્યમાં સ્થાનાંતરિત કરાયેલા કેદીઓના મામલામાં પૂર્વમુક્તિ: ગુજરાત રાજ્યમાંથી અન્ય રાજ્યમાં સ્થાનાંતરિત કરાયેલા કેદીના મામલામાં, (પ્રિઝનર્સ ટ્રાન્સફર અધિનિયમ, ૧૯૦૦ ની જોગવાઈઓ હેઠળ), ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૨ ની જોગવાઈઓ અનુસાર પૂર્વમુક્તિનો નિર્ણય ગુજરાત સરકાર દ્વારા લેવામાં આવશે, કારણ કે ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૨ હેઠળ સજામાં છૂટછાટ આપવાની સત્તા યોગ્ય સરકારને સોંપવામાં આવી છે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલના આદેશથી અને તેમના નામે. સહી/ (દિલીપ જી. સોની) ગૃહ વિભાગના સરકારના ઉપ સચિવ”

“અનુબંધક – ૧

નીચે દર્શાવેલ કેદીઓના વર્ગને રાજ્ય માફી તેમજ સમય પહેલાં મુક્તિ આપવામાં આવશે નહીં.

(૧) તેવા કેદીઓ, જેઓ એવા ગુનામાં દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા હોય— (એ) જેની તપાસ દિલ્હી વિશેષ પોલીસ સ્થાપના અધિનિયમ, ૧૯૪૬ (૧૯૪૬ નો ક્રમાંક ૨૫) હેઠળ રચાયેલ દિલ્હી વિશેષ પોલીસ સ્થાપના દ્વારા કરવામાં આવી હતી

(બી) જેમાં કેન્દ્રીય સરકારને સંબંધિત કોઈ પણ મિલ્કતનું ગેરવહીવટ, અથવા નાશ, અથવા નુકસાન સામેલ હતું.

(સી) કે જે કેન્દ્ર સરકારની સેવામાં રહેલા વ્યક્તિ દ્વારા, પોતાની સત્તાવાર ફરજો બજાવતા સમયે અથવા એવી રીતે બજાવવાનો દાવો કરતાં, કરવામાં આવ્યું હતું.

(૨) એવા કેદીઓ (એ) જેઓને સક્ષમ સત્તાધિકારીએ પ્રચલિત નિયમો હેઠળ આદતી ગુનેગારો તરીકે વર્ગીકૃત કર્યા હોય.

(બી) જેમને મેજિસ્ટ્રેટે જામીનગીરી આપવા આદેશ કર્યો હોય અને આવી જામીનગીરી ન આપવાના કારણે તેઓ કેદ ભોગવી રહ્યા હોય.

(સી) જેઓ દંડની ચુકવણીમાં મૂળચૂક થવાને કારણે સજાનો ભોગવી રહ્યા છે.

(૩) નીચેના અધિનિયમો હેઠળ કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા કેદીઓ:

(૧) ઔષધિઓ અને સૌંદર્ય પ્રસાધનો અધિનિયમ, ૧૯૪૦ (ક્રમાંક ૨૩ સન ૧૯૪૦) (૨) વિદેશી વિનિમય વિનિયમન અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (ક્રમાંક ૪૬ સન ૧૯૭૩) (૩) કર્મચારીઓ ભવિષ્ય નિધિ અને વિવિધ જોગવાઈઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૨ (ક્રમાંક ૧૯ સન ૧૯૫૨)

(૪) ભેળસેળયુક્ત ખાદ્ય પદાર્થોની અટકાયત અધિનિયમ, ૧૯૫૪ (ક્રમાંક ૫૭ સન ૧૯૫૪)

(૫) આવશ્યક ચીજવસ્તુઓ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ (ક્રમાંક ૧૦ નું ૧૯૫૫).

(૬) નાગરિક અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ (ક્રમાંક ૨૨ સન ૧૯૫૫)

(૭) કસ્ટમ્સ અધિનિયમ, ૧૯૬૨ (ક્રમાંક ૫૨ માંથી ૧૯૬૨)

(૮) આબકારી અધિનિયમ, ૧૯૫૫.

(૯) માદક દ્રવ્યો અને મનોઉત્તેજક પદાર્થો અધિનિયમ, ૧૯૮૫ (ક્રમાંક ૬૧ નો ૧૯૮૫).

(૧૦) વિદેશી વિનિમયના સંરક્ષણ અને દાણચોરી પ્રવૃત્તિઓના પ્રતિષેધનો અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (૧૯૭૪ નો ક્રમાંક ૫૨)

(૧૧) લોકપ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ (ક્રમાંક ૪૩ નો ૧૯૫૧).

(૧૨) માદક દ્રવ્યો અને મનોપ્રેરક પદાર્થોમાં ગેરકાયદેસર વેપારની રોકથામ અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (૧૯૮૦નો ક્રમાંક ૪૬).

(૧૩) રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (૧૯૮૦ નો ક્રમાંક ૬૫).

(૪) (એ) જે અથવા તેથી વધુ વ્યક્તિઓની સામૂહિક હત્યા બદલ સજા પામેલો કેદી અથવા કેદીઓ.

(બી) પલાયન કરેલ વ્યક્તિઓ, જેમાં પેરોલ/ફ્લો, જામીન/વચગાળાના જામીન, પોલીસ કસ્ટડી અથવા જેલમાંથી પલાયન કરી રહેલ વ્યક્તિઓ તથા પેરોલ/ફ્લો, વચગાળાના જામીનમાંથી નિર્ધારિત અવધિના ત્રણ દિવસ બાદ મોડેથી જેલમાં આત્મસમર્પણ કરનાર વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે.

(સી) ટાડા અથવા પોટા હેઠળ દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા આજીવન કેદના કેદીઓ.

(ડી) બળાત્કાર અથવા સામૂહિક બળાત્કાર સાથે હત્યા માટે દોષિત ઠરાવાયેલા કેદીઓ.

(ઈ) ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૮૯ હેઠળ સજા પામેલા કેદીઓ.

(એફ) દહેજ/ફૂરતા સંબંધિત કેસોમાં, અર્થાત્ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૬, ૩૦૪બી, ૪૮૮એ વગેરે હેઠળના ગુનાઓના સંદર્ભમાં ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ હેઠળ આજીવન કારાવાસ માટે દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા એવા કેદીઓ.

(જી) રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તા જે વિષય સુધી વિસ્તરતી નથી તેવા કોઈપણ વિષય સંબંધિત કોઈપણ કાયદા હેઠળના કોઈપણ ગુના માટે દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા કેદીઓ.

(એચ) બે અથવા તેથી વધુ જુદા જુદા હત્યાના કેસોમાં બે અથવા તેથી વધુ આજીવન કારાવાસની સજાઓ ફટકારાયેલા કેદીઓ.

(૧) આજીવન સજા ભોગવી રહેલા એવા કેદીઓ, જેઓ સામે તપાસ માટે પોલીસ સમક્ષ અથવા વિચારણા માટે અદાલતમાં કોઈ અન્ય ફોજદારી કેસ(ઓ) બાકી હોય. (૫)(એ) એવા કેદીઓ, જેઓ કુખ્યાત, જોખમી હોય અને ગેંગ યુદ્ધોમાં અથવા આંતરરાજ્ય ગુનામાં અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય અસર ધરાવતા ગુનાઓમાં સંકળાયેલા હોય, (બી) એવા કેદીઓ, જેઓ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૮૨ થી ૪૦૨ હેઠળ આવતા ગુનાઓમાં સંકળાયેલા હોય, (સી) એવા કેદીઓ, જેઓ શસ્ત્ર અધિનિયમ, ૧૯૫૯, વિસ્ફોટક પદાર્થો અધિનિયમ, ૧૯૦૮, અથવા ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓ (નિવારણ) સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૦૮ હેઠળના ગંભીર ગુનાઓમાં સંકળાયેલા હોય.

(ડી) જે કેદીઓ જાસૂસી કરવાની અથવા જેલમાંથી ભાગી જવાની પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલા હોય.

(ઈ) પ્રતિબંધિત સંગઠનોને સંબંધિત કેદીઓ.

(ફ) જ્યાં જ્યાં, યોગ્ય પ્રાધિકરણ કેન્દ્ર સરકાર હોય, તેવા કિસ્સાઓમાં, રાજ્ય સરકાર દોષિત કેદીઓને રાજ્ય સજા—માફી અને પૂર્વમુક્તિ મંજૂર કરવા અંગે વિચારણા કરશે નહીં.”

પ૪. ઉપર ઉલ્લેખિત તા. ૨૩મી જાન્યુઆરી ૨૦૧૪ના તેના ઠરાવ દ્વારા રાજ્ય સરકારે એવો નીતિગત નિર્ણય કર્યો છે તે હકીકતનો હું નોંધ લઉં છું કે બળાત્કાર અથવા સામૂહિક બળાત્કારના ગુનામાં આજીવન કેદની સજા ભોગવી રહેલો કોઈપણ દોષિત સજા ઘટાડાના કોઈપણ લાભ અથવા મુદતપૂર્વ મુક્તિ મળવા માટે હકદાર રહેશે નહીં.

પ૫. સર્વોચ્ચ અદાલતે, ગોપાલ વિનાયક ગોડસે વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્રા [(૧૯૬૧) ૩ એસ.સી.આર. ૪૪૦ : એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૬૦૦ : (૧૯૬૧ (૧) ક્રિ એલ.જે. ૭૩૬)] માં તથા મારુ રામના કેસમાં, અવલોકન કર્યું હતું કે મુક્તિ-રાહતો પ્રાપ્ત કરીને આજીવન દંડિત વ્યક્તિને મુક્તિનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ મુક્તિ તો ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા હેઠળ યોગ્ય સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલા આદેશથી જ અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અથવા ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને દયાદાન સંબંધિત આદેશથી

જ અનુસરશે. સર્વોચ્ચ અદાલતે મારુ રામ [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭ : (૧૯૮૦ કિ એલ.જે. ૧૪૪૦)] માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

ભલે કમાયેલેલી સજામાં છૂટછાટોનો કુલ સમય ૨૦ વર્ષ સુધી પહોંચ્યો હોય, તેમ છતાં રાજ્ય સરકાર કેદીને મુક્ત કરે કે ન કરે તે તેના વિવેકાધીન છે અને આજીવન સજાના બાકીના ભાગને માફ કરતી એવી મુક્તિનો આદેશ પસાર ન થાય ત્યાં સુધી કેદી પોતાની સ્વતંત્રતાનો દાવો કરી શકતો નથી. તેનું કારણ એ છે કે આજીવન સજા એટલે આખા જીવનકાળ માટેની કેદથી ઓછી નથી. વધુમાં, દંડ ત્યારે પણ અને હવે પણ એકસરખો જ છે આજીવન કારાવાસ. અને જ્યારે સજા આજીવન કારાવાસની હોય ત્યારે સજામાં છૂટછાટ મુક્તિનો કોઈ હક આપતી નથી. ... તેમજ, એકવાર આપણે આ નિર્વિવાદ સત્યને સમજીએ કે આજીવન સજા એ સમગ્ર જીવન માટેની સજા છે, ત્યારે ફરજિયાત ૧૪ વર્ષની જેલવાસથી સજામાં છૂટછાટનો કોઈ પ્રાપ્ત હક રદ થતો નથી.

આ પ્રમાણે, સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નિર્ધારિત કર્યું છે કે છૂટછાટો મેળવીને આજીવન કેદની સજા પામેલ દોષિતને સમય પહેલાં મુક્ત થવાનો કોઈ અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. પરંતુ, જો સરકારે આવા દોષિતોના વહેલી મુક્તિ માટે કોઈ નિયમો ઘડ્યા હોય અથવા કોઈ યોજના બનાવી હોય, તો તે નિયમો અથવા યોજનાઓને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે માર્ગદર્શિકા તરીકે ગણવા પડશે.

૫૬. સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. બલવાન, સોમનાથ, રામચંદર, રાજ કુમાર [(૧૯૯૯) ૭ એસસીસી ૩૫૫] માં નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

જો આ જ યોગ્ય કાનૂની સ્થિતિ હોય, તો પછી કોઈ પણ આજીવન દંડિત વ્યક્તિ માન્ય રીતે એવો દાવો કરી શકશે નહીં કે તેની અકાળ મુક્તિ માટેનો મામલો તે તારીખે અમલમાં રહેલી સરકારની નીતિ/સૂચનાઓ અનુસાર વિચારવામાં આવવો જોઈએ, જેણે દિવસે તેને દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે તેને જાહેર કરાયા મુજબ રિમિશનો મેળવવાનો અને તે મુજબ મુક્ત થવાનો કોઈ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. જો સંબંધિત સમયે અમલમાં રહેલી સરકારની નીતિ/સૂચનાઓ અનુસાર આજીવન દંડિત વ્યક્તિએ નીતિગત નિર્ણય/સૂચનાઓમાં ઉદ્દેખિત અવધિ જેટલી સજા પહેલેથી જ ભોગવી લીધી હોય, તો તેને પ્રાપ્ત થયેલો એકમાત્ર એવો અધિકાર એટલો જ ગણાવી શકાય કે બંધીખાનાની સત્તાઓ દ્વારા તેનો મામલો સમયસર સંબંધિત સત્તાવાળાઓ સમક્ષ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરવા અંગે વિચારણા માટે રજૂ કરવામાં આવે. સામાન્ય રીતે, જ્યારે કોઈ સત્તાવાળાને પોતાની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે કહેવામાં આવે, ત્યારે તે સમયની કાનૂની સ્થિતિ અને તે સમયે પ્રચલિત સરકારના નિર્ણય/સૂચનાઓ સાથે સુસંગત રીતે તે કરવાનું રહેશે. તેમ છતાં, આજીવન દંડિત વ્યક્તિને રિમિશન યોજનાના હેઠળ ઉપલબ્ધ કોઈ લાભથી વંચિત ન થવો પડે, જે માર્ગદર્શિકા તરીકે માનવાની હોય, તે માટે રાજ્ય સરકારને એવો નિર્દેશ આપવો ન્યાયસંગત અને યોગ્ય રહેશે

કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલ સમક્ષ તેનો મામલો જે તારીખે રજૂ કરવો આવશ્યક હતો/છે, તે તારીખને સંબંધિત તારીખ ગણી તેની કેસોની વિચારણા કરવામાં આવે. વડી અદાલતે આપેલો નિર્દેશ મારુ રામ, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭ : (૧૯૮૦ કિ એલ.જે. ૧૪૪૦), માં આ અદાલતના નિર્ણય સાથે તેમજ અમે હાલ જે દષ્ટિકોણ અપનાવી રહ્યા છીએ તેની સાથે સુસંગત નથી, અને તેથી તે રદ કરવો પડે.

૫૭. આ રીતે, ઉપરોક્ત સંદર્ભિત સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયમાં એવો અભિપ્રાય લેવાયો હતો કે સમયપૂર્વ મુક્તિ માટેનો મામલો, દોષિતની સમયપૂર્વ મુક્તિ અંગેનો મામલો વિચારણા માટે હાથ ધરવામાં આવે તે તારીખે અમલમાં રહેલી સરકારની નીતિ / સૂચનાઓ અનુસાર વિચારવામાં આવવો જોઈએ.

૫૮. જોકે, સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. ભૂપ સિંહ અને અન્ય [(૨૦૦૯) ૨ એસ.સી.સી. ૨૬૮] માં, સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. બલવાન (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં તેના અગાઉના નિર્ણયથી અસહમતિ વ્યક્ત કરી હતી અને એવો અભિપ્રાય અપનાવ્યો હતો કે આજીવન દંડિત દોષિત દ્વારા દંડમાં રાહત માંગવાનો હક તે કાયદા અથવા નીતિ મુજબ રહેશે, જે દોષિત ઠરાવવાનો અને સજા ફરમાવવાનો ચુકાદો આપવામાં આવ્યો તે તારીખે અમલમાં હતો. હું સર્વોચ્ચ અદાલતના સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ ઉદ્ઘૃત કરી શકું છું:

“૮. રાજ્ય જેલ નિયમોની હેઠળ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં માર્ગદર્શિકાઓ નક્કી કરવા હકદાર છે. તે સમયાંતરે પોતાની નીતિમાં ફેરફાર કરી શકે છે. આ અદાલતના રાજ્ય હરિયાણા વિ. મહેંદર સિંહ અને અન્ય [(૨૦૦૭) ૧૨ સ્કેલ ૬૬૯]માં આવેલ તાજેતરના નિર્ણય પરથી એવું જણાય છે કે રાજ્ય દ્વારા આવી નીતિગત નિર્ણયો ૨૮.૧૧.૧૯૮૭, ૧૯.૧૧.૧૯૯૧ અને ફરીથી ૧૨.૪.૨૦૦૨ના રોજ (વિવાદિત સૂચના) લેવામાં આવ્યા હતા. આ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે ઉક્ત નીતિગત નિર્ણય, તેમ છતાં, જેલ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર રાજ્ય દ્વારા ઘડાયેલા વૈધાનિક નિયમોને આધીન રહેશે. કેદીઓના વર્ગીકરણ અંગે નીતિગત નિર્ણય નક્કી કરવાનો રાજ્યનો અધિકાર યથાવત્ રાખતાં, આ રીતે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો :

૪૬. તેથી, અમારો એવો મત છે કે રાજ્યને કોઈપણ પ્રકારનું વર્ગીકરણ કરવાની સત્તા જ નથી એવું વડી અદાલતે માન્યું છે તે યોગ્ય ન પણ હોય શકે. કાયદેસર રીતે કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણ ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતું નથી.

વધુમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું :

વધુમાં, જો રાજ્ય પુનર્ગઠન અધિનિયમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં હરિયાણા રાજ્યમાં પંજાબ નિયમો લાગુ પડતા હોય, તો કોઈપણ કાર્યપાલક સૂચના વૈધાનિક નિયમો ઉપર પ્રભાવશાળી થઈ શકશે નહીં. નિયમોમાં ‘દોષિત કેદીઓ’ ની

વ્યાખ્યા કરવામાં આવી હોવાને કારણે, જેના આધારે 'આજીવન દંડિત કેદી' ને તેમાં નિર્ધારિત પરિમાણોની અંદર પોતાનો કેસ વિચારણા માટે મૂકાવવાનો અધિકાર હતો, તો 'આજીવન દંડિત કેદી' શબ્દની પુનર્વ્યાખ્યા કરીને કાર્યપાલક સૂચના દ્વારા તે અધિકાર છીનવી શકાય નહીં. એક વાત એ કહેવાની છે કે 'આજીવન દંડિત કેદી' ને સજામાં રાહત મેળવવાનો કોઈ અધિકાર નથી, પરંતુ બીજી વાત એ કહેવાની છે કે તેમને વિચારણા માટે પણ કોઈ અધિકાર જ નથી. વિચારણા માટે પાત્ર ગણાવાનો અધિકાર રાજ્યની પોતાની કાર્યપાલક સૂચનાઓ તેમજ વૈધાનિક નિયમોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૯. આ અદાલતે મર્યાદિત નોટિસ જારી કરી હતી કે શા માટે રાજ્ય મહેન્દર સિંહ (ઉપરોક્ત) ના આધારે બંધાયેલું ન ગણવું જોઈએ. આ અદાલત દ્વારા જારી કરાયેલી મર્યાદિત નોટિસને ધ્યાનમાં રાખીને, શ્રી નસીમને, યદ્યપિ આ દલીલ ઉઠાવવાની પરવાનગી આપવામાં આવી નહોતી કે આ અદાલતે બલવાન સિંહ (ઉપરોક્ત) માં નિર્ધારિત કરેલી તારીખને કટ-ઓફ તારીખ ગણવી જોઈએ, તેમ છતાં અમે માત્ર એટલું જ અવલોકન કરી શકીએ કે તેમાં રહેલા નિર્દેશોને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૧ ના અર્થમાં કાનૂનની ઘોષણા તરીકે માનવામાં આવી શકતા નથી. ત્યાં આ અદાલતને જેલ નિયમોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં રાજ્યના નીતિગત નિર્ણયની કાયદેસરતા અને/અથવા માન્યતા અંગે વિચારવાનો કોઈ અવસર મળ્યો નહોતો.

૧૦. આજીવન દોષિતને સજામાં રાહત માગવાનો અધિકાર તે કાયદા હેઠળ રહેશે, જે દોષસિદ્ધિ તથા સજા અંગેનો ચુકાદો આપવામાં આવેલ તારીખે અમલમાં હતો. જો કારોબારી સૂચનાઓને, કેદી અધિનિયમ હેઠળ ઘડાયેલા કેદી નિયમો સાથે સુસંગત ન હોવાને કારણે, પૂર્વલક્ષી અસર આપી શકાતી ન હોય, તો ઉક્ત નિર્ણય બાધ્યકારક પૂર્વનિર્ણય કેવી રીતે બને છે તે અમે સમજી શકતા નથી. નિર્ણય, જેમ સર્વવિદિત છે, તે જે બાબતનો નિર્ણય કરે છે તે માટે સત્તારૂપ હોય છે; અને તેમાંથી તર્કસર રીતે શું નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય તે માટે નહીં.

૧૧. તેથી, અમે એવો અભિપ્રાય રાખીએ છીએ કે આ અદાલતના મહેન્દર સિંહ (પૂર્વોક્ત) કેસમાં આપેલા નિર્ણયને ધ્યાનમાં રાખીને, આક્ષેપિત ચુકાદામાં ફેરફાર કરીને અપીલકર્તાને પ્રતિવાદીઓના કેસો અંગે વિચાર કરવા નિર્દેશ આપવો જોઈએ. તેથી, આ મુજબ નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે જો પ્રતિવાદીઓને અગાઉથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા ન હોય, તો રાજ્યએ તેમના કેસો અંગે આ અદાલતના મહેન્દર સિંહના કેસ (પૂર્વોક્ત) ના ચુકાદાના અનુસંધાને, તેઓ દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા તે તારીખે લાગુ પડતી નીતિગત નિર્ણયને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવો અને વર્ષ ૨૦૦૨ના અનુવર્તી નીતિગત નિર્ણયના આધાર પર નહીં.”

૫૯. બાદમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે ઉપર ઉલ્લેખિત પોતાના અગાઉના બંને નિર્ણયોનું સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા એન્ડ અધર્સ વિ.

જગદીશ [(૨૦૧૦) ૪ એસ.સી.સી. ૨૧૬] કેસમાં વિચારણું કર્યું અને એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે રાજ્યએ દોષિત ઠરાવાયેલા વ્યક્તિની દોષસિદ્ધિ થયેલી તારીખે અમલમાં રહેલી પોતાની નીતિ મુજબ ક્ષમાદાનની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. હું સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ ઉદ્ઘૃત કરી શકું છું:

“૨૫. અશોક કુમાર @ ગોલુ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ એસ.સી. ૧૭૯૨ : (૧૯૯૧ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬૫૯. ૧૮૨૬) માં આ અદાલતે રાજસ્થાન પ્રિઝન્સ (સજાની કાપછૂટ) નિયમો, ૧૯૫૮ ના વ્યાપ અને પ્રાસંગિકતાનો, દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩-એ ની જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં, વિચાર કર્યો હતો. ઉક્ત રાજસ્થાન નિયમો, ૧૯૫૮ મુજબ એવો ઉપબંધ હતો કે, “આજીવન કેદી” એ જો વાસ્તવિક સજાના અંદાજે નવ વર્ષ અને ત્રણ મહિના ભોગવ્યા હોય, તો કુલ સજા, જેમાં માફીઓનો સમાવેશ થાય, ૧૪ વર્ષ થતી હોય અને તેના સારા વર્તનનો અહેવાલ હોય, તો તેને સમયપૂર્વ મુક્તિ માટે વિચારણા મેળવવાનો હકદાર ગણવામાં આવે. તેમાંના અરજદારની ફરિયાદ એવી હતી કે દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩-એ ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લઈ તેની સમયપૂર્વ મુક્તિ અંગેનો કેસ સંબંધિત સત્તાધિકારીઓ દ્વારા વિચારવામાં આવ્યો નહોતો.

૨૬. આ અદાલતે મારુ રામ, (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭) (ઉપરોક્ત), ભગીરથ વિ. દિલ્હી એડમિનિસ્ટ્રેશન એ.આઈ.આર. ૧૯૮૫ એસ.સી. ૧૦૫૦; કેહર સિંહ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય

એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૬૫૩ સહિત તેના મોટા પ્રમાણમાં અગાઉના ચુકાદાઓને ધ્યાનમાં લઈને આ બાબતનો વિસ્તૃતપણે વિચાર કર્યો હતો અને નીચે મુજબના નિષ્કર્ષો પર પહોંચ્યું હતું :

(૧) ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩એ દ્વારા માત્ર તે મર્યાદિત દોષિતોને, જેઓ મૂડી દંડને પાત્ર એવા ગુના, એટલે કે અતિશય જઘન્ય ગુના માટે દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા હોય, તેમને કારાવાસના વાસ્તવિક ૧૪ વર્ષ પૂર્ણ થાય તે પહેલાં સમયપૂર્વ મુક્તિ નકારી કાઢવામાં આવી હતી;

(૨) સંવિધાનની કલમ ૭૨/૧૬૧ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ/રાજ્યપાલને પ્રદાન કરવામાં આવેલી સંવિધાનિક સત્તાને ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૪૩૩એ કોઈપણ રીતે પ્રભાવિત કરી શકતી નથી અને કરતી પણ નથી;

(૩) શિથિલીકરણના નિયમોનો વ્યાપ મર્યાદિત છે અને આજીવન કેદની સજા ભોગવી રહેલા દોષિતના કિસ્સામાં, તેનું મહત્વ માત્ર ત્યારે જ ઉપજે છે જ્યારે દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩અ ને આધીન રહી સજાનું રૂપાંતર કરવામાં આવે અથવા શિથિલ કરવામાં આવે, અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨/૧૬૧ હેઠળની બંધારણીય સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે; અને

(૪) દોષિત વ્યક્તિનો કેસ, ૧૯૫૮ના નિયમોને માર્ગદર્શિકા તરીકે ગણતાં, બંધારણના અનુચ્છેદો ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળ વિચારણા માટે લઈ શકાય છે. ઉપરોક્ત કેસનો આ અદાલતે એવો નિરીક્ષણ કરતાં નિકાલ કર્યો હતો કે, તેમાંના

અરજદારની દયાયાચિકા વડી અદાલતના નિર્દેશ હોવા છતાં બાકી પડેલી હોય, તો તે જણાવેલ અરજદારને વડી અદાલતના તેના આદેશના પાલન માટે વડી અદાલતનો આશરો લેવા માટે ખુલ્લું રહેશે.

૨૭. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. મહેન્દ્ર સિંહ (૨૦૦૭ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૬૯૮૮) (ઉપરોક્ત) માં, આ અદાલતે, ઉપર ઉલ્લેખ મુજબ, એવો નિષ્કર્ષ વ્યક્ત કર્યો હતો કે આવા પ્રકારના કેસોમાં લાગુ પડતો નીતિગત નિર્ણય તે જ ગણાશે, જે તેના દોષિત ઠરાવાના સમયે પ્રવર્તમાન હતો. આ નિષ્કર્ષ નીચેના આધાર પર લેવામાં આવ્યો હતો :

૩૮. ભારતના બંધારણની કલમ ૨૦ અને ૨૧ હેઠળ દોષિતને ઉપલબ્ધ બંધારણીય સુરક્ષાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, સજામાં રાહત માટે વિચારણા કરવામાં આવવાનો અધિકાર કાનૂની અધિકાર ગણવો અનિવાર્ય છે. એવો કાનૂની અધિકાર માત્ર જેલ અધિનિયમમાંથી જ નહીં, પરંતુ તે હેઠળ ઘડાયેલા નિયમોમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨૮. તેમ છતાં, અમે આ બાબત દર્શાવી શકીએ છીએ કે દંડમાફી મંજૂર કરવાની સર્વસત્તાધીશની સત્તા તેના વિશિષ્ટ કાર્યક્ષેત્રની અંદર આવે છે અને આ જ કારણસર આપણા બંધારણ નિર્માતાઓએ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને અનુચ્છેદ ૧૬૧ ની જોગવાઈઓનો સમાવેશ કર્યો હતો. આ જવાબદારી કાર્યપાલિકા પર બંધારણીય આદેશ દ્વારા સોંપવામાં આવી હતી જેથી યોગ્ય

કિસ્સાઓમાં દંડમાફી આપવાથી કોઈ જાહેર હેતુની પૂર્તિ જરૂરી બને તો તે સુનિશ્ચિત કરી શકાય. આ સત્તાનો ઉપયોગ અથવા ઉપભોગ કાર્યપાલિકા દ્વારા ક્યારેય અંકુશવિહોળી રાહતની સત્તા તરીકે કરવાનો આશય નહોતો. દયાસત્તાનો ઉપયોગ સાવચેતીપૂર્વક અને યોગ્ય કિસ્સાઓમાં કરવો જોઈએ, જે હકીકતમાં આપવામાં આવેલી સજાની તીવ્રતા ઓછી કરે છે અને જે કોઈ પણ રીતે દોષિત ઠરાવાને નષ્ટ કરતી નથી. આ એવી સત્તા છે જે સર્વસત્તાધીશ પોતાના જ ન્યાયિક આદેશ વિરુદ્ધ વાપરે છે. રાજ્ય દ્વારા દંડમાફીનો કૃત્ય ન્યાયિક રીતે જે કરવામાં આવ્યું છે તેને નિષ્ફળ બનાવતું નથી. ચુકાદા દ્વારા ફટકારવામાં આવેલી સજા અવગણવામાં આવતી નથી, પરંતુ દોષિતને રાજ્યની ઉદાર ક્ષમાદાન નીતિનો લાભ મળે છે. જોકે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ અથવા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩-અ હેઠળ આવી સત્તાના ઉપયોગને કાયદાકીય જોગવાઈઓમાં ભિન્ન સ્વરૂપ હોઈ શકે છે, કારણ કે અલ્પ સજાની નીતિથી માત્ર કેદના સમયગાળામાં ઘટાડો થાય છે જ્યારે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ દયાકૃત્ય સજાને જ પરિવર્તિત કરે છે.

૨૯. એપુરુ સુધાકર અને અનધર વિ. ગવ્ટ. ઓફ એ.પી. એન્ડ ઓર્સ. એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૩૩૮૫ : (૨૦૦૬ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૫૦૮૯) માં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૭૨/૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે કારણો દર્શાવવાના રહે છે. વધુમાં, તેમની

સહમતિસભર અભિપ્રાયમાં (કપાડિયા, જે. મુજબ) આ પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :

"૬૨. ક્ષમાદાન, દંડકાર્યાન્વયમાં સ્થિતિ અને દંડમાં છૂટછાટ પ્રેરોગેટિવ સત્તાના પ્રયોગની અભિવ્યક્તિ છે. આ કૃપાકાર્ય નથી. તે સંવિધાનિક યોજનાનો એક ભાગ છે. જ્યારે ક્ષમાદાન અપાય છે, ત્યારે તે સર્વોચ્ચ સત્તાવાળાની એવી નિશ્ચિતતા હોય છે કે જાહેર હિતની વધુ સારી સેવા, ચુકાદામાં જે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી ઓછી સજા આપવાથી થશે.

* * *

૬૫. કાર્યપાલક ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ વિવેકાધીન બાબત છે, છતાં તે નિશ્ચિત માપદંડોને આધીન છે. તે કોઈ વિશેષાધિકારનો વિષય નથી. તે સત્તાવાર ફરજના પાલનનો વિષય છે. તે, પ્રસંગાનુસાર, માત્ર દોષિતના હિત માટે જ નહીં, પરંતુ પ્રજાના કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલમાં નિહિત છે, જે લોકો આ ફરજના પાલન પર આગ્રહ રાખી શકે છે.....

૬૬. માફી આપવું કોઈ અર્થમાં દોષિત ઠેરવવાના ચુકાદાને પલટવું નથી, પરંતુ તે કાર્યપાલિકાનું એવું પગલું છે જે ગુના માટેની સજાને હળવી કરે છે અથવા રદ કરે છે.....

૬૭. બંધારણની કલમ ૭૨ તેમજ કલમ ૧૬૧ હેઠળની સત્તા અત્યંત વ્યાપક પરિમાણ ધરાવે છે અને તે અનેક પ્રકારના તથા વિવિધ શ્રેણીના એવા પ્રકરણોને આવરી લે છે, જેમાં તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ એક પ્રકરણથી બીજા પ્રકરણ સુધી બદલાતી રહે છે. ”

૩૦. અધિનિયમના કલમ ૭૨/૧૬૧ હેઠળ પ્રયોગમાં લેવાતી સત્તા મર્યાદિત ન્યાયિક સમીક્ષાનો વિષય બની શકે છે તે સુસ્થાપિત કાનૂની સિદ્ધાંત બાબતે કોઈ વિવાદ નથી, (જુઓ કેહર સિંહ, (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૯ એસ.સી. ૬૫૩) (પૂર્વોક્ત); અશોક કુમાર (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ એસ.સી. ૧૭૯૨ : ૧૯૯૧ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બલ્યુ. ૧૮૨૬) (પૂર્વોક્ત); સ્વરન સિંહ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય એ.આઈ.આર. ૧૯૯૮ એસ.સી. ૨૦૨૬ : (૧૯૯૮ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બલ્યુ. ૧૮૮૦); સતપાલ અને અન્ય વિ. હરિયાણા રાજ્ય અને અન્ય એ.આઈ.આર. ૨૦૦૦ એસ.સી. ૧૭૦૨ : (૨૦૦૦ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બલ્યુ. ૧૫૭૫); અને બિકાસ ચેટર્જી વિ. ભારત સંઘ (૨૦૦૪) ૭ એસ.સી.સી. ૬૩૪).

૩૧. એપુરુ સુધાકર, (એઆઈઆર ૨૦૦૬ એસસી ૩૩૮૫ : ૨૦૦૬ એઆઈઆર એસસી૬બલ્યુ ૫૦૮૯) (ઉપરોક્ત) માં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૭૨/૧૬૧ હેઠળના આદેશોને નીચેના આધારોએ પડકારી શકાય છે :

(એ) કે આદેશ મનનો ઉપયોગ કર્યા વિના પસાર કરવામાં આવ્યો છે; (બી) કે આદેશ દુર્ભાવનાપૂર્ણ છે;

(સી) કે આદેશ બાહ્ય અથવા સંપૂર્ણપણે અસંગત વિચારણાઓના આધારે પસાર કરવામાં આવ્યો છે; (ડી) કે સંબંધિત સામગ્રીને વિચારણાની બહાર રાખવામાં આવી છે; (ઈ) કે આદેશ મનમાનીથી દૂષિત છે.

૩૨. વિસ્તૃત કરવામાં આવેલી ક્ષમાદાનની સત્તા બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ માં સમાયેલ છે. આ મામલો હરિયાણા રાજ્યને સંબંધિત છે. હરિયાણાના રાજ્યપાલ ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. બંધારણનો અનુચ્છેદ ૧૬૧ રાજ્યના રાજ્યપાલને આ રીતે સક્ષમ બનાવે છે: "શિક્ષાને માફી, મુલતવી, વિરામ અથવા ઘટાડો આપવા અથવા રાજ્યની કાર્યકારી સત્તા જે વિષય સુધી વિસ્તરે છે તેવા વિષય સંબંધિત કોઈ કાયદા વિરુદ્ધના કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા કોઈપણ વ્યક્તિની સજાને સ્થગિત કરવા, ઘટાડવા અથવા રૂપાંતરિત કરવા."

૩૩. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૫૪ અને ૫૫ દંડની જોગવાઈ કરે છે. તેમ છતાં, દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૪૩૨ અને ૪૩૩-એ હાલની વિવાદાસ્પદ બાબત સાથે સંબંધિત છે. દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨(૧) રાજ્ય સરકારને એવો અધિકાર આપે છે કે તે ગુનામાં દંડિત કરાયેલા કોઈપણ વ્યક્તિની સજા, કોઈપણ સમયે, કોઈ શરત વિના અથવા દંડિત વ્યક્તિ સ્વીકારે

તેવી શરતો પર, સ્થગિત કરી શકે અથવા તેમાં છૂટ આપી શકે, તેમજ તેની સજાના અમલીકરણને સ્થગિત કરી શકે અથવા તેને ફટકારવામાં આવેલી સજાનો પૂર્ણ ભાગ અથવા તેનો કોઈ ભાગ માફ કરી શકે. દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ –એ સજામાં છૂટ અથવા રૂપાંતરણ કરવાની સત્તા પર મર્યાદા મૂકે છે: “જે સ્થળે કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત દંડોમાંથી મૃત્યુદંડ એક હોય એવા ગુનામાં કોઈ વ્યક્તિ દોષિત ઠરતા તેને આજીવન કારાવાસની સજા ફરમાવવામાં આવી હોય અથવા જ્યાં કોઈ વ્યક્તિને ફરમાવવામાં આવેલી મૃત્યુદંડની સજાનું કલમ ૪૩૩ હેઠળ આજીવન કારાવાસની સજામાં રૂપાંતરણ કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં એવી વ્યક્તિએ ઓછામાં ઓછા ચૌદ વર્ષનો કારાવાસ ભોગવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી તેને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે નહીં.”

૩૪. ક્ષમાદાન એ અનેક વિશેષાધિકારોમાંનું એક છે, જેને અનાદિકાળથી સર્વસત્તાધીશમાં નિહિત માનવામાં આવેલું છે, ભલે સર્વસત્તા જેના હાથમાં હોય તે કોઈ પણ હોય. સર્વસત્તાધીશ પૂર્ણ સત્તાવાળો રાજા હોય કે લોકપ્રિય ગણરાજ્ય હોય કે સંવિધાનિક રાજા અથવા રાણી હોય. સર્વસત્તા હંમેશા સત્તાના સ્ત્રોત સાથે સંકળાયેલી રહી છે – જાહેર સેવકોની નિમણૂક અથવા બરતરફ કરવાની સત્તા, યુદ્ધ જાહેર કરવાની અને શાંતિ સ્થાપિત કરવાની સત્તા, કાયદા બનાવવાની સત્તા અને દરેક પ્રકારના વિવાદોનું ન્યાયનિર્ધારણ કરવાની સત્તા વગેરે.

૩૫. માનવીના શાસનના વિરોધાભાસરૂપ કાનૂનનું શાસન, તેના વ્યાપક અર્થસંદર્ભમાં, મનસ્વી સત્તાના અભાવ, દેશના સામાન્ય કાનૂનને આધીનતા,

અને કાયદાઓના સમાન રક્ષણને સમાવે છે. ઉપરોક્ત ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાના પરિણામે, રાજાશાહીની સર્વસત્તાધિક અને મનસ્વી સત્તા સરકારના ત્રણ ભિન્ન અંગોમાં વહેંચાઈ ગઈ, (જુઓ કે.એમ. નાનાવટી વિ. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૧૨).

૩૬. બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ અવશિષ્ટ સર્વભૌમ સત્તા માટે જોગવાઈ કરે છે; તેથી, એક દયાચાચિકા નામંજૂર થયા પછી પણ, જો બદલાયેલી પરિસ્થિતિઓ તેવું સમર્થન આપતી હોય, તો સંબંધિત સત્તાધિકારીને આવી સત્તાનો ઉપયોગ કરવાથી અટકાવવાનું કોઈ કારણ રહી શકતું નથી. (જુઓ જી. કૃષ્ણ ગૌડ અને જે. ભૂમૈયા વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, (૧૯૭૬) ૧ એસ.સી.સી. ૧૫૭)

૩૭. રેજિના વિ. ધ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફૉર ધ હોમ ડિપાર્ટમેન્ટ (૧૯૯૬) ઈડબલ્યુસીએ સિવ પપપ માં, અદાલત સમક્ષ વિચારણા માટે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે જો ટૂંકી સજા સંબંધિત નીતિ સંપૂર્ણપણે અનમ્ય હોય, તો શું તે રાજ્યની દયાશક્તિ પર, જે અનિયંત્રિત માનવામાં આવે છે, અતિક્રમણ સમાન ગણાય? અદાલતે આ મુદ્દાનો વિસ્તૃત વિચાર કર્યો અને નીચે મુજબના નિષ્કર્ષ પર પહોંચી :

"..... નીતિ એટલી કઠોર ન હોવી જોઈએ કે જે અપવાદરૂપ પ્રકરણમાં નીતિથી વિમુખ થવું આવશ્યક હોય તેમાં તે મંજૂરી ન આપે; અન્યથા, તે વિવેકાધિકાર

પર એવો બંધન લાદે જે ગેરકાયદેસર ગણાય.... ગૃહ સચિવને આટલો વ્યાપક અને અબાધિત વિવેકાધિકાર આપતી વખતે સંસદે જે લવચીકતા અભિપ્રેત રાખી હતી તેની સાથે આ અસંગત છે..... અંદાજે ૮૦ વર્ષ પહેલાં, એક પ્રબુદ્ધ સંસદે માન્ય રાખ્યું હતું કે આવા પ્રકરણોમાં અટકાયતની લવચીક સજા જ આવશ્યક છે, અને તે માટે સંસદે જેને આ વિવેકાધિકારની દેખરેખ રાખવા માટે સર્વોત્તમ રીતે યોગ્ય માન્યો હતો તેને ખૂબ વ્યાપક વિવેકાધિકાર સોંપ્યો હતો, જેથી મુક્તિ અંગેનો સર્વોપયુક્ત નિર્ણય જાહેર હિતમાં લઈ શકાય. અનુવર્તી અધિનિયમોએ આ વિવેકાધિકારના સ્વરૂપમાં કોઈ ફેરફાર કર્યો નથી." (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે).

આથી, તેમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે દયાશક્તિ અબાધિત રહે છે અને અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓમાં, નીતિમાંથી ભિન્નતા માન્ય છે.

૩૮. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં લેતાં, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કાર્યપાલિકાની ક્ષમાદાનની સત્તા સંપૂર્ણ છે અને અનિબંધિત રહે છે, કારણ કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૭૨ અથવા ૧૬૧ હેઠળ સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨, ૪૩૩ અને ૪૩૩-એ ની જોગવાઈઓ દ્વારા મર્યાદિત કરી શકાતી નથી, યદ્યપિ સત્તાધિકારીએ ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે ઉપરોક્ત ઉદ્દેશિત આવશ્યકતાઓનું પાલન કરવું પડે છે. એવું કહેવું કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૭૨/૧૬૧ હેઠળની ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ, પરિસ્થિતિ મુજબ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલ દ્વારા, દોષિત વ્યક્તિ ટૂંકી સજા નીતિમાં નિર્ધારિત

કારાવાસનો સમયગાળો પૂર્ણ કરે તે પહેલાં, અસાધારણ કેસમાં પણ, કરી શકાતો નથી, તો તે ક્ષમાદાનની સત્તા અનિબંધિત છે એવા સિદ્ધાંત સાથે પરસ્પર અસંગત થશે.

૩૯. આ અદાલતની બંધારણીય પીઠે મારુ રામ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.સી. ૧૦૭ : (એ.આઇ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૨૧૪૭) (ઉપરોક્ત) માં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે ફક્ત ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ – એ ની જોગવાઈઓ જ ભાવી અસરથી લાગુ પડશે એટલું જ નહીં, પરંતુ રાજ્ય દ્વારા ઘડાયેલ ટૂંકી સજા યોજનાની કોઈપણ યોજના પણ ભાવી અસરથી જ લાગુ પડશે. આવો દૃષ્ટિકોણ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૧) અને ૨૧ ની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત છે. કેદાવધિ અંગેની અપેક્ષા, દોષિત ઠરાવ્યા બાદ તરત જ, લાગુ પડતા કાયદાઓ અને રાજ્યની સ્થિર પ્રથાઓના આધારે નિર્ધારિત થાય છે. જ્યારે ટૂંકી સજા યોજના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ સાથે સંબંધિત હોય, ત્યારે એવું માનવામાં આવી શકતું નથી કે જણાવેલી યોજનાનો આશરો લેવાઈ શકતો નથી. જીવનકાળની સજા પામેલ દોષિત વ્યક્તિ મુક્તિછૂટના નિયમો/ટૂંકી સજા યોજનાઓની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ ન કરતી હોય તો પણ, પ્રકરણ મુજબ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલને બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ ની જોગવાઈઓ હેઠળ ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં કોઈ પ્રતિબંધ હોઈ શકે નહીં. દોષિતનો અધિકાર એટલા મર્યાદિત વ્યાપનો છે કે તેના કેસ પર સંબંધિત

નિયમો વગેરે મુજબ વિચારણા કરવામાં આવે; તેને પૂર્વમુક્તિનો હકરૂપે દાવો કરી શકાતો નથી.

૪૦. ફોજદારી ન્યાય અને દંડના હેતુના પ્રશ્ન અંગે હંમેશા બે પરસ્પર વિરોધી દૃષ્ટિકોણ પ્રચલિત રહ્યા છે. જો દંડને ઉપચારાત્મક અને દોષિતના હિતાર્થે માનવામાં આવે, તો સજામાં છૂટછાટ મંજૂર થવી જોઈએ. જો સજાને કાયદાની સત્તાને સમર્થન આપવા અને અન્ય લોકોને પ્રતિષેધ કરવા જાહેર હિતમાં સંપૂર્ણપણે દંડાત્મક માનવામાં આવે, તો તે મંજૂર થવી જોઈએ નહીં.

૪૧. પી. જે. ફિટ્ઝજરાલ્ડ દ્વારા સેલ્મન્ડ ઓન જ્યુરિસ્પ્રુડેન્સ, ૧૨મી આવૃત્તિમાં, લેખકે અધ્યાય ૧૫ માં ફોજદારી ન્યાય/ સજાના હેતુ વિષે નીચે મુજબ ચર્ચા કરી છે :

પ્રતિષેધ અપરાધીના વાસ્તવિક અથવા સંભવિત પ્રેરણાઓ પર કાર્ય કરે છે; જ્યારે અસમર્થન મુખ્યત્વે શારીરિક બંધન પર આધારિત હોય છે. તેના વિપરીત, સુધારણા અપરાધીના સ્વભાવમાં જ એવો ફેરફાર લાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે જેથી તેને સમાજના ઉપયોગી સભ્ય તરીકે પુનઃસ્થાપિત કરી શકાય. જ્યાં પ્રતિષેધનો મુખ્ય દૃષ્ટિકોણ આરોપી પિંજરાની બહારના સંભવિત અપરાધી તરફ હોય છે, ત્યાં સુધારણાનો હેતુ ન્યાયપીઠ સમક્ષ ઉપસ્થિત વાસ્તવિક અપરાધી તરફ કેન્દ્રિત હોય છે. આ સદીમાં આ પાસાને વધતું મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. કેદની સજાનો ઓછી વાર ઉપયોગ, ટૂંકી સજાઓનો પરિત્યાગ, જેલનો ઉપયોગ

માત્ર દંડ તરીકે નહીં પરંતુ તાલીમના સાધન તરીકે કરવાનો પ્રયાસ, તેમજ પરવીક્ષા, પેરોલ અને સ્થગિત સજાના વધેલા ઉપયોગો, આ સામાન્ય પ્રવૃત્તિના પુરાવા છે. તે જ સમયે, અપરાધના કારણોની અને દંડાત્મક વ્યવહારના પ્રભાવોની તપાસ કરવાની ચિંતા પણ વધતી ગઈ છે..... સુધારણાત્મક તત્ત્વ અવગણવું નહીં જોઈએ, પરંતુ તેને અતિશય પ્રાધાન્ય ધારણ કરવાની મંજૂરી પણ આપવી નહીં જોઈએ. તેને કેટલું પ્રાધાન્ય આપવું તે સમય, સ્થળ અને પરિસ્થિતિનો પ્રશ્ન છે.

૪૨. આર.એમ.વી. ડાયસે પોતાની પુસ્તક જ્યુરિસપ્રુડન્સ (ફિફ્થ એડિશન ૧૯૮૫) માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છે :

“સમાજવિરોધી વર્તન અંગેના કાયદાઓ અને દંડમાં શિથિલતા લાવવાથી કાયદાનું પાલન કરનારાઓ માટે સંભવિત રીતે ઓછી સ્વતંત્રતા અને સુરક્ષા ઊભી થઈ શકે છે. ડીટ્ઝે જે રીતે કહે છે : ‘જેમ લોકશાહીના નિરંકુશ પ્રકારએ ઘણી વાર માનવ અધિકારોને જોખમમાં મૂક્યા છે, તેમ તેનો અતિઉદાર પ્રકાર નાગરિકોને તેમના સહમાનવોના ગુનાઓ સામે ખુદા મૂકી આ અધિકારોને જોખમમાં મૂકે છે.....

જેટલા વધુ કાયદાનું પાલન કરનાર લોકો કાયદા પ્રત્યે અને તેમનું રક્ષણ કરનાર સત્તાધિકારીઓ પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ગુમાવશે, તેટલા વધુ તેઓ બાબતોને પોતાના હાથમાં લઈ લેવાના વિકલ્પ તરફ દોરાશે, જેના જોખમો અકલ્પનીય છે અને

કેટલાક સ્વાતંત્ર્યપ્રવૃત્ત પરોપકારી વ્યક્તિઓ સ્વીકારવા તૈયાર જણાય છે તેની કરતાં પણ વધુ નજીક છે.....

૪૩. કાનૂની સૂત્ર, "વેનિયે ફેસિલિતાસ ઇન્સેન્ટિવમ એસ્ટ ડેલિન્ક્વેન્ડી", દયાશક્તિઓના ઉપયોગ અંગેની ચેતવણી છે, કારણ કે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે "માફીની સહેલાઈ અપરાધ માટે પ્રોત્સાહન છે." તે "ગ્રાન્ડ ફાર્સ" પણ સાબિત થઈ શકે, જો કોઈપણ ચુક્તિપૂર્ણ કારણ વિના, મનસ્વી રીતે, "વિશેષાધિકારપ્રાપ્ત વર્ગના ભટકેલાઓ" ને આપવામાં આવે. તેથી, કોઈપણ દોષિત વ્યક્તિ દયાશક્તિનો "ફૂંપાપ્રાપ્ત લાભાર્થી" ન હોવો જોઈએ.

૪૪. સ્વતંત્રતા મનુષ્યની સૌથી અમૂલ્ય અને અતિપ્રિય સંપત્તિઓમાંથી એક છે અને તેને ઘટાડવાના કોઈપણ પ્રયત્નનો તે જોરદાર પ્રતિકાર કરશે. તે જ રીતે, દંડના ઉદ્દેશ્ય તરીકે આજીવન દંડિતના પુનર્વસન અને જીવનના સામાજિક પુનર્નિર્માણને કલ્યાણકારી રાજ્યમાં સર્વોપરી મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. "અપરાધવિહોણો સમાજ એક યુટોપિયન સિદ્ધાંત છે". રાજ્યએ દંડિતથી સમાજનું રક્ષણ કરવાનો ધ્યેય હાંસલ કરવો છે અને સાથે સાથે અપરાધીને પુનર્વસિત પણ કરવો છે. અન્ય લોકો તરફથી દંડિત પર પ્રતિશોધાત્મક હુમલાનો ખૂબ જ વાસ્તવિક જોખમ રહેલો હોય છે. દંડ દંડિતને પોતાના અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની અને તેના પુનર્વસનમાં સહાય કરવાની સગવડ આપે છે. દંડમાં રાહતની નીતિ એવી વ્યક્તિને પુનઃઆકાર આપવાની પ્રક્રિયા દર્શાવે છે, જેણે નિશ્ચિત પરિસ્થિતિઓ હેઠળ અપરાધિક પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થઈ

હોય અને જેને પુનર્વસિત કરવો આવશ્યક હોય. દંડના ઉદ્દેશ્યો સંપૂર્ણપણે અથવા મુખ્યત્વે સુધારાત્મક અને નિવારક છે.

૪૫. દંડનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત કે "દોષિતે પોતાના ગુનાનું મૂલ્ય ચૂકવવું જ જોઈએ" એવો એટલી હદ સુધી વિસ્તૃત ન થવો જોઈએ કે દંડ ફૂર બની જાય. આ મુદ્દાનું પરીક્ષણ દંડના આધુનિક સુધારાત્મક અભિગમને ધ્યાનમાં રાખીને કરવું આવશ્યક છે. "સેવેજ જસ્ટિસ" ની સંકલ્પના ક્યારેય લાગુ કરવી નહીં. સજામાં નરમાઈ લાવતી યોજનાઓને વધુ માનવીય અને સામાજિક વિજ્ઞાનલક્ષી અભિગમથી જોવાની જરૂર છે. દંડને અંતિમ લક્ષ્ય તરીકે નહીં પરંતુ માત્ર લક્ષ્યસાધનના સાધન તરીકે જ માનવું જોઈએ. દંડનો હેતુ બદલો લેવા માટેનો ન હોવો જોઈએ, પરંતુ ગુનેગારને સુધારવો અને તેનું પુનર્વસન કરવું એ હોવું જોઈએ. વધુમાં, ગુનો કરવામાં આવ્યો ત્યારે ગુનાની પરિસ્થિતિઓની પ્રાસંગિકતા અને દોષિતની માનસિક સ્થિતિ એવા પરિબળો છે, જેઓની નોંધ લેવાઈ જવી જોઈએ.

૪૬. આજીવન દંડિતના સમય પહેલાં મુક્તિના પ્રકરણ પર વિચાર કરતી વેળાએ, સત્તાધિકારીઓએ મુખ્યત્વે આ બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને તેના પ્રકરણનો વિચાર કરવો જરૂરી બની શકે છે કે ગુનો સમગ્ર સમાજને વ્યાપક અસર પહોંચાડ્યા વિના વ્યક્તિગત સ્વરૂપનો અપરાધ હતો કે કેમ; ભવિષ્યમાં ફરીથી અપરાધ કરવાની કોઈ શક્યતા હતી કે કેમ; દંડિતે અપરાધ કરવા અંગે પોતાની ક્ષમતા ગુમાવી દીધી હતી કે કેમ; દંડિતને વધુ સમય સુધી બંધમાં રાખવાનો કોઈ

ફળદાયી હેતુ બાકી રહ્યો હતો કે કેમ; દંડિતના પરિવારની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ તથા અન્ય સમાન પરિસ્થિતિઓ.

૪૭. જાહેર નીતિના વિચારણાઓ અને માનવતાવાદી પ્રેરણાઓ કાર્યપાલક ક્ષમાદાનની સત્તાની સંકલ્પનાને આધાર આપે છે. જો ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને સજા માફ કરવામાં આવે, તો તે એ હકીકતને મિટાવતું નથી કે કોઈ વ્યક્તિ ગુનામાં દોષિત ઠર્યો હતો. તે માત્ર દોષિતને સમાજમાં પુનઃસમાવેશ થવાની તક આપે છે. આધુનિક દંડશાસ્ત્ર, તેના સુધારાત્મક અને પુનર્વસન આધાર સાથે, આ બાબત પર ભાર મૂકે છે કે આવી સત્તાનો ઉપયોગ ન્યાય પ્રણાલીમાં કરાણા સંચારિત કરવાના સાધન તરીકે થવો જોઈએ. યોગ્ય કેસમાં ક્ષમાદાનની સત્તાને અમલમાં મુકવી આવશ્યક છે. અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓ, જેમ કે દોષિત છેલ્લા તબક્કામાં અસાધ્ય રોગથી પીડાતો હોય, તો ઘણી વહેલી અવસ્થાએ પણ તેની મુક્તિ યોગ્ય ઠરી શકે છે. 'વાના એસ્ટ ઇલ્લા પોટેન્સિયા કવે ગુન્કવામ વેનિત ઇન એકતુમ' નો અર્થ થાય છે —જે સત્તા ક્યારેય અમલમાં આવતી નથી તે વ્યર્થ છે.

૪૮. ક્ષમાદાન એ અનુકંપાનું એક કૃત્ય છે, જે કાયદાઓના અમલ માટે સોંપવામાં આવેલી સત્તામાંથી ઉદ્ભવતું હોય છે અને જેના દ્વારા તે વ્યક્તિ, જેને તે આપવામાં આવે છે, તેના દ્વારા કરાયેલા ગુનાના બદલામાં કાયદો જે દંડ લાદે છે તેમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે છે. દરેક સંસ્કારી સમાજ આ બાબતને માન્યતા આપે છે અને તેથી યોગ્ય કેસોમાં અનુકંપા તથા માનવતાના કૃત્યરૂપે

ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે માટે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ સત્તાનો ઉપયોગ અનાદિકાળથી મોટા ભાગના રાજ્યોમાં કરવામાં આવતો આવ્યો છે અને તેને હંમેશાં સાર્વભૌમ સત્તાના આવશ્યક લક્ષણ તરીકે માનવામાં આવ્યો છે. તે બુદ્ધિસભર જાહેર નીતિના આધારથી સમર્થિત ન્યાયનું પણ એક કૃત્ય છે. તેમ છતાં, તેને વિશેષાધિકાર તરીકે ગણવામાં આવી શકતું નથી. તે અન્ય કોઈપણ કૃત્ય જેટલું જ એક સત્તાવાર કર્તવ્ય છે. આ સત્તા માત્ર દોષિતના હિત માટે નહીં, પરંતુ જનકલ્યાણ માટે સોંપવામાં આવેલી છે; અને જો ક્ષમાદાન અથવા પરોલ મંજૂર થવાનું હોય, તો લોકો યોગ્ય રીતે તે સત્તાધિકારી પાસેથી તે કર્તવ્યના પાલનની માંગ કરી શકે છે.

૪૯. હરિયાણા રાજ્ય વિ. મહેન્દર સિંહ (૨૦૦૭) ૧૩ એસ.સી.સી. ૬૦૬ : (૨૦૦૭ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બલ્યુ. ૬૯૮૮) (ઉપરોક્ત) મામલામાં આ અદાલતે અધિનિયમ ૧૮૯૪ની જોગવાઈઓ તથા તે હેઠળ ઘડાયેલા નિયમો તેમજ પંજાબ જેલ મેન્યુઅલના સંબંધિત પરિચ્છેદોની નોંધ લીધી છે. અધિનિયમ ૧૮૯૪ની કલમ ૫૯(૫) સરકારને "ગુણાંક આપવાની અને સજાની અવધિ ઘટાડવાની" બાબતે નિયમો બનાવવાનો અધિકાર આપે છે. નિયમોમાં કેદીની વ્યાખ્યામાં તેવા વ્યક્તિનો પણ સમાવેશ થાય છે જેને શાંતિ જાળવવા અથવા સારા વત ન માટે જમીન/સુરક્ષા પૂરી પાડવામાં નિષ્ફળ જવાને કારણે જેલમાં મોકલવામાં આવ્યો હોય. નિયમોમાં વધુમાં ગુનાની તીવ્રતા અને ગંભીરતા અનુસાર કેદીઓના વર્ગીકરણની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

કેદીઓના વર્ગીકરણ મુજબ, વર્ગ ૧ના કેદીઓ તેઓ છે જેઓએ જઘન્ય સંગઠિત ગુનાઓ કર્યા હોય અથવા ખાસ જોખમી અપરાધીઓ હોય. વર્ગ ૨ના કેદીઓમાં ડાકુઓ અથવા જઘન્ય સંગઠિત ગુનાઓ કરનાર વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. વર્ગ ૩ના કેદીઓ તેઓ છે જેઓ વર્ગ ૧ અથવા વર્ગ ૨માં આવતાં નથી. તેના નિયમ ૨૦માં જોગવાઈ છે કે આજીવન દંડિત, જે વર્ગ ૧નો કેદી હોય, જો મુક્તિ માટે પાત્રતા આપે તેવી સજા માફી કમાઈ હોય, તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તે મુજબ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૦૧ હેઠળ આદેશ પસાર કરાવવા હેતુથી સ્થાનિક સરકારને અહેવાલ કરશે. નિયમ ૨૧માં જોગવાઈ છે કે નિયમ ૨૦માં જે રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તે સિવાય, જ્યારે કોઈ કેદીએ મુક્તિ માટે પાત્રતા આપે તેવી સજા માફી કમાઈ હોય, ત્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તેને મુક્ત કરશે. વર્તમાન કેસ વર્ગ ૩માં આવે છે, કારણ કે તે સંગઠિત ગુનો, વ્યાવસાયિક અપરાધીઓ, વંશપરંપરાગત અપરાધીઓ અથવા ખાસ જોખમી અપરાધીઓનો કેસ નથી.

૫૦. નિઃસંદેહ, રાજ્ય પુનર્ગઠન અધિનિયમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉપરોક્ત નિયમો હરિયાણામાં લાગુ પડે છે. આ નિયમો વૈધાનિક નિયમો છે, માત્ર કાર્યપાલક સૂચનાઓ નથી. તેથી, "આજીવન કેદ ભોગવી રહેલા દોષિત" ને તેમાં નિર્ધારિત પરિમાણોની અંદર તેના કેસનો વિચાર કરવામાં આવે તેવો અધિકાર છે.

૫૧. અહીં ઉલ્લેખ કરવો અસંગત નહીં ગણાય કે સાધુ સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ (૧૯૮૪) ૨ એસ.સી.સી. ૩૧૦ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૭૩૯)

(ઉપરોક્ત) મામલે નિર્ણય કરતી વખતે, ઉપરોક્ત ૧૮૯૪ના અધિનિયમ તથા ઉપર અહીં ઉલ્લેખિત નિયમોની જોગવાઈઓ આ અદાલતના ધ્યાન પર લાવવામાં આવી નહોતી. વધુમાં, રાજ્ય દ્વારા અનુસરાતી સતત ભૂતકાળીની પ્રથા વાજબી અપેક્ષાના આધારરૂપ બની શકે છે (જુઓ ઓફિશિયલ લિક્વિડેટર વિ. દયાનંદ અને અન્ય (૨૦૦૮) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧) : (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસ.સી. (સપ્લ.) ૧૧૭૭).

પર. અમે અગાઉ જ નોંધ્યું છે કે ૦૪.૦૨.૧૯૯૩ ની તારીખની નીતિ સહિતની અગાઉની નીતિઓમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ સત્તાઓના ઉપયોગનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે ૧૩.૦૮.૨૦૦૮ ની તારીખની નીતિ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨ ને કલમો ૪૩૩ અને ૪૩૩-એ સાથે વાંચીને મળતી સત્તાઓના ઉપયોગમાં જાહેર કરવામાં આવી છે. કલમ ૪૩૩-એ હેઠળનો પ્રતિબંધ માત્ર એટલી હદ સુધી છે જેટલી હદ સુધી ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨ હેઠળ ઉલ્લેખિત ગુનાઓના સંદર્ભમાં સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવો હોય. તેથી, ૧૩.૦૮.૨૦૦૮ ની તારીખની અધિસૂચના પ્રક્રિયાના એવા નિયમ હેઠળ છે, જે બંધારણને અધિનસ્ત છે. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ ઉપયોગમાં લેવાતી સત્તા સ્પષ્ટપણે બંધારણનો આદેશ છે અને તેથી ૧૩.૦૮.૨૦૦૮ ની તારીખની નીતિ ૦૪.૦૨.૧૯૯૩ ની તારીખની નીતિને અતિક્રમિત કરી શકતી નથી.

૫૩. તેથી, પ્રતિવાદી કેદીને, તેના એવા સહકેદીઓની સમકક્ષ પોતાના કેસની વિચારણા કરાવવાનો, જેમને ઉક્ત નીતિનો લાભ મેળવવાનો હક હતો, તેવો હક તા. ૧૩.૦૮.૨૦૦૮ની નીતિ દ્વારા છીનવી શકાય નહીં. આ બાબત વર્ષ ૨૦૦૮ પહેલાંની, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૧ને સંબંધિત નીતિઓમાં સમાવાયેલા ઉલ્લેખોના સાધારણ અવલોકનથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી, અમારી દૃષ્ટિએ, પ્રતિવાદીનો કેસ તેની દોષિત ઠરાવાની તારીખે અમલમાં રહેલી નીતિના આધારે વિચારવામાં આવવો જોઈએ એવો નિષ્કર્ષ પર પહોંચવામાં વડી અદાલત સંપૂર્ણપણે યોગ્ય હતી.

૫૪. રાજ્ય સત્તા પર ઓછામાં ઓછું એટલું તો બાધ્યકર્તવ્ય છે કે તે દોષિત દ્વારા તેની દોષસિદ્ધિના સમયે ધરાવવામાં આવેલી એવી સચ્ચી અપેક્ષા સંબંધે પોતાના વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરે કે, તે તારીખે અમલમાં રહેલી લઘુ સજાની નીતિમાં નિર્ધારિત સજા ભોગવ્યા પછી, તેની અગ્રિમ મુક્તિ અંગેનો કેસ વિચારણા માટે લેવાશે. રાજ્યએ માફીની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ પણ એવો કોઈ લાભ, જેનો અર્થઘટન દોષિતના હિતમાં ઉદારતાપૂર્વક થવો જોઈએ અને જે કેસ પ્રમાણે બદલાઈ શકે, તેને ધ્યાનમાં રાખીને કરવો જરૂરી છે અને તે હેતુ માટે, અમારી દૃષ્ટિએ, તે એવી નીતિ સાથે સંબંધિત હોવું જોઈએ જે વર્તમાન કેસમાં પ્રતિવાદીના હિતમાં હતી. જો આજીવન કેદ ભોગવનાર વ્યક્તિના અગ્રિમ મુક્તિ માટેના કેસની વિચારણા થતી તારીખે ઉદાર નીતિ અમલમાં હોય, તો તેને તેનો લાભ અપાવવો જોઈએ.”

૬૦. આ તો સ્વયંસ્પષ્ટ છે કે સરકાર પોતાની નીતિ ઘડી શકે છે અને માફીના લાભની મંજૂરી અંગે વિચારણા કરવા માટે દોષિત કેદીઓનું વર્ગીકરણ પણ કરી શકે છે. સરકાર માટે એવું કહેવું ખુલ્લું છે કે, સામૂહિક બળાત્કારના કોઈપણ કેસમાં દોષિત ઠરાવાયેલ કોઈપણ વ્યક્તિ માફીના લાભનો દાવો કરવા હકદાર રહેશે નહીં.

૬૧. ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં, હું આંધ્ર પ્રદેશ સરકાર વિ. એમ.ટી. ખાન [(૨૦૦૪) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૬] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના એક નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી શકું છું. પરિચ્છેદ ૮, ૯ અને ૧૦ માં સમાયેલ સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ ઉદ્ઘૂત કરવામાં આવે છે:

“૮. છેલ્લે નોંધાયેલા કેસમાં નિર્ધારિત કરાયેલા સિદ્ધાંતો અનુસાર રાજ્યપાલે મંત્રિસભાની સલાહ પર કાર્ય કરવાનું હોય છે. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્યની મંત્રિસભા મધ્ય પ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રની અદાલતો દ્વારા દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા આરોપી વ્યક્તિઓના સંદર્ભમાં કોઈ યોગ્ય સલાહ આપી શકે તેવી કલ્પના પણ અશક્ય છે અથવા તે માટે તે સક્ષમ હશે તેવી વાત પણ માન્ય નથી. વડી અદાલતે ખોટી રીતે માન્યું તેમ, કેદી અધિનિયમ આ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન પર કોઈ પ્રકાશ પાડતું નથી. તે માત્ર એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં કેદીઓના હસ્તાંતરણને સક્ષમ બનાવે છે. હસ્તાંતરિત રાજ્યને હસ્તાંતરિત કેદીઓના સંદર્ભમાં દંડમાફીની સત્તા પ્રદાન કરવાનો તેનો કોઈ અભિપ્રાય નથી. સનાબોઈના સત્યનારાયણ વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ અને અન્ય, (૨૦૦૩ (૫) સુપ્રીમ ૩૪૩), માં એવું

ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે દંડમાફી આપવી તથા તેની શરતો — બન્ને — દંડમાફીના સ્વરૂપે આપવામાં આવતી રાહતની એક સંકલિત, એકમાત્ર સામાન્ય પદ્ધતિ અથવા યોજના રચે છે, જે જાહેર હિત, સુરક્ષા અને સમાજના હિતોને ધ્યાનમાં રાખી રચાયેલ નીતિથી ઓતપ્રોત હોય છે. તેથી, આ પ્રકારની રાહતને આદેશકર્તાના મૂળ હેતુથી વધુ વિસ્તૃત કરવા માટે, જે હેતુ રાજ્યની નીતિ સંબંધિત વિચારણાઓથી માર્ગદર્શિત થયેલો જણાય છે, તેમાં અદાલતી ફેરફાર અથવા અનુરૂપ ગોઠવણ માટે કોઈ અવકાશ નથી. દંડમાફીની યોજનામાં એવો ફેરફાર અથવા વિસ્તાર કરી શકાતો નથી કે જેને સંબંધિત કેદીઓની જે શ્રેણી માટે ખાસ કરીને બાકાત રાખવામાં આવી હતી તેને તેમાં સામેલ કરી શકાય.

૯. સંહિતાની કલમ ૪૩૨ જૂની સંહિતાની કલમ ૪૦૧ તથા કલમ ૪૦૨ની ઉપકલમ (૩) ને અનુરૂપ છે અને લગભગ શબ્દશઃ તેનું પુનરાવર્તન કરે છે. સંહિતાની કલમ ૪૩૨ની ઉપકલમો (૧) થી (૪) જૂની સંહિતાની કલમ ૪૦૧ની ઉપકલમો (૧) થી (૪)નું શબ્દશઃ પુનરાવર્તન કરે છે. ઉપકલમ (૫) જૂની કલમની ઉપકલમ (૬)નું શબ્દશઃ પુનરાવર્તન કરે છે. તે જ રીતે, ઉપકલમ (૬) જૂની કલમની ઉપકલમ (૪-એ)નું પુનરાવર્તન કરે છે. જૂની કલમ ૪૦૧ની ઉપકલમ (૫) અગાઉ ૧૯૫૦માં જ કાઢી નાખવામાં આવી હતી. ઉપકલમ (૭) જૂની સંહિતાની કલમ ૪૦૨ની ઉપકલમ (૩)ને અનુરૂપ છે. મુખ્ય પરિરચ્છેદ અને ખંડ (એ) કોઈ ફેરફાર વિના જૂની જોગવાઈનું શબ્દશઃ પુનરાવર્તન કરે છે. ખંડ

(બી) થોડોક ભિન્ન છે, પરંતુ મૂળ સારતત્ત્વમાં કોઈ ફેરફાર વિના. તે ખંડ આ પ્રમાણે છે :

“(બી) અન્ય કિસ્સાઓમાં, રાજ્ય સરકાર”.

૧૦. અમારી દ્રષ્ટિએ, રતન સિંહના કેસમાં (ઉપરોક્ત) નિર્ધારિત થયેલ અનુપાતમાં દર્શાવાયેલ કાનૂની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતા, જે હાલના કેસમાં સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે, વડી અદાલત દ્વારા જી. ઓ.ના એક ભાગને અમાન્ય બનાવી સંબંધિત કેદીઓને તેના લાભો વિસ્તરાવવા ન્યાયસંગત નહોતું. તેનો અર્થ એ થાય છે કે અદાલતે પોતાની તરફથી નીતિનું પુનઃનિર્માણ કર્યું અને જી. ઓ.ને જ ફરીથી ઘડ્યો. તે હદ સુધી વડી અદાલતનો ચુકાદો ભૂલભર્યો છે અને તેને રદ કરવાની જરૂર છે, અને અમે તેવો નિર્દેશ આપીએ છીએ. પરંતુ આવશ્યક સજા ભોગવી લીધા પછી, યોગ્ય સરકાર, જે હાલના કેસમાં અમારી દ્રષ્ટિએ અનુક્રમે મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય છે, તેમના કેસો તે બે રાજ્ય સરકારો દ્વારા વિચારણા હેઠળ લેવામાં આવશે, અને તેઓ તેમની મુક્તિ મંજૂર કરી શકાય તેવી અને ઇચ્છનીય છે કે કેમ તે અંગે જરૂરી નિર્ણય લેશે. ઉપરોક્ત હદ સુધી અપીલો મંજૂર કરવામાં આવે છે. તે મુજબ આદેશ.”

૬૨. હું કુલજીત સિંહ ઉર્ફે રંગા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૧૫૭૨] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે કરેલ અવલોકનોનો

પણ ઉલ્લેખ કરી શકું છું અને તેના પર આધાર રાખી શકું છું. હું સામાન્ય રીતે બિલા રંગા કેસ તરીકે ઓળખાતા અત્યંત પ્રસિદ્ધ ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરું છું. મુખ્ય ન્યાયાધીશ ચંદ્રચૂડ (જેઓ તે સમયે લોર્ડશીપ હતા) એ અવલોકન કર્યું હતું કે:

ચોપરા બાળકોના મોત અરજદાર અને તેના સાથી બિલ્લા દ્વારા ફૂર આયોજન પછી કરવામાં આવ્યા હતા, જે પર વ્યાવસાયિક છાપ દેખાય છે. હત્યા નિશ્ચિતપણે ક્ષણિક ઉશ્કેરાટમાં અથવા કોઈ એવા અપ્રતિરોધ્ય આવેગના પરિણામે કરવામાં આવી નહોતી કે જેને નિર્ણાયક ક્ષણે આરોપીને વશ કરી લીધો હતો એવું કહી શકાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ ગુનાની પાછળ પૂર્વનિયોજિત પ્રેરણા હતી, ભલે આ બંને બાળકોની હત્યા કરવા માટે આરોપી પાસે કોઈ વ્યક્તિગત હેતુ ન હતો.

વધુમાં, નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

સુવ્યવસ્થિત સમાજના અસ્તિત્વ માટે રંગા અને બિલ્લા જેવા, જે સામાજિક વ્યવસ્થા અને સુરક્ષાને માટે ભયરૂપ છે, એવા વ્યક્તિઓના જીવનનો અંત આવશ્યક બને છે. તેઓ વ્યાવસાયિક ખૂનીઓ છે અને પરિપક્વ થતી સમાજની શિષ્ટતાના વિકસતા ધોરણોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ તેઓ કોઈ સહાનુભૂતિને પાત્ર નથી.

૬૩. સર્વોચ્ચ અદાલતે અપીલ ફગાવ્યા બાદ અને રાષ્ટ્રપતિએ દયાયાચિકા ફગાવ્યા બાદ, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ એક અરજી કરવામાં આવી હતી. એવો તર્ક રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૭૨ દ્વારા સોંપવામાં આવેલી સત્તા કર્તવ્ય સાથે સંલગ્ન સત્તા હતી અને તેનો ઉપયોગ નિષ્પક્ષ તથા યુક્તિસંગત રીતે થવો આવશ્યક હતો. કુલજીત સિંહ ઉપનામ રંગા વિ. લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર, દિલ્હી [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૨૨૩૯] માં, નિયમ નિસી બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. તમામ કેસોમાં મૃત્યુદંડની અમલવારી સ્થગિત રાખવામાં આવી હતી. તેમ છતાં, અંતે તે કેસનો નીચે મુજબની નોંધણીઓ સાથે નિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો, જે એ.આઈ.આર. ૧૯૮૨ એસ.સી. ૭૭૪ માં અહેવાલિત છે:

પરંતુ અધિ. ૭૨ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે કોઈ કેસ યોગ્ય છે કે નહીં તે પ્રશ્ન દરેક નિર્દિષ્ટ કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ પર નિર્ભર કરે છે. તેથી, તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા અથવા ન્યાયસંગતતા દરેક કેસ પ્રમાણે નિર્ધારિત કરવી પડે. વાસ્તવમાં, અમને સમજાતું નથી કે કેસના ન્યાયની માંગ મુજબ તેનો ઉપયોગ કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યાપક સત્તા પર કોઈ કઠોર, ન્યાયિક રીતે વિકસાવાયેલા બંધનો લાદવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરીને અરજદારને કયો ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ થશે. અંતે તો, અધિ. ૭૨ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલી સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર સજામાં ઘટાડો કરવા માટે જ થઈ શકે, તેમાં વધારો કરવા

માટે નહીં. તેમ છતાં, અમને તે પ્રશ્નમાં વિગતવાર પ્રવેશવાની જરૂર નથી, કારણ કે આ કેસને જ્યાં સુધી સંબંધ છે ત્યાં સુધી અમે સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ છીએ કે દયા અધિકારક્ષેત્રનો સર્વાધિક ઉદાર ઉપયોગ પણ રાષ્ટ્રપતિને અરજદાર પર લાદવામાં આવેલી મૃત્યુદંડની સજામાં હસ્તક્ષેપ કરવા પ્રેરિત કરી શક્યો હોત નહીં, ખાસ કરીને કુલજીત સિંહ ઉર્ફે રંગા વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૮૧ (૩) એસ.સી.આર. ૫૧૨: એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૧૫૭૨: (૧૯૮૧ કિ એલ.જે. ૧૦૪૫) માં અમારા ચુકાદામાં ઉલ્લેખિત વિચારણાઓને ધ્યાનમાં લેતાં. અમે તે ચુકાદામાં જે કહ્યું હતું તે યાદ કરી શકીએ કે “ચોપરા બાળકોનું મૃત્યુ અરજદાર અને તેના સાથી બિલ્લાએ એક જંગલી આયોજન બાદ કર્યું હતું, જેમાં વ્યાવસાયિક છાપ દેખાય છે”, કે “સુવ્યવસ્થિત સમાજના અસ્તિત્વ માટે રંગા અને બિલ્લા જેવા, સામાજિક વ્યવસ્થા અને સુરક્ષા માટે જોખમરૂપ વ્યક્તિઓના જીવનનો અંત આવશ્યક છે”, અને કે “તેઓ વ્યાવસાયિક હત્યારા છે અને પરિપક્વ સમાજના શિસ્ત-મર્યાદાના વિકસતા ધોરણોની દૃષ્ટિએ પણ તેઓ કોઈ સહાનુભૂતિના હકદાર નથી.

૨. તે મુજબ આ અરજી નામંજૂર કરવામાં આવે છે.”

૬૪. ઉપરોક્તનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભારતના બંધારણના કલમ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં, દરેક પ્રકરણના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે. બિલ્લા અને રંગા દ્વારા આચરવામાં

આવેલ ગુનાની જઘન્યતાએ સર્વોચ્ચ અદાલતને એવો નિષ્કર્ષ નોંધવા પ્રેરિત કર્યું હતું કે દયા અધિકારક્ષેત્રનો અતિઉદાર ઉપયોગ પણ ભારતના રાષ્ટ્રપતિને મૃત્યુદંડની સજામાં હસ્તક્ષેપ કરવા પ્રેરિત કરી શક્યો હોત નહીં. સ્પષ્ટપણે, ગુનાની જઘન્યતા અને અપકર્તાની 'અડગ જંગલિતા' એવા પરિબળો છે, જેઓ બંધારણના કલમ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળની સત્તાના ઉપયોગ માટે સંબંધિત ગણવામાં આવ્યા છે. અન્યથા પણ, સજા ફટકારતી વખતે અદાલત માટે જે કંઈ સંબંધિત હોય, તે સમયપૂર્વ મુક્તિનો પ્રશ્ન વિચારતી વખતે સરકાર માટે કોઈપણ કાનૂની અથવા તર્કસંગત પ્રક્રિયા દ્વારા અસંબંધિત અથવા બાહ્ય બની શકે નહીં.

૬૫. બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે, યોગ્ય સત્તાધિકારી ફોજદારી કેસના અભિલેખનું પરીક્ષણ કરવા સક્ષમ છે. અદાલતની ફાઈલમાં રહેલા પુરાવા ઉપરાંત તેના કબજામાં આવેલ હોય તેવા પુરાવાનો પણ વિચાર કરવા તે સક્ષમ છે. આ સંદર્ભમાં વિચારવામાં આવેલી કોઈપણ બાબતને અસંગત કહી શકાય નહીં. જેમ બિદ્લા અને રંગાના કેસમાં ગુનાની ગંભીરતાએ અદાલતને એવો નિષ્કર્ષ કરવા પ્રેરિત કરી હતી કે રાષ્ટ્રપતિએ મૃત્યુદંડ કરતાં ઓછી સજા આપવી શક્ય ન હતી, તેમ કાર્યપાલક સત્તાધિકારી તમામ કેસોમાં, દોષિત વ્યક્તિને સમયપૂર્વક મુક્ત કરવી ઇચ્છનીય છે કે નહીં તે નક્કી કરવા માટે, ગુનાની જઘન્યતા અથવા ગંભીરતા સહિતના વિવિધ પરિબળોની તપાસ કરી શકે છે. વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સામાજિક વ્યવસ્થા વચ્ચેના સંઘર્ષનું તમામ સંબંધિત પરિબળોના સર્વાંગી વિચારણા આધારે

યુક્તિસંગત સંતુલન સાધવું આવશ્યક છે. ગુનાની જઘન્યતા અથવા ગંભીરતા તે વિચારણાથી અસંગત નથી.

૬૬. મારો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે તમામ દોષિતોને એકસરખા સમાનવર્ગીય વર્ગ તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય નહીં. તેમને ભિન્ન-ભિન્ન વિચારણાઓના આધારે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. દોષિત દ્વારા આચરાયેલા ગુનાની જઘન્યતા અથવા ગંભીરતા એવો વર્ગીકરણ કરવાનો એક આધાર બની શકે છે. બિલા અને રંગાને, આપેલ પરિસ્થિતિમાં, સામાન્ય દોષિતથી અલગ વર્ગ તરીકે ગણવામાં આવી શકે છે, જ્યારે સામાન્ય દોષિતે સંપૂર્ણપણે ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં હત્યા આચરી હોઈ શકે. ભલે કાર્યપાલિકાને સંપૂર્ણપણે મનસ્વી અથવા અસંગત માપદંડોના આધારે આવું વર્ગીકરણ કરવું ખુલ્લું ન હોય, તો પણ સિદ્ધાંતરૂપે આવું વર્ગીકરણ ગુનાની ગંભીરતાના આધારે સ્થાપિત થઈ શકે છે તે અંગે મને કોઈ શંકા નથી.

૬૭. એપૂરુ સુધાકર (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો:

“૬૫. કાર્યપાલક ક્ષમાનો ઉપયોગ વિવેકાધીન બાબત છે, છતાં તે અમુક ધોરણોને આધીન છે. તે કોઈ વિશેષાધિકારની બાબત નથી. તે સત્તાવાર ફરજના નિર્વહની બાબત છે. સંબંધિત પરિસ્થિતિ મુજબ, તે માત્ર દોષિતના હિત માટે નહીં, પરંતુ જનતાના કલ્યાણ માટે રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલમાં નિહિત કરવામાં આવી છે, અને જનતા ફરજના નિર્વહ પર આગ્રહ રાખી શકે છે. તેથી,

આ વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ ફક્ત જાહેર હિતના વિચારાધાર પર જ કરવો પડે. રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલ તથ્યોની પૂરકતા તથા માફી અને દંડમુક્તિ આપવાની યોગ્યતા અંગે એકમાત્ર નિર્ણાયક છે. તેમ છતાં, આ સત્તા સંવિધાનમાં ઉલ્લેખિત સત્તા છે અને તેની મર્યાદાઓ, જો હોય, તો સંવિધાનમાં જ શોધવી પડે. તેથી, જ્યારે અને જો આક્ષેપિત નિર્ણય કોઈ સંવિધાનિક જોગવાઈના ભંગરૂપ હોય, ત્યારે વિશિષ્ટ સંજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત લાગુ પડશે નહીં. માફી, દંડમુક્તિ, દંડમાં રાહત અને દંડરૂપાંતર આપતી વખતે લાગુ પાડવાની આ મૂળભૂત કાર્યકારી કસોટી છે.

૬૬. માફી આપવાનું કોઈપણ અર્થમાં દોષારોપણના ચુકાદાને ઉલટાવી દેવું નથી, પરંતુ તે એવી કાર્યપાલક કાર્યવાહી છે જે ગુના બદલની સજાને હળવી કરે છે અથવા રદ કરે છે. તે પ્રતિવાદીના દોષિતપણું કે નિર્દોષિતપણું અંગે કોઈ વિચારણા કર્યા વિના દોષારોપણની અસર દૂર કરે છે. વિશેષાધિકારી સત્તાના ઉપયોગને ન્યાયિક સમીક્ષા આધિન ગણવો કે નહીં તે નક્કી કરતી વખતે નિયંત્રક પરિબળ તેનો સ્ત્રોત નહીં પરંતુ તેનું વિષયવસ્તુ છે. હવે એમ કહી શકાય તેમ નથી કે વિશેષાધિકારી સત્તા સ્વયંસિદ્ધ રીતે ન્યાયિક સમીક્ષાથી મુક્ત છે. આ સત્તાનો અતિશય ઉપયોગ નિંદનીય છે. ધર્મ, જાતિ અથવા રાજકીય વફાદારીના વિચાર અપ્રસંગિક છે અને ભેદભાવથી ભરપૂર છે. આ પ્રતિબંધિત આધાર છે. કાનૂનનું શાસન સર્વ નિર્ણયોનું મૂલ્યાંકન કરવાનો આધાર છે. કાનૂનના શાસનનું સર્વોચ્ચ લક્ષણ ન્યાયસંગતતા અને કાનૂની નિશ્ચિતતા છે. કાયદેસરતાનો સિદ્ધાંત કાનૂનના શાસનમાં કેન્દ્રીય સ્થાન ધરાવે છે. દરેક વિશેષાધિકાર

કાનૂનના શાસનના આધીન હોવો જોઈએ. રાજકીય સુવિધાના આધાર પર આ નિયમ સાથે સમાધાન કરી શકાય નહીં. આવા વિચારોથી ચાલવું કાનૂનના શાસનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને ખંડિત કરનારું થશે અને તે જોખમી પૂર્વદષ્ટાંત સ્થાપિત કરવા સમાન થશે. કાનૂનના શાસનનો સિદ્ધાંત "કાયદા અનુસાર સરકાર" ની આવશ્યકતાનો સમાવેશ કરે છે. "કાયદા અનુસાર સરકાર" નો ભાવ એ માંગે છે કે વિશેષાધિકારનો ઉપયોગ ન્યાયસંગતતા અને નિશ્ચિતતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંત સાથે સુસંગત રીતે કરવામાં આવે. તેથી, કાર્યપાલક ક્ષમાદાનની સત્તા માત્ર દોષિતના હિત માટે જ નથી, પરંતુ આવી સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલે, જે મુજબ હોય તે પ્રમાણે, પોતાના નિર્ણયનો અસર પીડિતોના પરિવાર પર, સમગ્ર સમાજ પર અને ભવિષ્ય માટે તે જે પૂર્વદષ્ટાંત સ્થાપિત કરે છે તેના પર પણ ધ્યાનમાં રાખવો પડે છે.

૬૭. બંધારણની કલમ ૭૨ તેમજ કલમ ૧૬૧ હેઠળની સત્તા અતિ વિશાળ વ્યાપ ધરાવે છે અને તેમાં અસંખ્ય પ્રકારો તથા વર્ગોની એવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં હકીકતો અને પરિસ્થિતિઓ કેસ પ્રમાણે બદલાતી હોય છે. આ સત્તાનો ઉપયોગ દરેક કેસની હકીકતો અને પરિસ્થિતિઓ પર આધારિત હોય છે અને તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા અથવા ચુકિતસંગતતા દરેક કેસના આધારે નિર્ધારિત કરવી પડે છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી મહત્વપૂર્ણ છે કે કલમ ૭૨ તેમજ કલમ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાના ઉપયોગનો દરેક પાસો ન્યાયિક ક્ષેત્રાધિકારમાં આવતો નથી. કેટલાક કેસોમાં કોઈ વિશિષ્ટ પાસો

ન્યાયનિર્ધાર્ય ન પાડા હોય. તેમ છતાં, આવા કેસોમાં પાડા, અનુરૂપ હોય તે પ્રમાણે, બંધારણની કલમ ૭૨ અથવા કલમ ૧૬૧ હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે માટે આવશ્યક આધારસામગ્રી અસ્તિત્વમાં હોવી આવશ્યક છે. આ પરિસ્થિતિઓમાં, આવી સત્તાના ઉપયોગને નિયંત્રિત કરવા માટે માર્ગદર્શિકાઓ ઘડી શકાતી નથી.”

● ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ ક્ષમાદાન મંજૂર કરવાની સત્તાના ઉપયોગની ન્યાયિક સમીક્ષાનો વ્યાપ:

૬૮. અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ ક્ષમાદાન આપવાની સત્તા અત્યંત વ્યાપક છે અને તે સત્તાનો ઉપયોગ કયા સમયે, કયા પ્રસંગે અને કઈ પરિસ્થિતિઓમાં થઈ શકે તે બાબતે કોઈ નિશ્ચિત મર્યાદા ધરાવતી નથી. પરંતુ, ઉક્ત સત્તા બંધારણીય સત્તા હોવાને કારણે, જે બંધારણ દ્વારા રાજ્યપાલને પ્રદાન કરવામાં આવી છે, તે કેટલીક મર્યાદિત આધારભૂમિઓ પર ન્યાયિક સમીક્ષા માટે પાત્ર છે. તેથી, જો એવું જણાય કે રાજ્યપાલે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ સરકારની સલાહ વિના પોતાના દ્વારા કર્યો હોય, અથવા રાજ્યપાલે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે પોતાના અધિકારક્ષેત્રનો અતિક્રમ કર્યો હોય, અથવા એવું સ્થાપિત થાય કે સરકારે મનન વિના આદેશ કર્યો હોય, અથવા પ્રશ્નાસ્પદ આદેશ દુરાશયપૂર્વકનો હોય, અથવા રાજ્યપાલે કોઈ બાહ્ય અને અસંગત વિચારણાના આધારે આદેશ કર્યો હોય, તો અદાલત એવા આદેશમાં હસ્તક્ષેપ કરવા માટે

ન્યાયસંગત ઠરશે. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિના આદેશ સાથે સંબંધિત ન્યાયિક સમીક્ષાની વ્યાપ્તિ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ કેહર સિંહના કેસમાં (ઉપરોક્ત) વિચારણા વિષય બની હતી, જેમાં બંધારણીય પીઠે નોંધ્યું હતું કે “અમને સ્પષ્ટ જણાય છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિની સત્તાની વ્યાપ્તિનો પ્રશ્ન સંપૂર્ણપણે ન્યાયક્ષેત્રની અંદર આવે છે અને અદાલત દ્વારા ન્યાયિક સમીક્ષાના માર્ગે તેની તપાસ થઈ શકે છે”. સર્વોચ્ચ અદાલતે આગળ પણ સૂચવ્યું હતું કે “અરજી પર રાષ્ટ્રપતિએ કંઈ વિચારણાઓ લાગુ કરવી તે બાબતે અમને વધુ કંઈ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે આ વિષયક કાયદો સર્વોચ્ચ અદાલતે મારુ રામના કેસમાં (ઉપરોક્ત) અગાઉથી જ નિર્ધારિત કર્યો છે. અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિની સત્તા સંદર્ભે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે જ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલની સત્તા પર સમાન રીતે લાગુ પડે છે. મારુ રામના કેસમાં (ઉપરોક્ત), સર્વોચ્ચ અદાલતે નિષ્કર્ષે આવ્યું હતું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૨ અને ૧૬૧ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા થઈ શકે છે, અને રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલ પોતાના સ્વવિચારથી તેનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. યોગ્ય સરકારની સલાહ રાજ્યના વડાને બંધનકારક છે. સર્વોચ્ચ અદાલત આ નિષ્કર્ષ પર પણ પહોંચી હતી કે અનુચ્છેદ ૭૨ અથવા અનુચ્છેદ ૧૬૧ હેઠળની સત્તાના ઉપયોગ માટેની વિચારણાઓ અનેકવિધ હોઈ શકે છે અને તેના પ્રસંગો પણ બહુરૂપ હોઈ શકે છે, અને તે યોગ્ય સરકાર પર છોડી દેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ કોઈ વિચારણા કે પ્રસંગ

સંપૂર્ણપણે અસંગત, અતાર્કિક, ભેદભાવપૂર્ણ અથવા દુરાશયપૂર્વકનો હોઈ શકતો નથી.

૬૯. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. ભુપ સિંહ અને અન્ય, જેનો અહેવાલ ૨૦૦૯ ક્રિ.એલ.જે. ૧૧૩૪ માં પ્રકાશિત થયો છે, તે કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે પરા ૧૦ અને ૧૧ માં સમયપૂર્વ મુક્તિની નીતિ અને અદાલતની સત્તા સમજાવી છે: “૧૦. ત્યાં આ અદાલતને રાજ્યના નીતિ-નિર્ણયની, જેલ નિયમો સામે-સામે, કાયદેસરતા અને/અથવા માન્યતા પર વિચાર કરવાની કોઈ તક પ્રાપ્ત થઈ નહોતી.

જીવનકેદની સજા ભોગવી રહેલા દોષિતને સજામાં રાહત માગવાનો અધિકાર તે દિવસે અમલમાં રહેલા કાયદા હેઠળ રહેશે, જેના દિવસે દોષસિદ્ધિ અને સજાનો ચુકાદો આપવામાં આવ્યો હતો. જો કારાગૃહ અધિનિયમ હેઠળ ઘડાયેલા કેદી નિયમો સાથે સુસંગત ન હોવાથી કાર્યપાલિકાના સૂચનોને ભૂતલક્ષી અસર આપી શકાતી ન હોય, તો ઉક્ત નિર્ણય બંધનકારક પૂર્વદષ્ટાંત કેવી રીતે બને છે તે અમે સમજી શકતા નથી. નિર્ણય, જેમ કે સુવિદિત છે, તે જે બાબતનો નિર્ણય કરે છે તેના માટે અધિકૃત હોય છે, અને તેમાંથી તર્કસંગત રીતે શું અનુમાનિત થઈ શકે તેના માટે નહીં.

૧૧. તેથી, અમે એવો અભિપ્રાય રાખીએ છીએ કે આ અદાલતના મહેન્દર સિંહ (ઉપરોક્ત) મામલાના નિર્ણયને ધ્યાનમાં રાખીને, આક્ષેપિત ચુકાદામાં ફેરફાર કરીને અપીલકર્તાને પ્રતિવાદીઓના કેસો પર વિચાર કરવા દિશાનિર્દેશ આપવો

જોઈએ. તેથી, આ મુજબ નિર્દેશ આપવામાં આવે છે કે જો પ્રતિવાદીઓને પહેલેથી જ મુક્ત કરવામાં આવ્યા ન હોય, તો રાજ્યએ તેમના કેસો પર આ અદાલતના મહેન્ટર સિંહના કેસ (ઉપરોક્ત) ના ચુકાદા મુજબ, તેઓ દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા તે તારીખે જે નીતિગત નિર્ણય લાગુ પડતો હતો તેને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવો, અને વર્ષ ૨૦૦૨ના અનુવર્તી નીતિગત નિર્ણયના આધારે નહીં.”

૭૦. રામરાજ વિ. છત્તીસગઢ રાજ્ય, જે ૨૦૧૦ ક્રિ.એલ.જે. ૨૦૬૨ માં અહેવાલિત છે, તેમાં આજીવન કારાવાસ ભોગવી રહેલા કેદીઓને સંબંધિત શેષદંડમાફીના પ્રશ્નને વિચારાધીન રાખવામાં આવ્યો હતો. ગોપાલ વિનાયક ગોડસે (ઉપરોક્ત) સહિતના અગાઉના નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કરીને અને તેને સ્વીકારીને, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકિત રીતે આ પ્રશ્નનો નિષ્કર્ષ કર્યો:

“૧૫. ઉપરોક્ત તમામ નિર્ણયો પરથી અંતે જે નિષ્કર્ષ ઉપજે છે તે એવો છે કે ઉપરોક્ત સંહિતાની કલમ ૪૫ ના પરિધિમાં આજીવન કારાવાસનો અર્થ દોષિતના સમગ્ર સ્વાભાવિક જીવનકાળ માટેનો કારાવાસ એમ અર્થઘટન કરવો નહિ. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના કેસમાં (ઉપરોક્ત) નિર્ણય તે કેસની વિશેષ હકીકતોના આધારે લેવાયો હતો, જેમાં અત્યંત ફૂર હત્યાને કારણે અપીલકર્તાને નીચલી અદાલતે મરણદંડની સજા ફરમાવી હતી અને વડી અદાલતે સંદર્ભ સ્વીકાર્યો

હતો. તેમ છતાં, દોષસિદ્ધિ સાથે સંમત રહી અને તેને યથાવત્ રાખતાં, માનનીય ન્યાયાધીશોનો એવો મત હતો કે ગુનો કેટલોય ઘોર રહ્યો હોય, તો પણ તે “અત્યંત દુર્લભમાં દુર્લભ કેસો” ની વ્યાખ્યામાં આવતો નથી જેથી મરણદંડની સજા યોગ્ય ઠરે. તેમ છતાં, ગુનાના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેતાં, લોર્ડશીપ્સનો એવો મત હતો કે કેસની હકીકતોમાં અરજીકર્તાની, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા ની કલમ ૪૩૩-એ હેઠળ કલ્પિત પ્રમાણે, ઓછામાં ઓછા ૧૪ વર્ષના કારાવાસ પછી પૂર્વસમયે મુક્તિ માટેની માંગણી સ્વીકારી શકાય તેમ નહોતી, કારણ કે મરણદંડની સજાને ઘટાડીને આજીવન કારાવાસમાં ફેરવવામાં આવી હતી, જે ઓછી સજા હતી.

૧૬. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૫ અને ૪૭ તથા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૨, ૪૩૩ અને ૪૩૩એનું સંયુક્ત વાંચન કરતાં, હવે આ કાનૂની સ્થિતિ સુસ્થાપિત થઈ ચૂકી છે કે આજીવન સજાને પામેલા દોષિતે ઓછામાં ઓછા ૧૪ વર્ષનો કેદભોગ કરવો જ પડે. કલમ ૪૩૨ અને ૪૩૩ યોગ્ય સરકારને દંડસજાઓને, જેમાં મરણદંડ અને આજીવન કેદની સજા પણ સમાવવામાં આવે છે, સ્થગિત કરવા, માફ કરવા અથવા રૂપાંતરિત કરવાની સત્તા આપે છે, તેમ છતાં વિધાનમંડળે ૧૯૭૮ના સુધારાધિનિયમ દ્વારા, જે ૧૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૭૮થી અમલમાં આવ્યો, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં કલમ ૪૩૩એનો સમાવેશ કરીને આવી સત્તાઓ ઉપર એક મર્યાદા મૂકી છે. કલમ ૪૩૩એમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા અગ્રાધિકારી ઉપબંધના બળે, એવા ગુનાના

સંબંધમાં કે જેમાં કાયદા મુજબ મરણાંડ એક દંડરૂપે નિર્ધારિત હોય અથવા જેમાં મરણાંડને આજીવન સજામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યો હોય, કેદનો લઘુત્તમ અવધિ ૧૪ વર્ષ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. ગોડસેના કેસ (ઉપરોક્ત) માં આપેલા નિર્ણય પછી આપવામાં આવેલા વિવિધ નિર્ણયો માં “આજીવન કેદ” નો અર્થ દોષિતના કુદરતી જીવનકાળ સુધીનો કેદ એવો વારંવાર નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે, જોકે કમાયેલ માફીઓના કારણે વાસ્તવિક કેદ અવધિમાં ઘટાડો થયો હોઈ શકે. પરંતુ, બંધારણની કલમ ૭૨ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત સત્તાઓ અને બંધારણની કલમ ૧૬૧ હેઠળ રાજ્યપાલમાં નિહિત સત્તાઓના સંભવિત અપવાદ સિવાય, કમાયેલ માફીઓ સાથે પણ, આજીવન કેદની સજાને ૧૪ વર્ષથી ઓછી કરી શકાતી નથી. ત્યારબાદ, ગુનાની ગંભીરતા અને તીવ્રતા ધ્યાનમાં રાખીને કેદની વાસ્તવિક અવધિ નક્કી કરવાનું વિષયસંબંધિત સત્તાધિકારીઓના વિવેકાધિકાર પર છોડવામાં આવે છે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૩ એ, જે આ કેસના હેતુ માટે સંબંધિત છે, નીચે મુજબ છે :

૪૩૩એ. કેટલીક બાબતોમાં સજા માફી અથવા સજાના રૂપાંતરણની સત્તાઓ પર મર્યાદા. કલમ ૪૩૨ માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, જ્યાં કોઈ વ્યક્તિને એવા ગુનામાં દોષિત ઠેરવતાં આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવી હોય કે જેના માટે મૃત્યુદંડ કાયદાથી પ્રદાન કરાયેલ સજાઓમાંની એક હોય, અથવા જ્યાં કોઈ વ્યક્તિને ફટકારવામાં આવેલ મૃત્યુદંડને કલમ ૪૩૩

હેઠળ આજીવન કારાવાસની સજામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં એવી વ્યક્તિએ ઓછામાં ઓછા ચૌદ વર્ષનો કારાવાસ ભોગવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી તેને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે નહીં.

૧૭. વર્તમાન કેસમાં, હકીકતો એવી છે કે અરજદાર મરણદંડમાંથી બચી જવામાં ભાગ્યશાળી રહ્યો છે. અમને એવું લાગતું નથી કે આ એવો યોગ્ય કેસ છે જેમાં અરજદારને ૧૪ વર્ષના કારાવાસની સજા પૂર્ણ થતા મુક્ત કરવામાં આવવો જોઈએ. અરજદારની પૂર્વસમયે મુક્તિ અંગેનો કેસ, તેણે પ્રાપ્ત કરેલી માફીઓ સહિત ૨૦ વર્ષનો કારાવાસ પૂર્ણ કર્યા પછી, સંબંધિત સત્તાધિકારીઓ દ્વારા વિચારણા માટે લેવામાં આવી શકે. ”

૭૧. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ. સંજય કુમાર [(૨૦૧૨) ૮ એસ.સી.સી. ૫૩૭] માં, રાજ્ય દ્વારા દંડમાફી મંજૂર કરતી વખતે સત્તાના પ્રયોગનો વ્યાપ નીચે મુજબ સમજાવવામાં આવ્યો છે:

“૨૧. દંડનિર્ધારણ નીતિ એ વિશિષ્ટ દંડ નક્કી કરવામાં ન્યાયિક વિવેકાધિકારને માર્ગદર્શન આપવા માટેનો એક ઉપાય છે. સામાન્ય રીતે, બે માપદંડો, એટલે કે ગુનાની ગંભીરતા અને આરોપીના ગુનાહિત ઇતિહાસ, દંડ નિર્ધારિત કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. દંડનિર્ધારણની પ્રક્રિયામાં વધુ એકરૂપતા અને સુસંગતતા લાવીને, આ નીતિનો હેતુ દંડનિર્ધારણના પરિણામોની આગાહી કરવી વધુ સરળ બનાવવાનો છે. અબાધિત ન્યાયિક વિવેકાધિકાર તથા સમાન પરિસ્થિતિમાં

આવેલા દોષિતોને એકરૂપ અને સમાન વ્યવહારના અભાવ સંબંધિત ચિંતાઓને ઉકેલવા માટે દંડનિર્ધારણ નીતિઓ જરૂરી છે. આ અદાલતના વિવિધ ચુકાદાઓમાં અનુસરવામાં આવેલ સમપ્રમાણતાનો સિદ્ધાંત એ નિર્ધારિત કરે છે કે દંડ સજાનો પ્રતિબિંબ ગુનાની ગંભીરતા અને દોષિતના ગુનાહિત પૃષ્ઠભૂમિ બંનેમાં દેખાવું જોઈએ. તેથી, જેટલો વધુ ગંભીર ગુનો અને જેટલો લાંબો ગુનાહિત રેકૉર્ડ, તેટલી વધુ કઠોર સજા ફટકારવામાં આવવી જોઈએ. વ્યક્તિગત ન્યાય પર ભાર મૂકીને, અને ગુનાના પરિણામને ગુનેગારની પરિસ્થિતિઓ તેમજ પીડિત અને સમાજની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ આકાર આપીને, પુનઃસ્થાપક ન્યાય દંડનિર્ધારણમાં એકરૂપતાને ટાળે છે. અયોગ્ય સહાનુભૂતિ દર્શાવીને અપૂરતી સજા ફટકારવી, કાનૂનની કાર્યક્ષમતા અંગેની જનવિશ્વાસને કમજોર કરીને જાહેર વ્યવસ્થાને વધુ નુકસાન પહોંચાડશે અને ગંભીર જોખમોના પડછાયા હેઠળ સમાજ લાંબા સમય સુધી ટકી શકશે નહીં.

૨૨. અંતે, ગુનાની પ્રકૃતિ અને તે જે રીતે અમલમાં મૂકાયો અથવા કરવામાં આવ્યો વગેરે બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને યોગ્ય સજા ફટકારવાની ફરજ અદાલતોની બને છે. અદાલતોએ એવો દંડ લાદવો જોઈએ કે જે ગુનાને અનુરૂપ હોય, જેથી અદાલતો ગુના પ્રત્યેની જનતાની ઘૂણાને ચથાર્થ રીતે પ્રતિબિંબિત કરી શકે. ફોજદારી વિચારણામાં યોગ્ય સજાના વિચાર માટે ગુનેગાર નહિ, પરંતુ ગુનાની પ્રકૃતિ અને તેની ગંભીરતા સંબંધિત અને પ્રાસંગિક બાબતો છે. અનેક

કિસ્સાઓમાં સામાજિક વ્યવસ્થા પર તેની અસરનો વિચાર કર્યા વિના સજા લાદવી, વાસ્તવમાં, નિષ્ફળ કસરત સાબિત થઈ શકે છે.

૨૩. સુવ્યવસ્થિત સમાજના અસ્તિત્વ માટે એવા વ્યક્તિના જીવનનો અંત લાવવો આવશ્યક બને છે, જે સામાજિક વ્યવસ્થા અને સુરક્ષાને માટે સંકટરૂપ હોવાનું સાબિત થયું હોય. તેથી, કોઈ ગુનામાં આપવાપાત્ર ન્યાયસંગત અને યોગ્ય સજાનો નિર્ણય કરતી વખતે, અદાલતોએ ગુનો જે પરિસ્થિતિઓમાં આચરાયો હોય તે સંબંધિત ભારવર્ધક અને શમક પરિબલો તથા સંજોગોનું નિષ્પક્ષ રીતે અતિ સાવધાનીપૂર્વક સંતુલન સાધવું પડે છે. ગુનાની ગંભીરતા અંગે વિચારણા માટે સંબંધિત વિવિધ પરિસ્થિતિઓનું યોગ્ય મૂલવણી કરવા માટે વાજબી માપદંડનો આધાર આપી શકે તેવી કોઈ નિર્ભૂલ સૂત્રના અભાવે, દરેક કેસના તથ્યોના સંદર્ભમાં વિવેકાધીન ન્યાયનિર્ણય જ એવો એકમાત્ર માર્ગ છે, જેના દ્વારા એવો નિર્ણય ન્યાયસંગત રીતે ભિન્ન પાડવામાં આવી શકે. અદાલતે મુખ્યત્વે આ સિદ્ધાંતોને બે જુદા વિભાગોમાં વિભાજિત કર્યા છે — એક, ‘ભારવર્ધક પરિસ્થિતિઓ’ અને બીજું, ‘શમક પરિસ્થિતિ’. આ બંને વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવું એ અદાલતનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ગુના અને સજા વચ્ચેની પ્રમાણસરતાનો સિદ્ધાંત ‘ન્યાયસંગત પ્રાપ્ય દંડ’નો એવો સિદ્ધાંત છે, જે ન્યાયોચિત ગણાતી દરેક ફોજદારી સજાના આધારસ્તંભરૂપે કાર્ય કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘પ્રમાણસરતાનો સિદ્ધાંત’ ભારતીય ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્ર હેઠળની સજા નીતિમાં મૂલ્યવાન રીતે લાગુ પડે છે. સજાના પરિમાણનું નિર્ધારણ

કરતી વખતે અદાલત હંમેશા પૂરતા કારણો નોંધે છે. (વિડે: સેવકા પેરુમલ વગેરે વિ. સ્ટેટ ઓફ તમિલ નાડુ, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૧ એસ.સી. ૧૪૬૩ : (૧૯૯૧ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બ્લ્યુ. ૧૩૬૮); ૨૫જી વિ. સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૬ એસ.સી. ૭૮૭ : (૧૯૯૬ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બ્લ્યુ. ૧૩૨); સ્ટેટ ઓફ મધ્ય પ્રદેશ વિ. ઘનશ્યામ સિંહ એ.આઈ.આર. ૨૦૦૩ એસ.સી. ૩૧૯૧ : (૨૦૦૩ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બ્લ્યુ. ૪૫૪૭); ધનંજય ચેટર્જી ઉર્ફે ધના વિ. સ્ટેટ ઓફ ડબ્લ્યુ.બી., એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ એસ.સી. ૩૪૫૪ : (૨૦૦૪ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બ્લ્યુ. ૩૦૫૧); રાજેન્દ્ર પ્રહલાદરાવ વસનિક વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, એ.આઈ.આર. ૨૦૧૨ એસ.સી. ૧૩૭૭ : (૨૦૧૨ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બ્લ્યુ. ૧૯૩૯); અને બ્રજેન્દ્ર સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ મધ્ય પ્રદેશ, એ.આઈ.આર. ૨૦૧૨ એસ.સી. ૧૫૫૨ : (૨૦૧૨ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બ્લ્યુ. ૧૮૬૫).

૨૪. ઉપરોક્તના પ્રકાશમાં, અમે અનિવાર્ય નિષ્કર્ષે પહોંચીએ છીએ કે રાજ્ય તરફથી વિદ્વાન વકીલ દ્વારા રજૂ કરાયેલ રજૂઆતો નિરાધાર છે. ઉપરોક્ત ચુકાદાઓથી સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ થાય છે કે આ અદાલતે માત્ર મધ્યમ માર્ગ શોધ્યો છે, જેમાં કોઈ નિશ્ચિત કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને તે નિષ્કર્ષે પહોંચવામાં આવ્યું છે કે તે 'અતિ દુર્લભમાંથી અતિ દુર્લભ કેસ' નહોતો, જેથી મરણાંડ ફરમાવવો યોગ્ય ગણાય, પરંતુ રાજ્યો દ્વારા નિર્ધારિત

માર્ગદર્શિકાઓમાં ઉલ્લેખિત ૧૪ વર્ષ અથવા ૨૦ વર્ષની સજા સંપૂર્ણપણે અપર્યાપ્ત રહેશે. આજીવન કારાવાસને ૧૪ વર્ષ અથવા ૨૦ વર્ષની સજા સમકક્ષ ગણાવી શકાય નહીં; વિપરીત રીતે, તેનો હંમેશા અર્થ વ્યક્તિના સમગ્ર સ્વાભાવિક જીવનકાળ માટેનો કારાવાસ એવો જ રહ્યો છે. આ અદાલતે હંમેશા સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આ રીતે ફરમાવાયેલ સજા, જે તે કેસ મુજબ, ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલની ક્ષમાદાન સત્તાના પ્રયોગમાં પસાર કરાયેલા કોઈપણ આદેશને આધીન રહેશે. ક્ષમાદાન, સજામાં મુલતવી અને દંડશિથિલતા વિશિષ્ટ અધિકાર સત્તાના પ્રયોગમાં આપવામાં આવે છે. આવા આદેશોની ન્યાયિક સમીક્ષા માટે અત્યંત મર્યાદિત આધાર સિવાય કોઈ અવકાશ નથી; ઉદાહરણરૂપ, આદેશ પસાર કરતી વખતે મનનો ઉપયોગ ન કરવો; સંબંધિત સામગ્રીનો વિચાર ન કરવો; અથવા જો આદેશ મનમાનીથી પીડિત હોય. ક્ષમાદાન આપવાની તથા સજામાં રૂપાંતર કરવાની સત્તા, તેનો ઉપયોગ ન્યાયસંગત અને ચુકિતસંગત રીતે કરવાની ફરજ સાથે સંકળાયેલી છે. ન્યાયના વહીવટને કાર્યપાલિકા અથવા રાજકીય દબાણ દ્વારા વિપથિત કરી શકાય નહીં. નિશ્ચિતપણે, ક્ષમાદાનની સત્તાનો પ્રયોગ કરતી વખતે એકસરખા ધોરણો અપનાવવું શક્ય ન પણ હોય. તેથી, આવા આદેશો રાજ્યની સર્વભૌમ સત્તામાં હસ્તક્ષેપ કરતા નથી. વધુમાં, કોઈ કાયદેસર અથવા બંધારણીય જોગવાઈના વિરુદ્ધ ન હોવાથી, આવા આદેશો, ભલે તેમને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪૨ હેઠળ પસાર કરાયેલા માનવામાં આવે, તો પણ તેમને અનાવશ્યક ગણાવીને ઓળખાવા યોગ્ય નથી. ઉપરોક્ત આદેશો તે કેસોમાં ગુનાઓની ગંભીરતા

ધ્યાનમાં રાખીને પસાર કરવામાં આવ્યા હતા કે આરોપીને તે હેતુસર બહાર પાડવામાં આવેલી માર્ગદર્શિકાઓ, અર્થાત્ જેલ મેન્યુઅલ વગેરે હેઠળ અથવા દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા ની કલમ ૪૩૩-એ હેઠળ પણ, સમયપૂર્વ મુક્તિ માટે વિચારણા પાત્ર ગણવામાં આવશે નહીં.”

૭૨. જાહેર નીતિના વિચારણા અને માનવતાવાદી પ્રેરણાઓ કાર્યપાલકની ક્ષમાદાન સત્તાના સિદ્ધાંતને સમર્થન આપે છે. જો ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને સજા માફ કરવામાં આવે, તો તેનાથી કોઈ વ્યક્તિ ગુનામાં દોષિત ઠેરવાઈ હતી તે હકીકત ભૂંસી જતી નથી. તે માત્ર દોષિતને સમાજમાં પુનઃસમાવેશ થવાની તક આપે છે. સુધારાત્મક અને પુનર્વસન આધાર ધરાવતી આધુનિક દંડશાસ્ત્રની વિચારધારા એ બાબત પર ભાર મૂકે છે કે આવી સત્તાનો ઉપયોગ ન્યાય પ્રણાલીમાં દયાનો સંચાર કરવાના સાધન તરીકે થવો જોઈએ. યોગ્ય પ્રકરણમાં ક્ષમાદાનની સત્તાને કાર્યરત કરવી આવશ્યક છે. અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓ, ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ દોષિત અંતિમ અવસ્થાની અસાધ્ય બીમારીથી પીડાતો હોય, તો બહુ વહેલી અવસ્થાએ પણ તેની મુક્તિ યોગ્ય ઠરી શકે. વાના એસ્ટ ઇલ્લા પોટેન્ટિયા ક્વે નુન ક્વામ વેનિત ઇન એક્ઝુમનો અર્થ થાય છે કે સત્તાનો ક્યારેય અમલમાં ઉપયોગ ન થાય તો તે નિર્રર્થક છે.

૭૩. ન્યાયિક નિર્ણયો, કાનૂની ગ્રંથો, કાનૂન આયોગના અહેવાલો, શૈક્ષણિક લેખન તથા પ્રશાસકો અને જાહેર જીવનના વ્યક્તિઓના નિવેદનો દર્શાવે છે કે

માફીની સત્તાના ઉપયોગ માટે નીચે દર્શાવેલ વિચારણાઓને સંબંધિત અને વિધિસંગત માનવામાં આવી છે.

દૃષ્ટાંતરૂપ પરિબલોમાંથી કેટલાક આ મુજબ છે:

(એ) સમાજના હિત અને દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ વ્યક્તિના હિત;

(બી) ભોગવેલ કેદની અવધિ અને બાકી રહેલી અવધિ;

(સી) ગુનાની ગંભીરતા અને તેની તુલનાત્મક તાજગી;

(ડી) બંધકની ઉંમર અને તેની દીર્ઘાયુષ્ય અંગેની વાજબી અપેક્ષા;

(ઈ) કેદીની તબિયત, ખાસ કરીને કોઈ ગંભીર બીમારી, જેમાંથી તે પીડાઈ રહ્યો હોઈ શકે;

(એફ) સારો જેલ રેકૉર્ડ;

(જી) દોષસિદ્ધિ પછીનું વર્તન, ચારિત્ર્ય અને પ્રતિષ્ઠા;

(એચ) પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત;

(૧) જાહેર અભિપ્રાયને માન આપવું.

૭૪. ક્યારેક એવું યોગ્ય માનવામાં આવ્યું છે કે વ્યાપકપણે પ્રસરી ગયેલા અથવા પ્રબળ સ્થાનિક લોકમતને માન આપીને સજાનું રૂપાંતર કરવામાં આવે, એ

આધાર પર કે જો તેના પરિણામે ગુનેગાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને કાયદા પ્રત્યે વૈરભાવ ઉદ્ભવે, તો સજાનો અમલ કરવાથી હિત કરતાં અહિત વધુ થશે.

૭૫. બરધેસ, જે.સી. દ્વારા (૧૮૯૭), યુ.બી.આર. ૩૩૦ (૩૩૪) માં ઉદ્ઘૃત કરાયેલ હિતકારી સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે:

કોઈ વ્યક્તિને વાસ્તવમાં જેટલો જરૂરી હોય તે કરતાં વધુ સમય સુધી જેલમાં બંધ રાખવું માત્ર તે વ્યક્તિ પોતે માટે જ હાનિકારક નથી, પરંતુ તે નિષ્ફળ ફૂરતાનું કૃત્ય પણ છે, આર્થિક રીતે અપવ્યયકારક છે અને સમાજ માટે નુકસાનનું કારણ છે.

૭૬. રાજ્ય સત્તાધિકારી ઉપર ઓછામાં ઓછું એટલી ફરજ તો છે જ કે, દોષિત વ્યક્તિએ પોતાની દોષસિદ્ધિના સમયે જે પ્રામાણિક અપેક્ષા રાખી હોય કે, તે તારીખે અમલમાં રહેલી અલ્પ-સજાની નીતિમાં નિર્ધારિત સજા ભોગવ્યા બાદ તેની પૂર્વમુક્તિ અંગેના કેસ પર વિચાર કરવામાં આવશે, તે સંબંધે પોતાના વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરે. રાજ્યએ પોતાની માફી/સજા-રાહત આપવાની સત્તાનો ઉપયોગ પણ એ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને કરવો જરૂરી છે કે આવા કોઈ લાભનું ઉદાર અર્થઘટન દોષિતના હિતમાં થવું જોઈએ, જોકે તે બાબત દરેક કેસના તથ્યો પર આધારિત હોઈ શકે છે.

૭૭. લાઈફ કન્વિક્ટ બંગાલ @ ખોકા @ પ્રસાંતા સેન વિ. બી.કે. શ્રીવાસ્તવ અને અન્ય, જેનો ઉલ્લેખ (૨૦૧૩) ૩ એસ.સી.સી. જરૂર માં અહેવાલિત છે,

તેમાં રાજ્ય સરકાર દ્વારા સજા-માફી મંજૂર કરવાનો ઈનકાર કરવા બદલ ઉદ્ભવેલ અવમાનના બાબતનો વિચાર કરતા અને અગાઉના નિર્ણયોનો વિચાર કરતા, ફરિયાદ-૧૮ હેઠળ નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:

૧૮. એ સ્પષ્ટ છે કે ન તો ભા.દં.સં.ની કલમ ૫૭ અને ન તો ડબ્લ્યુ.બી. અધિનિયમની કલમ ૬૧ સાથે જોડાયેલ સ્પષ્ટીકરણમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે આજીવન કારાવાસની સજા ભોગવી રહેલ કેદીને ૨૦ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી મુક્ત કરવો જ પડે. ડબ્લ્યુ.બી. અધિનિયમની કલમ ૬૧ના સ્પષ્ટીકરણમાં દર્શાવેલ ૨૦ વર્ષનો ઉલ્લેખ માત્ર સજામાં છૂટછાટ અંગે આદેશ આપવા માટે જ છે. જો રાજ્ય સરકારે વિવિધ પાસાઓને ધ્યાનમાં લઈ સમગ્ર અવધિ માટે છૂટછાટ મંજૂર કરવાની ના પાડી હોય, તો અરજદાર ઉપરોક્ત સ્પષ્ટીકરણ અથવા ભા.દં.સં.ની કલમ ૫૭નો લાભ લઈ અકાળ મુક્તિ માગી શકતો નથી. વધુમાં, સમગ્ર સજા અથવા તેના કોઈ ભાગમાં છૂટછાટ આપવાનો પ્રશ્ન યોગ્ય સરકારના વિશિષ્ટ અધિકારક્ષેત્રમાં આવે છે, અને ભા.દં.સં.ની કલમ ૫૭ અથવા કોઈ નિયમો અથવા સ્થાનિક અધિનિયમો (હાલના મામલામાં, ડબ્લ્યુ.બી. અધિનિયમ) ભા.દં.સં. હેઠળ અદાલતે ફરમાવેલી આજીવન કારાવાસની સજાના પ્રભાવને નિષ્ક્રિય બનાવી શકતા નથી. તેને સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો, એકવાર કોઈ વ્યક્તિને આજીવન કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવે, ત્યારે સક્ષમ સત્તા દ્વારા તે આજીવન કારાવાસમાં રૂપાંતર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેને પોતાના સમગ્ર જીવનકાળ માટે કારાવાસ ભોગવવો પડે. આ પણ સમાન રીતે સુસ્થાપિત છે કે

ભા.દં.સં.ની કલમ ૫૭ કોઈ પણ રીતે આજીવન કારાવાસની સજાને ૨૦ વર્ષની મુદત સુધી મર્યાદિત કરતી નથી.

૭૮. હવે હું ઉપરોક્ત ચર્ચાનો સારાંશ રજૂ કરું છું: [૧] દંડ સંહિતાની કલમ ૫૩ સાથે વાંચવાની કલમ જપના અર્થમાં આજીવન કેદનો અર્થ “દોષિતના જીવનના બાકીના સમગ્ર સમયગાળા માટેની કેદ” એવો થાય છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, દોષિતનો છેલ્લો શ્વાસ રહે ત્યાં સુધી. [૨] સજામાં રાહત આપવી એ નીતિનો વિષય છે અને ક્યારે, કેટલા પ્રમાણમાં અને કઈ રીતથી આવી રાહત આપવી તે નક્કી કરવાનું કામ સરકારની કાર્યપાલક શાખાનું છે. [૩] નીતિગત નિર્ણય અનેક પરિબલો પર આધારિત હોઈ શકે છે, જેમ કે તે સમયે પ્રવર્તમાન સામાન્ય કાયદો અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ, રાહત આપવાથી સામાજિક જીવન અને સામાજિક સુરક્ષા પર પડતો પ્રભાવ, અને તેની આવરણી હેઠળ આવનારા કેદીઓનો પ્રકાર. વધુમાં, જો સુધારાત્મક કેદની પ્રક્રિયાઓ જેલોમાં પહેલેથી જ ચાલુ હોય, તો કદાચ તાત્કાલિક મુક્તિ ઈચ્છનીય અથવા હિતાવહ ન હોય અને તેથી, અનુરૂપ રીતે, રાહત નકારી કાઢવી પડે. [૪] આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો ન્યાયતંત્રનું કામ નથી. ખરેખર, જ્યાં દોષારોપણનો નિર્ણય કરીને અને સજા ફટકારીને ન્યાયિક કાર્ય સમાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી કાર્યપાલક કાર્ય શરૂ થાય છે અને ત્યારબાદ સજાના સ્થગન, રાહત અને રૂપાંતરણના પ્રશ્નનો વિચાર કરવો તે પાછળના તંત્રનું કાર્ય બને છે. [૫] અદાલતોને નીતિના વિષયમાં, જે સંપૂર્ણપણે સરકારના કાર્યપાલક ક્ષેત્રમાં આવે છે, કોઈ દિશાનિર્દેશ આપવો ન

જોઈએ. જો સરકાર રાહત આપવા માટે કેદીઓનું વર્ગીકરણ કરવાની ઠરે અને આવું વર્ગીકરણ ચુકિતસંગત અને બુદ્ધિગ્રાહ્ય હોય તથા કેદીઓના સમાન વર્ગમાં ભેદભાવ કરતું ન હોય, તો અદાલતને એવું કહેવાનો અધિકાર નથી કે આવું વર્ગીકરણ ન થવું જોઈએ અથવા રાહતનો એકસરખો માપદંડ દરેક વર્ગ માટે લાગુ કરવો જોઈએ. [૬] રાજ્યની કાર્યપાલક શાખા, પોતાના વિવેકાધિકારે, કેટલાક પ્રકારના અપરાધીઓ પર પ્રતિબંધક સજા લાદવા બાબતે સમાજની પીડાભર્યા આહ્વાન અને અભિલાષાને ધ્યાનમાં રાખીને, રાહતનો લાભ આપવાનો ઈનકાર કરી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૭૬ હેઠળ દંડનીય અપરાધ માત્ર એક વ્યક્તિ વિરુદ્ધનો અપરાધ નથી, પરંતુ સામૂહિક સમાજ વિરુદ્ધનો પણ છે, કારણ કે તે સ્ત્રીની ગૌરવભાવનાને આઘાત પહોંચાડે છે અને સમાજમાં ભયગ્રસ્ત વાતાવરણ ઊભું કરે છે, કારણ કે બળાત્કારી સવિનય સમાજમાં એક ગંભીર ઉપદ્રવ છે. ક્યારેક આ સ્વભાવના દોષિત પ્રત્યે અતિઉદાર વલણ અપનાવવાથી વ્યવસ્થા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઓછો થાય છે અને અસંવેદનશીલતાની ભાવના વ્યાપે છે. દહેજ મરણ અને દહેજની માંગ માટેની ફૂર વર્તણૂક સંબંધિત અપરાધોનો પોતાનો સામાજિક પ્રભાવ હોય છે, કારણ કે આવા અપરાધો સમાજની મૂળભૂત રચનાને ધીમે ધીમે ક્ષીણ કરે છે અને લાંબા સમયથી સ્થિર રહેલી સંસ્થાઓની સ્થિરતાને અસર કરતા તેને નબળી પાડે છે. [૭] રાજ્ય દ્વારા વિશેષ પરિસ્થિતિઓમાં તથા કેદીઓનું સુધારણ થાય તે હેતુસર, અને સાથે જ અપરાધોની પુનરાવર્તનની કોઈ શક્યતા ન રહે તેની ખાતરી કર્યા પછી, રાહતો આપવામાં આવે છે. [૮] રાહતનો લાભ લઈ મુક્ત

થવાનો અધિકાર ન તો મૂળભૂત અધિકાર છે અને ન તો સામાન્ય કાનૂની અધિકાર, પરંતુ તે ધારાધીન અધિકાર છે અને તે આ બાબતે બનાવવામાં આવેલા અધિનિયમ અને નિયમોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાહતો પ્રાપ્ત કરીને આજીવન કેદનો દોષિત પૂર્વસમયે મુક્ત થવાનો અધિકાર મેળવી લેતો નથી. પરંતુ, જો સરકારે આવા દોષિતોની વહેલી મુક્તિ માટે કોઈ નિયમો ઘડ્યા હોય અથવા કોઈ યોજના બનાવી હોય, તો આવા નિયમો અથવા યોજનાઓને બંધારણની કલમ ૧૬૧ હેઠળની તેની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે માર્ગદર્શિકા તરીકે માનવી પડશે. [૮] જાહેર નીતિના વિચાર તથા માનવતાવાદી પ્રેરણાઓ કાર્યપાલક ક્ષમાદાન સત્તાની સંકલ્પનાને સમર્થન આપે છે. જો ક્ષમાદાનની સત્તાનો ઉપયોગ થાય અને સજામાં રાહત અપાય, તો તે હકીકત મટી જતી નથી કે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ અપરાધમાં દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. તે માત્ર દોષિતને ફરી સમાજમાં સમાવી જવાની તક આપે છે. [૧૦] બધા દોષિતોને એકસમાન સમાનધર્મી વર્ગ તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાતા નથી. તેઓને જુદા જુદા પરિબળોના આધારે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. દોષિત દ્વારા કરાયેલા અપરાધની જઘન્યતા અથવા ગંભીરતા આવા વર્ગીકરણ માટેના આધાર પૈકીનો એક આધાર બની શકે છે. [૧૧] સામાન્ય રીતે, જ્યારે રાહત આપવા બાબતે દોષિત તરફથી કોઈ અરજી અથવા પ્રતિનિધિત્વ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સંબંધિત સત્તાધિકારીઓએ તેને અતિશય લાંબા સમય સુધી બાકી રાખવી ન જોઈએ. ખાસ કરીને જ્યાં ફટકારાયેલી સજા આજીવન કેદ હોય ત્યાં, કેદીને ક્યારે જેલમાંથી સ્વતંત્રતા પાછી મળશે તે બાબત તેની માટે અતિ મહત્વપૂર્ણ ચિંતાનો વિષય છે. તેથી,

આવી અરજીઓને લાંબા સમય સુધી બાકી રાખ્યા વિના, યોગ્ય સમયગાળામાં વિચારણા માટે હાથ ધરવી જોઈએ અને તેના પરિણામની જાણ કેદીને કરવી જોઈએ. [૧૨] બંધારણની કલમ ૧૬૧ હેઠળ આજીવન કેદ ભોગવી રહેલા દોષિતના હિતમાં રાહત આપતો પસાર કરાયેલ આદેશ, ભારતના બંધારણની કલમ ૨૨૬ હેઠળ, કોઈપણ વ્યથિત વ્યક્તિ દ્વારા વડી અદાલત સમક્ષ પડકારી શકાય છે, જો એવી વ્યથિત વ્યક્તિ બતાવી શકે કે સત્તાનો ઉપયોગ અસંગત બાબતોને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવ્યો હતો, જે પ્રદાન કરાયેલ સત્તાના ઉપયોગ સાથે સંબંધિત નહોતી, અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, આદેશ સત્તાના દુર્ભાવનાપૂર્વકના ઉપયોગનું પરિણામ છે. તેમ છતાં, આ બાબત સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે કે આ સંબંધમાં સત્તાના ઉપયોગને, જે કારણોસર આદેશ પસાર થયો હોય તેમના પર્યાપ્તતા અથવા અપર્યાપ્તતાના આધારે પ્રશ્નિત કરી શકાતો નથી. અદાલતને મુદ્દાની ગુણદોષના આધારે તપાસ કરવાનો અધિકાર નથી, પરંતુ પ્રદાન કરાયેલ સત્તાનો ઉપયોગ દુર્ભાવનાપૂર્વક થયો છે કે નહીં તે પ્રશ્નમાં તે નિશ્ચિતપણે પ્રવેશી શકે છે. [૧૩] એકદમ જુદી બાબત છે કે કોઈ વ્યથિત વ્યક્તિ, ઉદાહરણ તરીકે, પીડિત અથવા મૃતકના સગા-સંબંધીઓ, એ સાબિત કરવામાં અથવા પોતાના કેસને સ્થિર કરવામાં નિષ્ફળ જાય કે સત્તાનો ઉપયોગ અસંગત બાબતોને ધ્યાનમાં લઈને થયો હતો અથવા દુર્ભાવનાપૂર્વક થયો હતો; પરંતુ, એવું કહેવું કે ભારતના બંધારણની કલમ ૧૬૧ હેઠળ જારી કરાયેલા આદેશને પડકારવા માટે આવી કોઈ વ્યક્તિને દાવો દાખલ કરવાનો અધિકાર જ નથી, તે કાનૂની રીતે યોગ્ય સ્થિતિ ગણાશે નહીં. ભલે પીડિત અથવા મૃતકના

કોઈ સગા-સંબંધીઓના કોઈ કાનૂની અધિકારનું રાહત આપવાથી ઉદ્ધંધન થયું હોવાનું કહી શકાતું ન હોય, છતાં આવી વ્યક્તિને નિશ્ચિતપણે વ્યક્તિગત અથવા પરિવર્તિત અધિકાર હોય છે, કારણ કે તે જ વાસ્તવિક વ્યક્તિ છે જેને દોષિત દ્વારા કરાયેલા ગુનાહિત કૃત્યોને કારણે વ્યથા અનુભવાઈ હોય. [જોવો: ગોહે વેંકટેશ્વર રાવ વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૮૨૮)]. [૧૪] દોષારોપણ થયેલી તારીખે જે નીતિ પ્રવર્તમાન હતી, તે રાહત આપવાના હેતુ માટે લાગુ કરવી પડશે.

૭૯. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, રાજ્યને આ આદેશની પ્રાપ્તિની તારીખથી બે મહિનાની અવધિમાં, યાચિકા અરજદાર દ્વારા પ્રાર્થિત રૂપાંતર અથવા સજામાં રાહતના લાભ અંગેનો પ્રશ્ન નક્કી કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. તેનું પરિણામ અથવા નિર્ણય લેખિતરૂપે યાચિકા અરજદારને જણાવવામાં આવશે.

ચંદ્રેશ / મોઈનુદ્દીન

*he translation of this judgment has been provided by M/s Hyperlink
E-Solutions Pvt. Ltd.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.